

15/5.22

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXII

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1979

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXII

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1979

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Kálmán Béla, 1979*

Adatok az asszociatív *á*-zás elterjedéséhez az udvarhelyszéki nyelvjárásban

1. Az *a—á* kapcsolatban jelentkező *á*-zásról már BALASSA JÓZSEF jelezte, hogy a nyugati székely nyelvjárásoknak (értsd: az udvarhelyszékinek) egyik jellegzetes hangtani sajátága (MNyj. 102-3). HORGER ANTAL meglehetősen erős fokú jelenséggként mutatja be, s egyben megállapítja elterjedését is (Nyelvj. 79). Foglalkozik a kérdéssel DEME LÁSZLÓ is az udvarhelyszéki nyelvjárásból Atyháról, Etédről és Székelyszomborról idézve rá adatokat (Nyelvatl. 139). Mivel a hivatkozott kézikönyvek szerzői nem támaszkodhattak nyelvöldrajzi módszerrel végzett gyűjtésekre, nyilvánvaló, hogy egyikük sem végezhetette el a jelenség pontos bemutatását: elterjedésének és erősségi fokának megállapítását. Most, amikor végre abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a modern nyelvjáráskutatás legfontosabb munkaeszközével, a nyelvatlásokkal is rendelkezünk, talán nem lesz felesleges megnéznünk, mit is mondanak e források az udvarhelyszéki nyelvjárás szóban forgó hangtani jelenségéről. A kérdés felülvizsgálatát az is indokolja, hogy a régi forrásokból származó adatok lejegyzése óta legalább egy fél évszázad telt el, s ez alatt az idő alatt a jelenség elterjedése és erősségi foka egyaránt változhatott.

2. Az MNyAtl.-nak anyagára támaszkodó szintézisében IMRE SAMU ezzel a jelenséggel is behatóan foglalkozik, de mert az atlaszban a romániai magyar nyelvjárásokat mindössze huszonnégy pont képviseli, kénytelen megelégedni annak a megállapításával, hogy az asszociatív *á*-zás Erdély egyes pontjain is előfordul (MaiNyjRendsz. 286). A minket most közelebbről érdeklő udvarhelyszéki nyelvjárásból az MNyAtl. egy kutatópont, az erőteljesebb *ö*-zést őrző alegységhez tartozó Kobátfalva¹ adatait tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy egyet-

¹ A tanulmányban hivatkozott helységek magyar és hivatalos román neve: Alsóboldogfalva—Bodogoaia, Alsósófalva—Ocna de Jos, Andrásfalva—Andreeni, Atyha—Atia, Bencéd—Bențid, Betfalva—Betești, Bordoș—Bordoșiu, Bözöd—Bezid, Bözödújfalva—Bezidu Nou, Csehétfalva—Cehetei, Csekefalva—Cechești, Csőb—Cibu, Derzs—Dîrju, Énlaka—Inlăceni, Etéd—Atid, Felsőfalva—Ocna de Sus, Fiátfalva—Filiaș, Firtosmartonos—Firtușu, Firtosváralfa—Firtănuș, Gagy—Goagiu, Hidegkút—Vidacutul, Kecsed-Kisfalud—Satu Mic, Kiskadács—Cădăciu Mic, Kiskede—Chedia Mică, Kismedesér—Medișoru Mic, Kissolymos—Șoimușu Mic, Kobátfalva—Cobătești, Korond—Corund, Kőrispatak—Crișeni, Küsmöd—Cușmed, Magyarzsákod—Jacodu, Muzsna—Mujna, Nagykadács—Cădăciu Mare, Nagykede—Chedia Mare, Nagymedesér—Medișoru Mare, Nagysolymos—Șoimușu Mare, Parajd—Praid, Petek—Petecu, Rava—Roua, Rugonfalva—Rugănești, Šiklód—?iclod, Siménfalva—Simonești, Szederjes—Mureni, Székelykeresztúr—Cristuru Secuiesc, Székelyszállás—Sălașuri, Székelyszentmiklós—Nicoleni, Székelyvécke—Vețca, Székelyszombor—Jimbor, Szentábrahám—Avrămești, Szenterzsébet—Eliseni, Szentdemeter—Dumitrești, Szolokma—Solocma, Tarcsafalva—Târcești, Tordátfalva—Turdeni, Újszékely—Secuieni.

len kutatópont adatai csak keveset mondhatnak egy jelenségről. Mégis, végignézve az atlasz eddig megjelent három kötetének térképlapjait megállapítható, hogy e HORGERTŐL említett faluban a jelenség napjainkban is megvan, azonban meglehetősen gyenge fokú, egyes szavak csak *a*-val ejtett alakban fordulnak elő, másokban *a*~*á* ingadozás figyelhető meg. Íme a tőlünk kijegyzett adatok: *abát szalonna* (III, 431), *álmába* (I, 89), *anyatárs* (III, 468), *apatárs* (III, 467), *gánár*~*ganár* 'gúnár' (II, 366), *határ*~(*hátár*) (II, 309), *kalán*~*kálán* (II, 255), *kantár* (I, 169), *kaptár* (II, 386), *lapát*~(*lápát*) (II, 245), *palánt*~*palánt*~(*pálánt*) (I, 70), *salátó* (I, 71).

Lényegesen többet mond a jelenségről az abszolút sűrűségű ponthálózatlan szerkesztett Udvarhelyszéki Tájnyelvi Atlasz, melynek anyagát 1961—1967 közt GÁLFFY MÓZESSAL gyűjtöttük össze.² A Székely Nyelvjárás Atlaszának e harmadik részéből, mely a másik két résszel együtt kiadásra vár, az alábbi adalékokat jegyeztem ki a szóbanforgó jelenséggel kapcsolatban: *hátár* (Kőrispatak), *hátár*~*hátár* (Parajd), *hátár* (Magyarzsákod, Küsmöd), *hátár* (Kis- és Nagykadács), *hátár*~[*határ*] (Szederjes, Szenterzsébet, Székelyszentmiklós, Székelyszállás, Rava, Szolokma), *hátár*~[*hátár*] (Bordos), *hátár*~[*határ*] (Székelykeresztúr, Kis- és Nagysolymos, Tarcsafalva, Kecsed-Kisfalud, Firtosmartonos), *hátár*~[*határ*] (Etéd); *kálán* (Szederjes, Székelykeresztúr), *kálán*~[*kánál*] (Küsmöd), *kálán*~*kálú*~[*kalú*] (Szenterzsébet), *kálán*~*kálán* (Székelyszállás, Nagymedesér, Tarcsafalva, Firtosmartonos), *kálú*~*kálán* (Magyarzsákod, Szolokma), *kálán*~*kálány*~[*kándl*] (Etéd), *kálú*~(*kálú*) (Újszékely); *kálánt* (Szederjes, Szenterzsébet, Nagymedesér, Rava, Szolokma), *kálánt* (Újszékely, Székelykeresztúr, Magyarzsákod, Székelyszállás, Nagymedesér, Firtosmartonos, Küsmöd), *kálánt*~[*kálánt*] (Tarcsafalva); *kántáros fazék* 'ételhordó edény, szilke' (Szenterzsébet, Csekefalva, Csöb, Bözödújfalú), *kántáros fazék* (Székelyvécke, Kőrispatak), *kántáros fazék* (Bordos), *kántáros fazék* (Firtosmartonos), *kántáros fazék* (Szentábrahám), *kántáros fazék*~*kántáros fazék* (Nagymedesér), *kántáros fazék* (Újszékely, Siménfalva, Kis- és Nagysolymos, Firtosváralja, Küsmöd), *kántáros fazék* (Kis- és Nagykadács), *kántáros fazék*~*kántáros fazék* (Etéd), *fazék*: *kántáros fazék* (Székelykeresztúr, Székelyszállás), *fazék*: *kántáros fazék* (Andrásfalva), *fazék*: *kántáros fazék* (Kismedesér), *kántáros fazék*: (*kanta*) (Szolokma), *logo fazék*: *kántáros fazék* (Szentdemeter), *kántáros fazék*~*kántáros fazék* (Szederjes, Nagykeede), *kántáros fazék*~*kántáros fazék* (Gagy), *kántáros fazék*~*kántáros fazék* (Tordáfalva, Csehétfalva), *kántáros fazék*~[*kántáros fazék*] (Magyarzsákod, Hidegkút), *kántáros fazék*~[*kántáros fazék*] (Tarcsafalva); *kápál* (Szederjes, Szenterzsébet, Székelykeresztúr, Kis- és Nagysolymos, Nagymedesér, Kecsed-Kisfalud, Firtosmartonos, Rava, Etéd, Küsmöd), *kápál* (Korond, Parajd), *kápál*~

² Az atlasz módszeréről, az 1954—1967 közt végzett helyszíni gyűjtésről, valamint a szerkesztés menetéről már több ízben tájékoztattuk az érdeklődőket, éppen ezért ezúttal csak két mutatóványra hivatkozunk: GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: Mutatóvány Csik és Gyergyó Tájnyelvi Atlaszából. NyIrK. I, 63—74+25 térképmelléklet; UőK: Mutatóvány a Háromszéki Tájnyelvi Atlaszból. Aluta, 1970, I. k., 275—82+13 térképmelléklet.

[*kápál*] (Székelyszállás, Gagy, Szolokma), *kápál*~[*kápál*] (Magyarzsákod), *kapál*~*kapál* (Felsősófalva); *kápájuk* (a földet) (Szederjes, Újszékely, Szent-erzsébet, Székelykeresztúr, Magyarzsákod, Kis- és Nagysolymos, Székelyszállás, Gagy, Nagymedesér, Kecsed-Kisfalud, Firtosmartonos, Rava, Etéd, Szolokma, Küsmöd), *kápájuk* (Korond, Parajd), *kápájuk*~[*kapájuk*] (Tarcsafalva), *kápájuk*~*kapájuk* (Felsősófalva); *sálátq* (Szederjes, Szent-erzsébet, Kis- és Nagysolymos, Rava, Szolokma, Parajd), *sálátq*~*sálátq* (Gagy), *sálátq* (Korond), *sálátq* (Székelykeresztúr, Magyarzsákod, Tarcsafalva, Firtosmartonos, Küsmöd), *sálátq* (Etéd), *sálátq*~*salátq* (Székelyszállás, Kismedesér); *vádász* (Szent-erzsébet, Gagy, Nagymedesér, Kecsed-Kisfalud, Rava, Szolokma, Küsmöd, Parajd), *vadász*~*vádász* (Szederjes, Székelykeresztúr, Székelyszállás, Tarcsafalva), *vádász*~*vádász* (Magyarzsákod); *vásárnapra* (Magyarzsákod, Csehétfalva), *vásárnapra* (Rugonfalva), *vásárnapra* (Székelyszentmiklós), *vásárnapra*~*vosárnapra* (Kiskede, Bordos, Firtosváralja), *vásárnapra*~*vosárnapra* (Alsóboldogfalva, Andrásfalva, Székelyvécke, Kismedesér), *vosárnapra*~(*vásárnapra*) (Újszékely), *vásárnapra*~*vosárnapra* (Kőröspatak), *vásárnapra*~*vásárnapra* (Bencéd), *vosárnapra*~*vasárnapra*~(*vásárnapra*) (Székelykeresztúr), *vasárnapra*~*vásárnapra* (Nagymedesér, Tordátfalva), *vosárnapra*~*vásárnapra* (Tarcsafalva), *vasárnapra*~(*vásárnapra*) (Kecsed-Kisfalud), *vasárnapra*~*vásárnapra* (Firtosmartonos), a többi ponton: *vasárnapra*~*vosárnapra* alakokkal találkoztunk; *kálápács* (Szederjes, Újszékely, Szent-erzsébet, Székelykeresztúr, Magyarzsákod, Kis- és Nagysolymos, Gagy, Nagymedesér, Firtosmartonos, Etéd, Szolokma, Küsmöd, Parajd), *kálápács*~[*kalapács*] (Székelyszállás, Tarcsafalva, Kecsed-Kisfalud), *kálápács* (Korond), *kálápács*~*kalapács* (Felsősófalva); *ťákàrmány* (Nagymedesér), *ťákàrmány* (Magyarzsákod), *ťákàrmány* : *kó^ust* (Küsmöd), *ťákàrmán* : *kó^ust* (Firtosmartonos), *ťakarmány*~*ťákàrmány* : *kóst* (Székelykeresztúr); a többi ponton *takarmány*, egy-két ponton *kóst*.

A Székely Nyelvjárás Atlaszának ponthálózata abszolút sűrűségű, azonban azokban a helységeekben, amelyek az RMNyjAtl.-nak kutatópontjai, nem kérdeztük ki kérdőfüzetünket, mivel az teljes egészében benne foglaltatik az ugyancsak Kolozsvárt készülő nagy atlasz kérdőívében. Ezért kell megnéznünk ennek az anyagát is, különben a jelenségre vonatkozó kép hézagos volna. Az RMNyjAtl.-ban a nyolc legfontosabb szóra vonatkozó adatok ezek: *hátár* (Bözöd, Énlaka, Siklód), *határ*~*hátár* (Fiátfalva); *kálán* (Fiátfalva, Bözöd, Énlaka, Siklód), *kálán*~*kalán* (Petek); *kántáros fazé^lk* (Bözöd), *kántáros fazé^lk* (Énlaka), *kántáros fazé^lk* (Siklód), *kántáros fazé^lk* (Fiátfalva); *kápál* (Fiátfalva, Bözöd, Énlaka, Siklód); *sálátq* (Bözöd, Énlaka, Siklód), *sálátq* (Fiátfalva); *vásárnap* (Fiátfalva, Énlaka, Siklód); *kálápács* (Fiátfalva, Bözöd, Siklód); a *takarmány*-nak egyik kutatóponton sincs *á*-val ejtett alakja.³

³ Az RMNyjAtl.-nak fenti adatait Murádin László, az atlasz szerkesztője volt szíves rendelkezésre bocsátani. Szíves segítő készségéért fogadjja hálás köszönetemet.

3. A fenti, az utóbbi tíz-tizenöt évben szakemberektől gyűjtött adatanyag amellet szól, hogy az udvarhelyszéki nyelvjárásban az asszociatív *á*-zás ma is megtalálható az alábbi pontokon: Alsóboldogfalva, Andrásfalva, Bencéd, Bordos, Bözöd, Bözödújfalva, Csehétfalva, Csekefalva, Csöb, Énlaka, Etéd, Fiátfalva, Firtosmartonos, Firtosvárálja, Gagy, Hidegkút, Kecsed-Kisfalud, Kis- és Nagysolymos, Kobátfalva, Korond, Kőrispatak, Küsmöd, Magyarzsákok, Nagykedde, Nagymedesér, Parajd, Petek, Rava, Rugonfalva, Siklód, Siménfalva, Sófalva, Szederjes, Székelykeresztúr, Székelyszállás, Székelyszentmiklós, Székelyvécke, Szentábrahám, Szentdemeter, Szenterzsébet, Szolokma, Tarcsafalva, Tordátfalva, Újszékely.

A felsorolt 49 helység Udvarhelyszék településeinek jelentős hányadát teszi ki. Petek kivételével mind a Keresztúr környéki és a sóvidéki alegységhez tartoznak. E két nyelvjárási alegység falvai közül a Keresztúr környéki részlegből mindössze Betfalváról, Derzsről, Muzsnáról és Szentmiklósról nincs a régi forrásokban *á*-zó településekként említettek közül adatunk, a sóvidéki alegységből pedig Atyháról. Betfalva Székelykeresztúr közelében fekszik, tehát várható lenne benne az *á*-zás jelentkezése, azonban tőle keletre nincs meg egyetlen faluban sem, így a nem *á*-zó részleghez tartozik. Jóllehet HORGER Muzsnát és Derzset is az asszociatív *á*-zást ismerő falvak közé sorolja, a mi gyűjtésünk egyáltalán nem hozta a jelenséget itt felszínre, mint ahogy nem találkozott vele MURÁDIN LÁSZLÓ se az MNyjAtl.-nak anyaggyűjtése során a már Homoród menti alegységhez tartozó Székelyzsomboron. Így a jelenségnek HORGERTől megvont keleti határa módosul, amennyiben Székelyudvarhelytől dél-délkeleti irányban haladva a határvonalat nem a Betfalvát Fiátfalvával, Muzsnával, Derzzsel és Székelyzsomborral összekötő vonal képezi, hanem a Székelykeresztúr —Fiátfalva—Szederjes vonal. Azaz: a jelenség elterjedési területének délkeleti nyúlványa (Muzsna, Derzs, Székelyzsombor) ma már nem számítható az udvarhelyszéki nyelvjárás *á*-zó alegységéhez.

4. A rendelkezésünkre álló adatok nemcsak a jelenség elterjedésének pontosabb körvonalazását teszik lehetővé, hanem erősségi fokának az eddiginél behatóbb megismerését is. A legfontosabb nyolc szó (*határ, kanál, kantáros fazék, kapál, saláta, vasárnap; kalapács, takarmány*) viselkedése alapján az alábbi, jellegzetesebb pontokon a jelenség erősségi foka a következő képet mutatja:

	<i>á</i>	<i>a</i>	<i>á</i> ~ <i>a</i>	egyéb
1. Bordos	2	–	1	–
2. Bözöd	6	–	–	2
3. Énlaka	5	3	–	–
4. Etéd	5	1	2	1
5. Fiátfalva	6	1	1	–
6. Firtosmartonos	5	–	3	–
7. Gagy	4	1	2	1
8. Kecsed-Kisfalud	3	1	3	1
9. Kis- és Nagysolymos	4	1	1	1
10. Korond	3	1	1	2

	á	a	á ~ a	egyéb
11. Küsmöd	6	-	-	1
12. Magyarzsákod	5	-	3	-
13. Nagymedesér	4	2	2	-
14. Parajd	6	1	-	-
15. Petek	-	7	1	-
16. Siklód	7	-	-	1
17. Szederjes	6	1	1	-
18. Székelykeresztúr	5	-	3	-
19. Székelyszállás	1	1	5	1
20. Szentersébet	4	1	2	1
21. Szolokma	3	-	3	1
22. Tarcsafalva	2	-	5	1
23. Újszékely	4	-	1	1

A táblázatban feltüntetett adatok alapján az *á* ejtési területéről kiválogatott 23 jellegzetes helység három csoportba sorolható. Az első csoportba azok a települések tartoznak, amelyekben az asszociatív *á*-zás jelentkezési foka viszonylag erős. Ide sorolható Bözöd, Énlaka, Etéd, Fiátfalva, Firtosmartonos, Küsmöd, Magyarzsákod, Parajd, Siklód, Szederjes, Székelykeresztúr. Közepes erősségűnek minősíthető az *á*-zás ezeken a pontokon: Bordos, Gagy, Kecsed-Kisfalud, Kis- és Nagysolymos, Korond, Nagymedesér, Szentersébet, Szolokma, Tarcsafalva, Újszékely. Viszonylag ennél is gyengébb a jelenség erősségi foka Székelyszálláson, egészen gyenge Peteken.

A fenti csoportosításból az a megállapítás vonható le, hogy az udvarhelyszéki nyelvjárás Keresztúr környéki és sóvidéki részlegében az asszociatív *á*-zás még eléggé erőteljes. Mivel az első csoportba sorolt pontok viszonylag a sóvidéki részeken vannak nagyobb számban, úgy tűnik, hogy itt a jelenség erőteljesebb, mint a Keresztúr vidéki alegységben, ahol — főleg a nyelvjárási alakulat középső részében — a közepes erősségi fokú pontok túlsúlyban. Az egész asszociatív *á*-zást őrző részleget véve szemügyre jól megállapítható, hogy a jelenség a terület északi, nyugati és déli peremén erőteljesebb, mint középen és az udvarhelyszéki nyelvjárás keleti, az illabiális *á*-t nem ismerő részével érintkező sávban.

Nem azonos a jelenség erősségi foka a megvizsgált szavakban sem. A legtöbb ponton a *kantáros fazék* szónak jegyeztük le *á*-val ejtett alakját. Utána a *kapál* és a *saláta* következik, harmadik helyen a *kalapács* áll. Viszonylag ritkábban jelentkezik az *á* a *vasárnap* szóban, melynek a székelyben a *vasárnap* mellett *vosárnap* alakja is előfordul. Még ritkábban jelentkezik az *á* a *takarmányban*.

Az asszociatív *á*-zással kapcsolatban IMRE SAMU megállapította, hogy az MNyJAtl.-nak tanúsága szerint ma már erősen bomlóban van (MaiNyjRendsz. 286). A mi megfigyeléseink is amellettszólnak, hogy a jelenség a nyelvi rendszerben és térben egyaránt visszaszorulóban van. A tőlünk kiválasztott nyolc szóra vonatkozó adatok közt, mint láttuk, nem egy ponton *a*-val ejtett alakok is vannak. Néhány pont kivételével mindenik helységben jegyeztünk le párhuzamos hangalakokat is. Nem hagyható figyelmen kívül a kérdés megítélésakor az a körülmény sem, hogy a beszélők nagy többsége ma már következetesen

és játszi könnyedséggel tudja kerülni a jelenséget. Nem egy esetben kérnünk kellett adatközlőinket, hogy falujuk eredeti tájszólásának megfelelően beszéljenek velünk, úgy, ahogy a régi öregek beszéltek. A jelenség térben való visszaszorulásának legkézenfekvőbb bizonyítéka az, hogy olyan falvakban, amelyekről régebben megállapították, hogy lakói ejtik az *á*-t, a gyűjtés idejében már egyáltalán nem találkoztunk a jelenséggel. Ezek közé tartozik többek közt Muzsna, Derzs és Székelyzsombor, a sóvidéki részeken pedig Atyha.

Kétségtelen, hogy az újabb nyelvföldrajzi kutatások jelentős mértékben bővítették az asszociatív *á*-zásra vonatkozó ismereteinket az udvarhelyszéki nyelvjárásban, mégis kívánatos volna a jelenség még tüzetesebb helyszíni megfigyelése és monografikus leírása, még mielőtt bekövetkezik erőteljesebb bomlása, visszaszorulása.

MÁRTON GYULA

Beiträge zur Erscheinung des assoziativen *á*-Sprechens in der Mundart des Udvarhelyer Stuhls
(Kreis Harghita, Rumänien)

Die Erscheinung, daß im Verhältnis der Laute *a—á* an Stelle des *a* in einem Teil der Mundart des Udvarhelyer Stuhls *á* (kurzes, illabiales *á*) gesprochen wird, hat bereits *József Balassa* in seinem Werk „A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése“. (Beschreibung und Einteilung der ungarischen Mundarten) Budapest, 1891, S. 102—3 angezeichnet. Vier Jahrzehnte später versuchte *Antal Horger* auch das Verbreitungsgebiet dieser Erscheinung zu umreißen. Seine Feststellungen in Bezug auf die Verbreitung und den Grad der Intensität dieser Erscheinung durften wohl mangels eines Sprachatlasses nicht genau sein.

Der Verfasser und *Mózes Gálffy*, Professoren des Lehrstuhls für ungarische Sprache an der Universität „Babeş—Bolyai“ in Klausenburg (Cluj) haben in den Jahren 1954—1967 das Sprachmaterial der Szekler Mundart für einen Sprachatlanten mit einem Belegnetz absoluter Dichtigkeit eingesammelt. Der dritte Teil des bereits in seiner Ganzheit redigierten Sprachatlasses umfaßt die Mundart des Udvarhelyer Stuhls. Vorzüglich auf diesem Material basierend, stellt der Verfasser fest, daß das *á*-Sprechen heute im westlichen Teil der Mundart in den 49 Belegorten der Untermundart von der Umgebung von Székelykeresztúr und Sóvidék zu beobachten ist. Nach dem Umriß der genauen Isoglosse dieser lautlichen Erscheinung, die als bewahrte Antiquität anzusehen ist, stellt der Verfasser fest, daß der südliche Teil der östlichen Grenze hat sich im Vergleich mit den älteren Beobachtungen ein wenig mehr westwärts verschoben. Die Erscheinung tritt noch immer ziemlich stark zum Vorschein, aber — gleich anderen ungarischen Mundarten — ist auch hier in Zurückdrängung begriffen.

GY. MÁRTON

Egyeztetési eljárások a marosmagyarói nyelvjárásban*

Az egyeztetés a mondat megszerkesztésének egyik alapvető kérdése, hiszen a mondatrészek logikai összefüggését hivatott szolgálni, és ezzel egyidőben formális szerkezeti kapcsolataikra, viszonyukra mutat rá. Az egyeztetés lehetséges, sőt szükséges a fő- és mellékmondatrészek, de maguk között a mellékmondatrészek között is, ha mellé- vagy alárendeltségi viszonyba kerülnek egymással, valamint az összetett mondat szerkezeti egységei között is. Az egyeztetési szabályokat mindegyik nyelvtanunk számba veszi, és foglalkoznak velük a mai nyelvi jelenségeket tárgyaló összefoglaló szakmunkák éppen úgy, mint a rájuk vonatkozó szaktanulmányok.¹ Egy részük elsősorban nyelvveltségi szempontból.² Mindkét esetben főleg az irodalmi nyelvben szokásos,

* Részlet egy készülő nyelvjárási monográfiából.

¹ Összefoglaló munkák: A mai magyar nyelv rendszere. II. Szerk. Tompa József. Ak. Kiadó. Bp., 1962 (az *egyeztetés* címszó alatt felsorolt lapokon és az ott idézett irodalom); BENCZÉDI JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó. Bp., 1968, 248—56 és az ott idézett irodalom; BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondat. Tankönyvkiadó. Bp., 1957, 71—8, 83—4; BALOGH DEZSŐ—GÁLFY MÓZES—J. NAGY MÁRIA: A mai magyar nyelv kézikönyve. Szerk. Gálffy Mózes. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1971 (az *egyeztetés* címszó alatt felsorolt lapokon); FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC: A magyar stilisztika vázlata. Tankönyvkiadó. Bp., 1958, 236—44; Gramatica limbii române. II. Editura Academiei. București, 1966 (az egyeztetésről szóló fejezetekben); HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondat. Ak. Kiadó. Bp., 1969. Passim; KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondat. I—III. Bp., 1928—42, 35—156; K. E. MAJTINSZKAJA, Vengerszki jazük. III. 1960, 105—56; SZABÓ DÉNES, Mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. Bp., 1958, 266—72, 288—93, 318—9, 342—4, 351—8. — Részlettanulmányok: ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. Bp., 1964, 138—51; DEME LÁSZLÓ: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból. Nyr. LXXXIV (1975), 430—2; DEZSŐ LÁSZLÓ: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. NytudÉrt. 76. sz.; KÁLMÁN BÉLA: Értelmi és alaki egyeztetés. I. OK. XXIX (1974), 33—46; KÁROLY SÁNDOR: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban. NytudÉrt. 16. sz. 66—8; KLEMM IMRE: A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban. Nyr. LXXVIII (1969), 165—75; RÁCZ ENDRE: Az értelmi egyeztetés a magyarban. NytudÉrt. 83. sz. 476—82; ÜÖ: A személybeli egyeztetés a vonatkozó mellékmondatokban. Népr. és Nytud. I, 87—103; ÜÖ: Az alany és állítmány egyeztetésének néhány kérdése a mai magyar nyelvben. NytudÉrt. 58. sz. 17; ÜÖ: Az állítmány egyeztetése az értelmezői szerkezetekkel. Nyr. LXXXV (1976), 403—15; ÜÖ: Az állítmány számbeli egyeztetése különböző számú alannal a mai magyar nyelvben. MNy. LXVII (1971), 144—55, 288—96 (és az ott idézett irodalom); SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar stilisztika útja. Gondolat Könyvkiadó. Bp., 1961, 418—20; SZÉPE GYÖRGY: Az egyeztetés kérdéséhez. NytudÉrt. 40. sz. 355—9; TOMPA JÓZSEF: Határozói egyeztetésünk nyelvtani vonatkozásai. NytudÉrt. 46. sz. 93—113.

² Anyanyelvünk művelése. Szerk. GÁLFY MÓZES—MURÁDIN LÁSZLÓ. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. (L. különösen a „Függelék”-beli könyvészetet.); Cs. GYIMESI ÉVA, Mindennapi nyelvünk. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974 (passim); Édes anyanyelvünk. Szerk. LÖRINCZE LAJOS. Bp., 1961; Magyar nyelvveltség. Szerk. DEME LÁSZLÓ—KÖVES BÉLA. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1957; Nyelvművelő levelek. Lörincze Lajos irányításával szerk. FERENCZI GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Gondolat Könyvkiadó. Bp., 1964; Nyelvőrsegen. Szerk. LÖRINCZE LAJOS. Ak. Kiadó. Bp., 1968; Nyelvtan—stilus—szónoklás. Szerk. TERESTYÉNI FERENC. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1960, 363—52.

normatív jelenségeket rendszerezik, amelyek nagyrészt érvényesek nyelvjárásaink egyeztetési eljárásaira is. A nyelvjárásai monográfiák vagy ilyen jellegű részlettanulmányok feladata viszont az, hogy a tájnyelvben sajátos, a köz- és irodalmi nyelvi normától eltérő, de az illető nyelvi alakulatban helyesnek elfogadott vagy szörványosan előforduló egyeztetési megoldásokat foglalják össze.³ Az összehasonlítási alap — mint más, leíró szempontú nyelvjárásai munkában — az irodalmi nyelvi forma.

Kívánatos volna az olyan leírás, amely a tájnyelvi szótárakban kialakított módszerhez hasonlóan bemutatná a vizsgált tájnyelvi egységben meglevő összes szerkezeti jelenségeket, a mi esetünkben mindazokat az egyeztetési eljárásokat, amelyek megvannak a nyelvjárásban, tekintet nélkül arra, hogy élnek-e az irodalmi nyelvben is vagy sem. Ilyen munka azonban — tudomásom szerint — magyar nyelven még nem jelent meg, amelyben együttesen kerülnének tárgyalásra mindezek a szerkezetek. És — úgy vélem — erre ilyen formában nincs is szükség, mert hiszen a nyelvjárásbeli sajátos jelenségek ismeretében világosan meg lehet ítélni, mi van meg a nyelvjárásban (tájnyelvben) a standard irodalmi normák közül, miben különbözik tőlük a vizsgált nyelvi alakulat. Ha pedig párhuzamosan él egymás mellett a két nyelvi rendszerben egy-két egyeztetési forma, erre a tanulmányok, monográfiák szerzői amúgyis felhívják majd a figyelmet.⁴ Az eszményi természetesen a tájnyelvi szótárakban érvényesített módszer volna, de ebben az esetben meg kellene írni minden egyes tájnyelvi alakulat — csaknem mindegyik helyi nyelvjárás — teljes nyelvtanát, és ez gyakorlatilag megoldhatatlan. Ezért választjuk a másik megoldást.

Az alábbiakban a marosmagyarói nyelvjárás egyeztetési eljárásait mutatjuk be az irodalmi nyelvi szabályokhoz viszonyítva, és közben utalunk arra, hol található meg egymás mellett a mindkét nyelvi változatban szokványos szerkezeti típusok.

Rendszerezésünkben a magyar nyelvtani szakirodalomban kialakult szempontokat követjük. A mai magyar irodalmi nyelvben az egyeztetés történhet értelmi vagy alaki alapon, vagy a kettő együttes érvényesítésével. Az adott szerkezeteket vizsgálva normatív nyelvtanaink számba veszik azokat a szabályszerűségeket, amelyeknek követése kötelező irodalmi szinten a mondatrészek, mondatok egyeztetésében. Ezeknek a szabályoknak a szem előtt tartásával fogjuk rendszerezni anyagunkat.

³ Sajnos, eddig megjelent nyelvjárásai monográfiáink nagyrészt csak néhány kirívó szerkezeti sajátosságot sorolnak fel. Rendszeres mondattani feldolgozásra még nem került sor. Ez az oka annak, hogy Horger és Kálmán összefoglaló munkájában is csak általános és néhány szörványos megjegyzés található. (L. az egyes jelenségek tárgyalásánál.)

⁴ Egyelőre ilyen természetű utalásokat mindössze az irodalmi és köznyelvi jelenségeket leíró rendszerezésekben meg azok történeti fejlődését vizsgáló összefoglaló munkákban vagy részlettanulmányokban találunk. (L. az 1. és 2. jegyzetben idézett könyvészetet).

A) Az értelmi egyeztetéses szerkezetek⁵

I. Az alany és az állítmány egyezése

1.0. Egy alany és egy állítmány esetén az irodalmi nyelvi gyakorlattól semmilyen eltérés sem figyelhető meg a marosmagyarói nyelvjárásban.

1.1. Többtagú (halmozott) egyes számú alany mellett azonban az igei állítmányú mondatokban már az irodalmi nyelv is kétféle egyeztetést enged meg: értelmet és alakit. Tehát: *István és Péter elmentek kirándulni*, illetőleg *István és Péter elment kirándulni*. Jóllehet ajánlatosnak tartja az alak szerinti, tehát egyes számú állítmánnyal történő egyeztetést.

A marosmagyarói tájnyelvben ilyen alkalmakkor csak értelmi egyeztetés lehetséges: $A_e - A_e - \hat{A}_{tb}$: *Anásznagy és a leginy èlmönnek* [megkérni a leányt.]⁶ *Most a szeginy ember és a felesége látták, hogy...* (KMHM 144).⁷ *A sündisznó s a felesége a két föld végiből odamentek s lekocokták a nyulat...* (KMB Mg. 56/c).⁸

1.2. Viszont nincs eltérés az irodalmi nyelvi szabályoktól a névszói állítmányú mondatokban: *Pista és Józsi jó pajtások*.

1.3. Nincs meg általában a kettősség — tehát az értelmi meg az alakit egyeztetés — a gyűjtőnévként is felfogható, illetőleg az alanyt gyűjtőnévi értékűvé tevő határozatlan számnévi jelzős alanyú szerkezetekben sem. Bennük szintén csak értelmi egyeztetéssel találkozunk: *S egy hatalmas nagy sereg m a dár éppen most lakmározák a levert búzaszemeket a földről* (KMHM 90).

Hasonló a helyzet az értelmező jelzős mellékmondatból alkotott alárendelő összetett mondatok főmondatának gyűjtőnévi (esetleg többséget kifejező számnévi jelzővel ellátott) alanya és igei állítmánya egyeztetésében: $A_{gyn\ e} / J_{ért\ mm} \setminus \hat{A}_{tb}$: *S mikor megérkezett a medve a palotába, az a sok nép, akik a mulatóteremben voltak, utat engedtek a medvének, mert mindenki félt tőle* (KMHM 156).⁹

⁵ A használt szimbólumok: A=alany, Á=állítmány (igei), T=tárgy, H=határozó, J=jelző, Fm=főmondat, mm=mellékmondat; indexben: e=egyes szám, tb=többes szám, nm=névmási, szn=többséget jelölő számnévi jelző, öt=összetett (névszói-igei), gyn=gyűjtőnév, ért=értelmező jelző, h=halmozott mondatrészek. Jelek: | =mellérendelt mondat, /... \ =alárendelt mondat.

⁶ A jelenségre vonatkozóan l. az 1. számú jegyzetben felsorolt munkákat. Szerzőik értelmi egyeztetésként tárgyalják, akárcsak KLEMM (Nyr. LXXVIII [1954], 171) és BRÜLL EMÁNUEL (Nyr. LXXIV [1950], 435 kk). Viszont ERDÉLYI LAJOS (NyK. XXXIV [1906], 252) „logikai, helyesebben lélektani” egyeztetésnek tekinti ugyanúgy, mint a számjelzős alany és többes számú állítmány egyeztetését. — Itt említjük meg, hogy az egyes egyeztetési típusokra nagyrészt több példát idézhetnénk anyagunkból, de elsősorban a típust törekszünk bemutatni. Az egyes szerkezetek tárgyalása rendjén utalunk majd a gyakorlati különbségekre. — A jelzés nélkül közölt példamondatok saját helyszíni gyűjtésemből valók pontos fonetikai lejegyzésben.

⁷ A KMHM jelzésű adatokat FARAGÓ JÓZSEF: Kurcsi Mínya havasi mesemondó (Irodalmi Könyvkiadó. 1969) címen kiadott, magnetofonszalagról tőle lejegyzett szövegből idézem.

⁸ A KMB jelzésűeket pedig a Kolozsvári Folklór Intézetben található, folkloristáktól lejegyzett kéziratok szövegekből vettem. Lejegyzők: Faragó József, Nagy Olga, Vő Gabriella. Anyaguk rendelkezésemre bocsátásáért itt mondok nekik köszönetet. — A meséket Kocsis Miklós Barabás marosmagyarói lakostól gyűjtötték. Kocsis nem volt verbéli mesemondó. Magam is sok szöveget jegyeztem le tőle. — Többi adatközlőmnek is ugyanitt köszönöm meg szíves fáradozását. Az Intézet Vezetőségének szintén köszönöm, hogy az anyagot rendelkezésemre bocsátotta. — Végül meg kell jegyezni, hogy a folkloristáktól lejegyzett anyag hangtani szempontból nem hasznosítható.

⁹ Itt csak megemlítjük ezt a mellékmondatos szerkezetet. Később visszatérünk rá.

*A nép, amiko kijoettek a temlamba, féreállattak, s utat engettek nekije.*¹⁰

De ellenpélda is említhető; benne alaki egyeztetés érvényesül, akárcsak az irodalmi nyelvben: $A_{\text{gyn e}} - \dot{A}_e$: *Minden esztendőben egy sereg vit é z hagyta ott az életit...* (KMHM 120). Itt azonban a mesemondó nyelvhasználatára bizonyára olyan mértékben hatott az irodalmi nyelvi szerkezet, amely általánosságban a nyelvjárást beszélők gyakorlatában alig-alig, legfeljebb a fiatalok beszédében érvényesül.

1.4. Más megítélésben részesül az ugyancsak értelmi egyeztetéssel kezelt, többséget jelölő számnévi jelzős egyes számú egyedi névvel kifejezett alany és az igei állítmány többes számú egyeztetése az irodalmi nyelvben is. Itt ugyanis „A naiv — egy kissé régies — költői stílust... hatásosan színezheti ez a forma” a közlést...¹¹. A magyarói tájnyelvben viszont a többes számú állítmánnyal való egyeztetés a szokványos, a „szabályos” forma ilyen esetben, jóllehet két megoldás lehetséges: vagy az alaki, vagy az értelmi egyeztetés. **Értelmi** egyeztetésre példák: *És az öreg király behunyta a szemit evvel, meghalt, és a három királyfi nagy szomorúan, bánatosan eltemették az édesapjukat* (KMHM 121)... *Éppen a két kereskedőember egy nagy búzatábla szélén állottak* (i. m. 171). *Az a sok apró halacska, ami a vízben volt, a király testire kerültek, rajta kezdtek fickándozni* (i. m. 104).¹² Ez utóbbi mondatban a vonatkozó árnyalatú minősítő jelzői mellékmondat állítmánya — a nyelvjárásban általánosabb gyakorlattól eltérően — nem igazodik az értelmi egyeztetés szabályához, és egyes számban marad. Viszont a következő, időha-

¹⁰ SIMONYI (Nyr. IX [1880], 226) *constructio ad sensum* minősítéssel említi ezt a szerkezeti formát; ugyanilyen értelemben idéz HEGEDŰS ISTVÁN (NyK. XXV [1896], 208) a magyarral együtt számos görög, latin, francia meg szanskrit nyelvi példát; gyakorinak tartja GOMBOCZ is (Nyr. XXVII [1898], 436 és kny. 40) az ilyen értelmi egyeztetést; ugyanígy RÁ CZ (NytudÉrt. 83. sz. 479—80) és KÁLMÁN [i. m. 37]; BERRÁR [i. m. 84] és KLEMM (TörtMondt. 150; Nyr. LXXVIII [1954], 169—70) a régi meg a népnyelvből idéz ilyen értelmi egyeztetéses szerkezeteket. ERDÉLYI (NyK. XXXV [1906], 253 és MNy. XI [1915], 207—10) lélektani és értelmi egyeztetésként tartja számon; VARGA KÁROLY (Nyr. XXIX [1900], 300—5, 407—12) Arany János nyelvében vizsgálja az alany—állítmány egyezését, és a gyűjtőnévi alanyt csak az egyes számú állítmánnyal való egyeztetését helyesli. HEGEDŰS (Nyr. XXV [1896], 208) szerint viszont a gyűjtőnévi alany mellett álló többes számú állítmány „egyszerűen osztó jelleget ölt”, ezért „vonzza többesbe az állítmányt”. — BARTHA JÓZSEF A palóc nyelvjárás (Bp., 1893, 64) című monográfiájában közöl ilyen egyeztetéses példákat.

¹¹ Az MMNyR. II, 140: idézi erre az alábbi példát: „S a fürge két fiú — Most föltekintenek (Vörösmarty: *A rabló*; ÖM. I, 155); *Két szem villannak* (MÉSZÖLY: Homérosz. Uliasz 116)”.

¹² SIMONYI (Nyr. IX [1880], 225) is értelem szerinti szerkesztésnek minősíti. KLEMM (TörtMondt. 292) azt mondja, hogy „Néha a magyarban, mégpedig a mai népnyelvben is, továbbá a rokon nyelvekben előfordul a *többszám* is, leginkább határozatlan számnevek mellett... Ezek értelem szerinti szerkezetek”. — KÁLMÁN (Nyelvjárásaink 57) a palóc meg az északkeleti nyelvjárásból említi: „*Sok emberek...*” A MMNyR. II, 140 szerint „kerülünk mell a művelt nyelvhasználatban a számjelzős egyes számú alanyhoz értelmi egyeztetéssel kapcsolt többes számú állítmányt is: „*Sok fa álltak ott*”, mert nyelvhelyességi szempontból nem fogadható el. Viszont HEGEDŰS (i. m. 208) és KLEMM (TörtMondt. 292) is idéz több példát a nyelvjárásokból erre a szerkezetre. VARGA KÁROLY (Nyr. XXIX [1900], 410—2) helyteleníti a többes számú állítmány használatát ebben a szerkezetben. — Ugyanígy egyeztetnek a Szatmár megyei Koltón mind határozott, mind határozatlan számnévi jelzős alannal (SZABÓ ISTVÁN, Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása. Nagybánya, 1912, 6). ERDÉLYI szintén értelmi egyeztetésnek tartja (NyK. XXXVI [1906], 252) mind a magyarban, mind a finben, törökben. KERTÉSZ MANÓVAL vitatkozva, aki analógiás úton keletkezettnek mondja, azt írja, hogy a számjelzős egyes számú alany többes számú állítmánnyal egyezik, különösen akkor, ha „a tulajdonképpeni állítmány az alanytól messzibb van, és a formai egyezés... szükségének érzése nem gátolta az író t a többes szám alkalmazásában”.

tározói mellékmondatban az igei állítmány már igazodik az értelmi egyeztetési eljáráshoz: *A két gyermek ahogy felvették a fejüket* [ti. a párnáról], *itt is két aranytallért találtak a fejük alatt* (i. m. 145).

1.5. Részben más típusú az a mondat szerkezet, amelyben értelmi és egyben alaki egyeztetés érvényesül a többséget jelölő számjelzős halmozott alanyok és az állítmányok között. Ilyen: *De már ebben a palotában... sok vitéz királyfiak, bárók, hercegek, szerencsét próbáltak...* (i. m. 100). Hasonló a helyzet az értelmező jelzős szerkezettel bővített többséget kifejező számnévi jelzős alany esetében: *Azok* (ti. *a két öreg koldusok*), *amin* (=amint) **járogattak** *jobbról-bara, elérkeztek egy faluba* (KMB Mg. 80/b).¹³

Természetesen az irodalmi nyelvben szabályszerű egyeztetési eljárással szintén találkozunk: *A két ember ment karanfogva az uccán. Dáledin bement egy várakozó terembe, ahol sok vitéz otthagya az életit.* Értelem szerint a következő mondatbeli, általános névmási alany ugyancsak többséget jelöl, mégis alakilag egyeztetnek: *...sok vitéz királyfiak... szerencsét próbáltak, de mindegyik otthagya az életit* (KMHM 100).

1.6. Az \dot{A} — A szórendű mondatokban többséget kifejező számjelzős alanyval rendszerint szintén értelmi alapon egyeztetnek: *A cigányt beperelték mind a két fél, mind a két úriember* (KMHM 210). Viszont ugyanilyen alany mellett hallható értelmi és alaki egyeztetésű mondat is: **Elvezették** *a tizenkét tolvajok ötöt egy nagy gazdag udvarba* (KMB Mg. 1362/b).¹⁴

Ellenpélda ugyancsak említhető ebben a típusban is: *Hát a fának a tetején volt egy griffmadár fészek. S abba fészekbe volt két griffmadár fiók a* (KMB Mg. 1358). **Mekkerdeszte** *a két öreg ember, hogy mére menyeknek.* Ezzel a szerkezet-típussal kapcsolatban esetleg lehetne arra hivatkozni, hogy az egyeztetés azért nem értelmi jellegű, mert az igei állítmány megelőzi a számjelzős alanyt. Ezt látszik támogatni az **Elvezették** a tizenkét tolvajok \dot{A}_{tb} — A_{tb} egyeztetési eljárás is. Mégis — úgy véljük, hogy — az értelmi alapon történő egyeztetés a tipikus és általános, jöllehet több ellenpéldát idézhetünk mindkét típusra.

1.7. Sajátos az egyeztetés tekintetében az a szerkezet, amelyben az egyes számú alanyt jelölő főnév ismétlődő értelműnek, halmozott alanynak minősül (tűnik!) az állítmányhoz kapcsolódó időhatározói determináns következtében, és emiatt értelmi egyeztetés alapján az állítmány többes számba kerül:

¹³ RÁCZ (NytudÉrt. 83. sz. 479—80) úgy véli, hogy ebben az esetben „latin nyelvi hatással kell számolnunk”. KÉKY LAJOS (Nyr. XXX [1901], 307) fél-latinosságnak minősíti. KÁROLY (Jel. 31—2) szerint ilyen helyzetben „a kommunikáció logikája érvényesül, nem a tárgyi összefüggéseké, mint például a németben”. Ugyanigy KÁLMÁN (i. m. 38). — A romániai magyar nyelvjárások esetében gondolhatunk román nyelvi hatásra is vagy legalább is arra, hogy a latin hatásra másutt is kialakult szerkezet használatát erősíti a hasonló típusú román nyelvbeli forma.

¹⁴ INCZEFI GÉZA (Abafája és vidéke nyelvjárása. Bp., 1938, 25) monográfiájában azt mondja, hogy „Határozatlan számjelző mellett is többes számban áll az alany és néha az állítmány is”. Példái alapján azonban nem ítélnénk meg pontosan, hogy mi a helyzet ezekben a szerkezeti típusokban, ugyanis nem említi egyrészt, hogy \dot{A} — A szórenddel szerkesztve is így egyeztetnek-e; másrészt felsorolt mondatai között mindössze egy van, amely az \dot{A} — A egyezését példázza. Íme: *oesszoegyüt mindenféle edényeket; hoztak sok kenyereket* (ezek tárgyias szerkezetek); *tötték esment egy nyihán napok*.

Telt-múlt az idő, esztendő esztendő után teltek, s a királykisasszony növekedett szépen (KMHM 119). A többség (=több esztendő) fogalma kívánja meg — bizonyára — értelmi szempontból a többes számú állítmányt. Igaz, hogy ez az egyeztetési eljárás — legalább is a magam megfigyelése szerint — ritka.

De kihagyásos szerkezetben is előfordul ugyanannak a beszélőnek a nyelvhasználatában: *Teltek-múltak a hónapok, hetek* (! sorrend), *esztendő esztendő után* (ti. **telt** vagy az előző példa alapján: **teltek**) (i. m. 168).

Gyakoribb az irodalmi nyelvi formával azonos A_e — \hat{A}_e , illetőleg A_{tb} — \hat{A}_{tb} szerkezet: *Eggyik esztendő telt a másik után; Így telt, múlt az idő, évek évek után teltek...* (KMHM 110).

1.8. Minden bizonytalom román nyelvi hatást láthatunk az alábbi értelmi egyeztetésben: *Facsararó* [otthon maradt]... *Fütyelt, énekelt, mulatta ott magát. A másik kettők elmentek ott vadászni* (=ceilalți doi au plecat) (KMB Mg. 1358). *S kijöttek az urak, felszöktek az ágyból, s mindenféle többi szolgák odamentek* (=și diferiți alți servitori s-au dus acolo) (KMB Mg. 1362/b).

1.9. A többes számú alany emellett ugyancsak értelmi, de egyben alaki egyezés folytán kifejezhet különbséget, különbözőséget a magyarói nyelvjárásban éppen úgy, mint az irodalmi és köznyelvben. Például: a *kükküllői borok* vagy a *kerti virágok* jelzős szó szerkezetek alaptagja azért kerül többes számba, mert különböző fajta borokra, illetőleg virágokra vonatkozik. Ugyanilyen jellegű tartalom fejeződik ki az alábbi többes számú névszós szerkezetekben:... *végigjárja a két [alvó] gyermeket a vén banya, megtapogatja őket, és elnevezi magát: Pompás pecsenyék lesznek ebből* [ti. a két gyermekből] (KNHM 38). A *pecsenyék* 'pecsenye falatok' értelmű, tehát 'különböző pompás falatok'-ra vonatkozik a *lesznek* többes szám 3. személyű létigei állítmány. Más példa: *S látja a fiú s hallja, lenn a városban nagy bandaszók, muzsikaszók, minden ablak kidíszítve, kivilágítva* (KMHM 155). A *bandaszók, muzsikaszók* különféle és esetleg különböző irányból hallható zeneszóra utaló többes számú alakok. Az állítmány kihagyása miatt maguk a többes számban álló névszók hordozzák az állítmányi tartalmat is, akár csak a rájuk következő határozói igenévi formák. Valójában azonban a kiemelt szerkezeti tagok halmozott alanyként állanak a mondatban.

1.10. Az értelmi egyeztetésnek egy másik, sajátos formája az 'összes' jelentésű *egész* melléknévi szófajú, tehát minősítő jelző értékű meghatározótagként használt egyes számú, esetleg halmozott szerkezetes alanyú mondatokban figyelhető meg.¹⁵ A szerkezet típusa: *egész* — A_e — \hat{A}_{tb} : ... *az asszony keresztiesen megérintette a vesszővel a királyt, és az egész állat, ló, király, abban a percben kővé váltak* (KMHM 160).¹⁶ Szórendi tekintetben azonos típusú,

¹⁵ Az ÉKsz-ban az *egész* „Aminek alkotórészei, tagjai mind együtt vannak” jelentésnek felel meg. *Az egész család* példát idézi.

¹⁶ Itt az *egész állat* szó szerkezet a mesében szereplő hat kísérőre vonatkozik: 1 nyúl, 1 róka, 1 farkas, 1 tigris, 1 medve és 1 oroszlán.

de értelmi és alaki egyeztetésű szerkezet is kialakultak az *egész* minősítő jelzős alanyú mondatokban: $A_{tb} - \hat{A}_{öt\ tb}$: *Mikor odaérkezett Borsszem Jankó a házhoz, látta, hogy az egész boszorkányok be vannak gyűlve az asztal megé kereken* (KMB Mg. 1358).

Ha az *egész* melléknévi jelző a mondat végére kerül mintegy toldásként, akkor is megőrzi ezt a képességét, és a szerkezet így alakul: $A_{tb} - \hat{A}_{öt\ tb} - egész$: *...mert úgy tudd meg, hogy azok [ti. a pénzdarabok] nem sárga krajcárok voltak, hanem aranyak az egész* (KMHM 201). — A toldás elhagyásával irodalmi nyelvi formát kapunk.¹⁷

1.11. Az $\hat{A}_{tb} - A_{tb}$ szerkezet típus szintén gyakori, és itt emiatt már alaki egyeztetés is érvényesül a predikatív szerkezet tagjai között: *Akkor jöttek az egész óriások, ötet hamar felszentelték királyuknak* (KMB Mg. 1358).

Az ugyanilyen szórendű, azaz állítmánnyal kezdődő, de halmozott alanyú mondatokban az *egész* minősítő jelző használata sajátos egyeztetési típust hoz létre. Ugyanis a rá következő alany többes számba kerül, jöllehet az előtte álló alanyok alakilag egyeznek az egyes számú állítmánnyal: $\hat{A}_e - A_e - A_e - egész - A_{tb}$: *Ment a násznagy, a vőlegény s az egisz kisrörök*. Az egyes számú állítmány nyilvánvalóan a hozzá legközelebb álló, ugyancsak egyes számú alanyokkal egyezik meg. Az egyeztetés ebben az esetben megfelel az irodalmi nyelvi gyakorlatnak, és egyben ellenpélda az előző szerkezeti formákhoz viszonyítva.¹⁸

1.12. Pusztán az alaki elemek viselkedése szempontjából anakoluthiának, tehát hibás szerkezetnek tekinthető ez az egyeztetési mód: *A lëánka, mikar már tizenháram, tizen nëgy ëves, kezdenek jární a táncra*, hiszen az $A_e - \hat{A}_{tb}$ egyeztetés minden nyelvi szinten hibás szerkezetnek minősül.¹⁹ Viszont ha ún. ráértéses formának tekintjük, azaz szövődményes mondatszerkezetként, úgy értelmezzük, hogy 'mikor a leányka már 13—14 éves, az ilyen korú lányok kezdenek jární a táncba', akkor értelmi egyeztetésnek minősíthetjük ezt az eljárást.

1.13. Vizsgált nyelvjárásunkban általános az $A_e - H_{társ} - \hat{A}_{tb}$ szerkezet típus. Ez „A kevésbé irodalmias élőbeszédben [is] előfordul... , ha a beszélő például a társhatározóban megnevezett egy vagy több személyt is beleérti az alany körébe: „Toldi Anikóval anyjokhoz ülének...” (MMNyR. II, 140).²⁰ Példáink közül idézünk néhányat: ...*az apja az anyjával, laktak ott és*

¹⁷ Nem változtatja meg az egyeztetés módját, de jellegzetesen nyelvjárási használatban jelöli a 'mindnyájan' értelmet a határozott névelős *az egösszen~az egísszen* határozószó: *Uty tudam, hogy azak az egísszen elmentek. Hã sze ök mind az egösszen tutták, hogy mi van (=mi történt, mi a helyzet).*

¹⁸ A halmozott alanyú mondatok $A - \hat{A}$ -ának egyeztetési kérdéseire vonatkozóan I. RÁCZ: *NytdÉrt.* 58. sz. 273—8 és az ott idézett irodalmat.

¹⁹ Erre vonatkozóan vö. DEME: *NyR.* LXXXIV (1960), 430 és RÁCZ: *NytdÉrt.* 83. sz. 477. — KEMÉNY GÁBOR említi (*NyR.* XCIX [1975], 411) a sportnyelvben terjedező hibák között az $A_{tb} - \hat{A}_e$ szerkezetet, és a következő példát idézi: „*Freppán látványos góljai... a vártnál biztosabb hazai sikert eredményezett*”.

²⁰ L. még ERDÉLYI: *MNy.* IX (1915), 208 és KÁLMÁN i. m. 42. — Ezzel a megoldással találkozzunk a palóc nyelvjárásban is (BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás. Bp., 1893. 65).

olvasták az újságot (KMB Mg. 1362/b). ...akkor a fiatalember a feleségével **elvették a földös csákányokat...**, **nekifogtak...**, **csináljanak egy kis házat maguknak** (KMB Mg. 1395/b). *S Dáledin az anyjával úgy örvendtek, hogy ők is szöktek ki a bőréből (!), hogy Dáledin a királylányt vette el feleségül* (KMB Mg. 1395/c). — Rejtett alanyú mondatban szintén használják ezt a szerkezeti formát: *Ervel (=ekkor) a király elköszönt az emberektől, s a kíséretével együtt egy tanyai épületbe szállottak be* (KMHM 197) [ti. a király meg a kísérete].

Ellenpélda is idézhető, melyben az egyeztetés az irodalmi nyelvben szokványos módon történik: *A leginy az apjával nehezen egyezett.*

1.14. Az $\hat{A}_e - A_e - H_{\text{társ}}$ szórendi megoldásban szintén érvényesül az alaki egyeztetés: ...**felült a király a leányával** [a hintóba], **s elhajtottak az alá a cím alá** (KMHM 158).

Az $A_e - H_{\text{társ}} - \hat{A}$ szórendű típusban gyakoribb az értelmi egyeztetés, az utóbbiban viszont kevésbé hallható.

Végül megemlíjtük itt az ugyanilyen jellegű értelmező jelzői értékű társ-határozós szó szerkezetbeli egyeztetést: *Nem láttuk egyik a másikat* (=egymást). Igaz ugyan, hogy ebben az esetben kölcsönösség fejeződik ki, és ez indokolhatja a többes szám használatát, akárcsak az irodalmi nyelvben.

1.15. Az egyeztetés — az irodalmi nyelvnek megfelelően — értelmi alapon történik azokban a mondatokban, amelyeknek alanya az előző mondatban van, és többséget kifejező számnévi jelző áll előtte: $A_e - \hat{A}_e | \hat{A}_{\text{tb}}$, illetőleg fordított szórenddel: $\hat{A}_e - A_e | \hat{A}_{\text{tb}}$. Például: *A két testvér a bokorhoz lép, s mit találnak ott: két szép süldő nyulat* (KMHM 148). *A két kereskedőember megáll, és hallgatnak* (KMHM 169). *S akkor a két ember beugrik a búzatáblára, és keresik Matyit mindefelé a világon* (KMHM 171). *Menyen a sog gyermek, s elkezdének kijátani.*

Ugyanez a szabályszerűség érvényes a határozói mellékmondatok állítmányának a főmondat többséget jelölő számjelzős alanyára vonatkozóan is, jóllehet a főmondat állítmánya nem egyezik meg értelemszerűen az alannal számban: $\hat{A}_e - A_e | \hat{A}_{\text{tb}}$. *S még máma is él a két félkegyelmű ha meg nem haltak* (KMHM 205).²²

1.16. Sajátos módja az ilyen jellegű egyeztetésnek az, amelyben a címbeli fogalomra, mint alanyra utal a rá következő mondatbeli többes számú igei állítmány. Az egyik mese címe *A szegény ember három fia*. Erre vonatkozik az alábbi szövegbeli többes számú értelmező jelző és állítmány: *Egyszer vót... egy*

²¹ ERDÉLYI (NyK. XXXVI [1906], 252) szintén értelmi egyeztetésnek tartja ebben a szerkezet-típusban az alany meg az állítmány egyezését. Nem ért egyet KERTÉSZ MANÓVAL, aki (NyF. 21. sz. 10, 26) analógiás úton létrejött szerkezetnek tekinti, és — tegyük hozzá — a mai generatív nyelvtan módszeréhez hasonlóan így magyarázza példával a jelenség kialakulását: *Zrinyi Deli Viddal így beszél vala + Zrinyi és Deli Vid így beszélnek vala* → *Zrinyi Deli Viddal így beszélnek vala*. — RÁCZ (NytdÉrt. 83. sz. 481) szerint az irodalmi nyelvben „zökkenő nélkül ma csak a kölcsönösséget kifejező névszói állítmány kerülhet ilyenkor is többesbe”, vagy pedig az alany elhagyása esetén az igei állítmány is: „*A lányal (együtt) sétálnak*”.

²² DEME (Nyr. LXXXIV [1960], 431) nyitott kérdésnek nevezi az ehhez hasonló, de gyűjtőnévi alannal történő egyeztetést: „*A brigád vállalta, hogy idejében elvégezzék minden munkát*”. ERDÉLYI (MNy. XI [1915], 210) ráértéses szerkezetnek nevezi.

szegény ember. Ojan szegény vót, hogy nem vót, mit egyenek szegények (KMB Mg. 1360/b).

1.17. Értelmi egyeztetés szerint alakítják az A—Á viszonyt akkor is, ha előző mondatokban nincs önálló szóval megnevezve a többséget kifejező alany, amelyre a főnévi mutató névmás utal, és az alanyt csak a feltételes állapotot meghatározói mellékmondat tartalmazza értelelem szerint. Ilyen mondat szerkezet például: *...amelyik cseléd béállott hozzája szolgálni, ha fehérrép cseléd volt, ha férfi, azok [ti. a női meg a férfi cselédek] sokáig szolgáltak, mert nagyon szépen bánt el velek az úr* (KMB Mg. 1359/b).

1.18. Az értelmező jelzői mellékmondatok többes számú állítmánya az alany szerepű többes számú vonatkozó névmási kötőszó miatt szintén értelmi egyeztetés következtében kerül többes számba a főmondat többséget kifejező számnévi jelzős alanyának hatására. Természetesen a főmondat állítmánya is többes számban áll. Például: *S mikor megérkezett a medve a palotába, az a sok nép, akik a mullatóterembe vótak, útat engedtek a medvének, mert mindenki félt tőle* (KMHM 73).

1.19. A szövődményes jelenségnek tekinthető kettős alanyú szerkezet személytelen igei állítmányú mondataiban az A—Á egyeztetése a nyelvjárás rendszerében szokásos módon történik: *S az a hat ember is ē keletett, hogy onnét menjenek, me ajan nagy hideg támadatt* (KMB Mg. 80/c). *A hogy onnet menjenek* alanyi mellékmondatbeli állítmány értelelem szerint egyezik a többséget jelölő számjelzős alannyal, és mindkettő a *kellett* személytelen igei állítmánnyal alkot predikatív viszonyt.

II. A mellékmondatrészek egyeztetése

A mellékmondatrészeket részben az előzőkben bemutatott, részben más — olykor egyértelműen nehezen megmagyarázható — szabályoknak megfelelően egyeztetik.

1.0. A többséget jelölő számjelző mellett így nemcsak az alanyt kifejező névszó kerülhet a marosmagyarói nyelvjárásban többes számba, hanem egyes mellékmondatrészként szereplő névszók is. Így például a birtokos jelző: *Sok évek letelte után a király arra vetődett...* (KMHM 55); a tárgy: *...az ajtó [estében] nagy zuhanással, ropogással minden ágakat tört maga előtt, s... a földre zuhant* (KMHM 204)^{22a}. Ez utóbbi példában az általános névmással kifejezett jelző egyrészt többséget jelöl, másrészt viszont 'különféle, különböző' értelmet is hordoz, és ennek folytán alakul ki az értelmi egyezés közötté meg a tőle meghatározott többes számú névszó között.

Ugyanígy jelentősűek a többes tárgyragos névszók az alábbi mondatokban: *Miért akarod megütni (=agyonütni)? Azt mondja az ember szegény-*

^{22a} KEMÉNY GÁBOR mondja ezzel a szerkezettel kapcsolatban (i. h.), hogy „a sportnyelvbe átválogott köznyelvi vétségeknek [van] egy olyan különleges válfaja is, amelyben az építő elemek helyesek és szükségesek, csak rosszul rakják össze őket”, és a következő példát idézi: „A Madridba távozott Netzer sok gondokat okoz”.

kezve: — *Azért, mert mind meg akarja fanni ezeket a boglya szalmákat aranyfonalnak* [ti. a leányom], *s nem akarom hagyni* (KMB Mg. 1361/b). *Gondolkozott így is, gondolkozott úgy is, s amint így gondolkozik, egyszer hall valami madársírásokat* . . . (KMB Mg. 1358). Ez utóbbi példában a különbözőség vagy különféleség tartalom mellett talán a határozatlanság érzékeltetésére is szolgál a többes szám. Erre utal a *valami* határozatlan névmási jelző 'valamiféle' jelentésben. Ehhez hasonló értelműek az alábbi mondatok többes tárgyragos szerkezeti tagjai is: . . . *s tölem is kérdezték, hogy nem láttam valami vadfélét itt; s én asz mondtam nekijek, hogy nem* (KMB Mg. 56/d). *Ne menjetek, jó öregek, mer itt csak messze lehet házakat érni* (KMB Mg. 803b). A gyakoribb többes számú alakok mellett ritkábban ugyan, de hallhatók egyes számban megszerkesztett formák is ugyanilyen jelentésben: . . . *s ingemet is kérdeztek, hogy nem láttam valami vadfélét itt* . . . (KMB Mg. 803b) . . . *tudta a szeginy ember, hogy* . . . *csak messze érnek házat* (KMB Mg. 56/d). Szokásos jelenség kifejezésekor szintén használják a többes számot: . . . *megfonta ügyesen aranyfonalnak, s még összezsavar egyet-egyet mint a fő-kendereket, mind sorjába rakta* (KMB Mg. 1361/b). Jelentése: 'ahogyan a különböző kenderfőket szokás'.

1.1. Az *egész* melléknévi jelzőként 'összes' jelentésben megkívánja, hogy — amint fennebb láttuk — az alanyhoz hasonlóan a mellékmondatrészek ugyancsak többes számba kerüljenek. Így például a tárgyszó: *Hát aztán akkor nekifogott a királyné, s az egész tudósokat az országból mind összegyűjtette* . . . (KMB Mg. 1361/b). *Nekifogott és összegyűjtötte* [ti. a király] *az egész országjában az aranyat s az egész aranyműveseket* (KMB Mg. 1359/c). . . . *bevitte Dáledin az egész vendégeket* (uo.). *Behívja az egész vendégjeit s megvendégeli* [őket].

A határozók ilyen értelmű többes számba kerülését ugyancsak az *egész* melléknévi jelző kitételével indokolhatjuk: *Meghagyam az egész rokonaimnak, hogy soha senki istenséget ne vállaljan* (KMB Mg. 1361/c).

1.2. Valójában szintén a különbözőség meg a különféleség érzékeltetését szolgálja a többes számú névszó helyre vonatkoztatva is. De emellett — a szövegösszefüggés alapján — egyes jelentésárnyalatok (például nagy távolság) kiemelésére ugyancsak alkalmas. *Volt, hol nem volt, volt, hetedhét országon is túl volt, az Óperenciás-tengereken innét volt egy ember*; vagy: *Volt, hol nem volt, a nagy hegyeken túl volt* [egy öreg házaspár] (KMHM 64—5). Hasonló a szerepe itt is: . . . *s . . . bement a faluba, és ott az árnyékkalba* (=hol ebben, hol abban az árnyékban) *üldegelt, s várta, hogy teljék le a nap* (KMB Mg. 1361/c). *Mentek* [ti. a királykisasszony meg a szobalány] *hegyeken, völgyeken, mezőkön, erdőkön keresztül* (KMHM 136). *Megvannak* [ti. a régi módi kalapok] *az erdökenn. A havasakann van ajan kalap. Kivállasztatt oestoe nincsen itt nállunk min várasakann* [ti. a legénylátogatásra]. *Fennet a havaskro vággtak fát. [A pap] az élet uttyaira bacsáttya imátkazva* [az újárt]. Ez utóbbi mondatban a birtok többesítőjeles helyhatározó bizonyára a 'különféle utakra' vonatkozik.

A hely megjelölés összefonódik olykor a tisztség vagy intézmény megnevezésével: *A királyfi a feleségivel azután élt vígan, boldogan egész 1944-ig, amíg a háború átvonult kelettől nyugatig ezeken az országokon, és minden királyságokat, bárókat, grófokat, hercegeket elűztek magok elől, elsepertek* (KMHM 66). Különösen a *minden* általános névmás kitétele utal arra, hogy a többes szám valóban ebben az értelemben használt.

Az említett példákat megszerezhetjük még a következő, névutós szerkezetet is tartalmazó idézettel: *Ezen a házikón volt három ablak; mind a három gyertyákkal volt kivilágítva, virágcsokrok közt égtek a gyertyák* (KMHM 155).

Nehezebben értelmezhető, bár szintén a különféleséggel függ össze, az *Öltözzél fel a legszebbik ruháidba* . . . (KMHM 182) mondatban a birtok többesítőjellel ellátott névszó pontos jelentése, mivel a kiemelő *-ik* jeles felsőfokú melléknévvel kifejezett jelző a sok közül egyet emel ki. Mégis úgy vélem, hogy 'különféle szép ruhadarabok' értelemben használt ebben a példában a *ruháidba* állandó határozó.

1.3. Időre vonatkoztatva hasonló jelentéstartalmat hordoz ismétlődés, többszöriség értelemben az *Éfűlőkig vèrt az eső* mondat többes szám jeles időhatározója 'sokszor, többször éjfélig' jelentésben.

1.4. Végül a *karjajival oeleli* többesjeles eszközhatározós szó szerkezet többes voltát bizonyára a köz- és irodalmi nyelvben is egyre gyakoribb használatnál magyarázhatjuk. A páros testrészek értelem szerint, azaz többes számban iktatódnak a mondatba a kívánt tartalom kifejezésére. A jelenség megterheltségét jól igazolják a következő példák: *Én egy szegény vadászfű vagyok, nem vagyok én méltó királyságra s királykisasszony kezeire* (KMHM 155). *Én szívesen játszok veletek, csak előbb mutassátok kezeiteket és körmeiteket* (uo. 102). . . *ölibe veszi a halott embert, és úgy melegíti tovább, amíg egyszer a halott embernek felnyílnak a szemei* . . . (uo. 101). *Megmelegíti a fiú a két kezit a tűz mellett, odaszalad a koporsóhoz, és melegíti a halott embernek az arcait* (uo.). Megfigyelhetjük, hogy amikor nem használ birtoktöbbesítő jelet (*megmelegíti a fiú a két kezit*), akkor többséget kifejező számnévi jelzőt iktat a szövegbe. Végül pedig — talán a legkevésbé hallható — az *arcait* szóalakban a birtoktöbbesítő jeles forma. A népmesékben és népdalokban egyaránt a *két orca* kifejezés a megszokott.

1.5. A tárgyat jelölő névszóhoz kapcsolódó birtoktöbbesítő jelnek is van különféleséget hordozó értelme: *Az ember hazaérkezett, a marháit kifogta, s elcsinálta (= elvégezte) az ő dógait, s este lefeküdt* (KMB Mg. 56/d).

1.6. A jelzős szerkezetek tagjait az irodalmi nyelvi szabályok szerint egyeztetik mind a minősítő, számnévi, névmási, mind a birtokos jelzős szó szerkezetekben. Kivételt mindössze a főnévi mutató névmással kifejezett kijelölő jelzős szintagmák meg a több birtokos egy birtok viszonyt jelölő szó szerkezetek alkotnak. Ez utóbbiakban értelmi és egyben alak egyeztetést találunk a birtokos jelzős szó szerkezet tagjai között: . . . *a felesége minden áldott reggel két aranytallért [talál] a gyermekek fejek alatt* (KMHM 69). . . *azért nincs az ő párnája alatt aranytallér, mert van a gyermekek párnájok alatt*

(KMHM 144). . . *a fiúk minden élelmet vásároltak az állatok részükre* (KMHM 148). *Az már a szülőknek a gondalkazásaktul függ. Lefektették a koldusakat az ők ágyagba.* Az irodalmi nyelvben ilyen esetben kötelező módon nem egyeztetett formát találunk.²³

De ma már itt is ilyen módon egyeztetünk, ha a birtokos jelzős szintagma tagjait több más mondatrész választja el egymástól. Nem hangzik helytelennek az irodalmi nyelvi használatban sem az ilyen egyeztetés: *Ezeknek a szegény embereknek nem volt gyermekük* (KMHM 158). Magyarón ez az eljárás — az előbbieken alapján — az általános szabályszerűségek szerint történik: **A vőfiknek is az (= olyan) vot a szertartásak.**

Értelmi és egyben alaki egyeztetés érvényesül olyankor is, ha a jelzős szó szerkezet jelzője és jelzett szava egyként időbeliséget kifejező névszó: *Azak a vőfik vettek karácsany másodnapja este, vettek magak mellé négy barátat.* Emellett arra szintén hivatkozhatunk, hogy a *másodnapja este* szerkezetet érezheti jelöletlen birtokos jelzős szintagmának, és ebben az esetben az irodalmi nyelvi általános szabályokkal egyező módon jár el e szerkezeti forma használatában: 'karácsony második napjának az estéje'.

Igaz ugyan, hogy a személyes névmás többes szám 1. és 2. személyű alakjában a *-k* általános többesjel — különösen az idősebb nemzedék beszédében — kivétel nélküli. Mégis megemlítjük a birtok viszonyt kifejező szó szerkezetek egyeztetése során az ilyen értelmi és alaki egyeztetéses formákat, mint: *Ez a régi szapara (=egyfajta tánc), et vot a műk üdöngbe* [ti. a megszokott]. **A tük karatagba nem ugy vot** [mint manapság]. **Az ők karagba** (= az ő korukban) *esment máskippem vot.*

1.7. Az összetett mondatokban a birtok viszonyt kifejező szerkezeti tagok egyeztetésében váltakozva használja ugyanaz a beszélő az irodalmi nyelvi meg a nyelvjárási egyeztetési formát: *Hát az anyja félt megmondani nekije, azt gondolta, hogy ha megmondja, hogy voltak testvérei, hát akkor* [Borsszem Jankó] *elmenyen a keresésire és odavész, akkor ő se lesz: Az anyja ott maradott sírva, hogy jaj istenem, most már a leányaimat elvitte a sárkány, a fiam elment a keresésükre* (KMB Jg. 1358). Az első, nem egyeztetéses szerkesztésmód — minden bizonnyal — tekinthető anakoluthiának. Más ilyen típusú megoldásra nincs példám.

B) A nem egyeztetéses szerkezetek

Az ide sorolható jelenségek között különféle szerkezeti megoldásokat találunk. Az eltérések elsősorban a nemzedékváltással függenek össze. A fiatalabb nemzedék tagjainak nyelvhasználatára erősen hat az irodalmi nyelv.

²³ HORGER (MNy. 167) és KÁLMÁN (Nyelvjárásaink 57) az északnyugati meg az északkeleti nyelvjárásokból említi ezt a jelenséget. A mezőberényi nyelvjárásban (KENÉZ ZSUZSA, A mezőberényi nyelvjárás. Szeged, 1940, 23) és Abafája és vidéke nyelvjárásában (INCZEFI i. m. 25) a személyes névmással kifejezett birtokos jelző ugyancsak felveszi a *-k* többesjelet. A palóc nyelvjárásban (vö. BARTHA i. m. 68) a jelölt birtokos jelzős szerkezet jelzett szava veszi fel ritkán a *-k* többesjelet, ha a két szerkezeti tag közé más mondatrészek iktatódnak be. Említi RÁ CZ (NyttudÉrt. 83. sz. 477—8) is. LOTZ JÁNOS azt mondja az irodalmi nyelvi inkongruencia kialakulásáról, hogy a *-k* morféma főleg ismétlődésének elkerüléséről van szó (MNyTK. 122. sz. 6). KLEMM (TörtMondt. 356) szerint a régi nyelvben megvolt ez az egyeztetéses forma. „A mai népnyelvben is előfordul gyakran az egyeztető szerkezet: . . . *A juhászék szamarok megdöglött*”. (L. az itt idézett könyvészetet is.)

1.0. Így a főnévi mutató névmással szerkesztett jelzős szó szerkezetek egyeztetése részben az irodalmi nyelvvel azonos: *Ezt a kerek érddöt járam én. Vedd meg azakat a disznyokot!* A jelző követi minden toldalék felvételében a jelzett szót. Ez a szerkezeti forma elsősorban a fiatalabb nemzedék és a várossal szorosabb kapcsolatban levő beszélők nyelvhasználatában hallható. Egyre inkább terjed. Másrészt az idősebb nemzedék beszédében még ma is általánosnak mondható nem egyeztetéses megoldással találkozunk, amelyben a főnévi mutató névmási jelző csak a ragelemet veszi fel, de számban nem egyezik meg a jelzett szavával. Erre példák: *Te, asszany, hova hajtad aszt a teheneket, a tehenet és a bornyut* (KMB Mg. 1361/c). *Vit ki eszt a kenyereket! Aszt a nevezett almákat berakták az átolvetőbe. Nem hallgattam aszt a keserveket* (= az ő keserveiket). *Sziviünk szerint kívánnjuk eszt a jókat kigyelmeknek* (köszöntőből). *Mutassátok, fiaim, aszt az aranypénzeket* (KMHM 145).²⁴ Gondolhatnánk arra, hogy a főnévi mutató névmás azért marad egyes számban, mert egységként, egészként, összességében mutat rá a jelenségre; a többes számban álló, eredetileg értelmezőként hozzátoldott főnév pedig pontosabbá téve, értelem szerint részletező módon egészíti ki, teszi teljessé a mondanivalót értelem szerint. Erre enged következtetni első idézett példánk, amelyben részletezi is a beszélő a *teheneket* többes számú alak tartalmát, *a tehenet s a bornyut*.

1.1. Az inkongruenciának sajátos esetével találkozunk az ilyen típusú szerkezetekben, mint: *Nekem van egy kis csitkóm, ez (=ennek) az ökrös fuvarosembernek az ökre mellé le volt feküdvé a csitkóm* (KMHM 184). *Ez (=ennek) a nyóc leginnek jogja vót jární* [ti. a zenészekkel almaöntözni]. Talán nem tévedünk, ha az első példában ún. fölös hozzátoldásos jelenséget látunk, és így alakítjuk ki az értelmező jelzős szó szerkezetet: *Nekem van egy csitkóm, ez (az idézett mondat végére vetett) a csitkóm az ökrös fuvarosembernek az ökre mellé volt feküdvé. A csitkóm értelmezőt meg azért ismételi meg a mondat végén hozzátoldó jelleggel, mert nagyon messzire került a jelzett szótól, az ez mutató névmástól.*²⁵

1.2. A főnévi mutató névmási jelző és jelzett szava között más, az előző jelenséggel éppen ellenkező egyeztetési eljárás is ismeretes nyelvjárásunkban. Eszerint a viszonyragot csak a névmáshoz kapcsolják hozzá; az időhatározó

²⁴ Ugyanilyen nem egyeztetett szerkezeteket említ mint nem gyakori jelenséget KENÉZ ZSUZSA (i. m. 23) a mezőberényi nyelvjárásból. KLEMM (TörtMondt. 339—40) eredete szerint értelmező jelzős szerkezetnek tekinti ezt a szerkezettypust és a „*Verd be ezt a karókat*” meg „*Ragd é aszt a eserepekét*” példákat idézve azt mondja: „Az újabb népnyelvben néhol a ragokat, névutókat, a többesjelet csak a főnévhez teszik”. Vö. még SIMONYI, Jelentéstani szempontok 42; KLEMM: Nyr. LXXVIII (1950), 165; RÁCZ: NytudÉrt. 83. sz. 477; KÁLMÁN a palóc meg a keleti nyelvjárásokból említi, és a „*Mi van abban a dobozokban*” példával mutatja be (Nyelvjárásaink 57).

²⁵ Simonyi (A jelzők 121) és KLEMM (TörtMondt. 339—40) értelmező jelzős szerkezetnek tekinti az ilyeneket, mint *Add az a gyermeknek*, és újabb népnyelvi jelenséggént tartja nyilván a ragos, névutós és jeles többes számú főnevek használatát az egyes számú alak mellett. De nem beszél arról, hogy egyeztetés szempontjából milyen kategóriába sorolható, ugyanis itt nem egyes és többes szám közötti, hanem viszonyragos és viszonyrag nélküli alakok inkongruenciájáról van szó. — KÁROLY (NytudÉrt. 16. sz. 66—7) kifejti, hogy „az egyeztetés nem tartozik a szerkezet lényegéhez, s hogy eredetileg is létezhetek nem egyeztető szerkezetek”, azt éppen e régi meg a népnyelvben meglevő ilyen nem egyeztetett formák igazolják. HORGES (MNyj. 166) a szolnok-dobokai Domokos nyelvjárásából említi: „*Az a gyermeket láttam*” példával.

szerepű, a főnév és egyben határozószó kategóriába egyaránt beletartozó kettős szófajiságú névszót pedig ragtalan formában illesztik a mondatba. Például: *Att gluttak azann az éccaka ~ Ott aludtak azon az éjszaka* (KMB Mg. 1358). *A szegény ember ezen a nap nem engedte a gyermekeket az aranyműveshez...* (KMHM 143). Az egyeztetés értelmi alapon történik, hiszen az időt jelölő névszó viszonyrag nélkül is határozói értékű mondatrészt.

1.3. Egészen sajátos nyelvjárási egyeztetés érvényesül az alábbi mondatban, és a többes számú állítmány miatt bizonyára anakoluthiának minősíthető: *Ēfogatta a véka aranyat, s akkó aszmondta, hogy hol vannak a bátyáimnak az óra* (KMB Mg. 1360/b). Az eddigi értelmi egyeztetésekkel szemben az irodalmi nyelvben szokásos inkongruens, nem egyeztetett formát használ a birtokos jelzős szó szerkezetben. A többes számú állítmány a birtok többségét hivatott jelölni.

Anakoluthiának tekinthetjük a következő, nem egyeztetett szerkezetet is: *Na, te sánta koldus, nagyon megtetszett nekem a kenterálásod; jutalomul annak feleségül adom hozzád a leányomat* (KMHM 189). A szórendi eltérés is idegenszerűen hat, de emellett az *annak* ebben a szórendi egymásutánban főlős elemnek tekinthető. Ugyanakkor az *annak* mutató névmási birtokos jelző, *annak jutalmául* szórenddel megkívánná a birtokos személyragos alakot. Ha pedig arra gondolunk, hogy az *annak* 'azért, cserében' értelemben használt, ebben a szórendi formában mindenképpen nyelvjárásiának, sőt talán egyedi és egyben anakoluthiás jelenségnek tűnik. Egyébként a mai irodalmi nyelvi szabályok szerint a szöveg mindkét részeshatározója, a *nekem* meg az *annak* egyaránt főlős töltelékelemnek minősíthető.

1.4. Az egyeztetés hiánya észlelhető az alábbi, szövődményes szerkezetű összetett mondatban: *Amint ment Borsszem Jankó gondolkozva, ment el egy erdő mellett, látott egy embert, hogy (=aki) a nagy bükkfát, amelyikek köbméteresek voltak, megfogta a tetejét, és így megcsavarta. Mint a guzsalyt* (KMB Mg. 1358). A bennünket az egyeztetési eljárás szempontjából most érdeklő szövődményes szerkezetet így lehetne irodalmi nyelvre „lefordítani”: *...látta, hogy egy ember megfogta a nagy, köbméteres bükkfák tetejét, és így megcsavarta.* Vagyis a *megfogta a bükkfát* és a *megfogta a tetejét* két tárgyias szó szerkezetből egy szó szerkezet láncot hoztunk létre: *megfogta a bükkfák tetejét*, és az alárendelő jelzői mellékmondatban többségre utaló *amelyikek* vonatkozó névmás alapján a birtokos jelzőt többes számba tettük. A beszélő gondolatmenetét azonban úgy is elképzelhetjük — és talán ekkor járunk közelebb a valósághoz —, hogy *a nagy bükkfát... megfogta, mégpedig a tetejét* (azaz *a tetejénél fogva*), vagyis hozzátoldó, magyarázó szerkezettagként fogjuk fel a *tetejét* tárgyszót. A többes számú vonatkozó névmási kötőszó viszont arra utal, hogy a tárgyszókat többes számba kell tennünk. Tehát így: *a nagy bükkfákat, amelyikek köbméteresek voltak, megfogta, mégpedig a tetejüket* (értsd: a tetejüknel fogva), és így megcsavarta. A mondat bonyolult volta, a szövődményes jelleg okozhatta a nem egyeztetéses szerkezet létrejöttét. — Ugyanilyen jellegű okokkal magyarázhatók a következő, szintén egyedi példaként lejegyzett mondatok:

A szegény embernek a felesége elmondta ügyesen a nagygazda ember feleségének, hogy azok a szállók (=két öreg koldus), amejikek ott háltak az éccaka, mika el akartak menni, amér szállást adtak nekijek, hát **aszmondta**, hogy hármat kívánjanak, s a három kívánságokra ők tudnak fizetni (KMB Mg. 80/c). Egyeztetés szempontjából az A_{1b} — \hat{A}_e : a szállók aszmondta indokolatlan inkongruenciája és a határozott névelő fölös használata: a három kívánságokra említhető. Emellett a dolgokra utaló *amelyikek* vonatkozó névmási kötőszót személyekre alkalmazni szintén nyelvjárási sajátosság, sőt az *ők* személyes névmás kitétele és a kívánságokra... tudnak fizetni -ra ragos határozó használata is az, ti. itt nem ez az összefüggés, hogy kívánságukra fizethetnek, hanem kívánságukat tudják fizetés fejében teljesíteni. Úgy hiszem, hogy az alany — állítmány ilyen egyeztetése a mondat bonyolult voltából adódó anakoluthia; a határozott névelő viszont a már elhangzott, ismert kívánságok miatt került a mondatba, ti. a szegény ember felesége már ismerte a kívánságokat az elbeszélés idejében. A többi jelenség más kérdéskörbe tartozik.

Nehéz megindokolni az egyeztetési eljárás okát ebben a mondatban is: *Egy szép kertbe [nyílt az ajtó]. Olyan szép gyümölcsfák voltak benne, annyi volt a gyümölcs rajta, hogy úgy állottak, hogy húzta le az ágát minden fa* (KMB Mg. 1359/c). Az egy birtokos egy birtok viszonyra utaló *rajta* meg a *húzta le az ágát* egyes szám 3. személyű állítmány és szintén egy birtokos egy birtok viszonyt jelölő tárgyragos névszó logikailag többes számú névszóra vonatkozik (*gyümölcsfák*), és a mai magyar nyelvben szabályosan több birtokra utaló személyragos alakra volna szükség (*rajtuk*); az utolsó tagmondat állítmányának pedig szintén többes számba kellene kerülnie, mert az *úgy állottak* mind az ágakra, mind a rajtuk levő gyümölcsökre vonatkozik, tehát *húzták le az ágait minden fának* formára volna szükség.

C) A személybeli egyeztetés

A személybeli egyeztetésben megfigyelésem szerint nincs eltérés az irodalmi nyelvet és a marosmagyarói nyelvjárást beszélők nyelvhasználata között. Sőt, az irodalmi nyelvi változatok közül több is él Magyarón. Ezt a jelenséget egy értelmező jelzői alárendelésű összetett mondat felhasználásával mutatjuk be. (Magukról az értelmező jelzői mellékmondatok egyeztetési kérdéseiről már volt szó.) Mindkét itt szokványos eljárás ismert az irodalmi nyelvben is, mindössze a kötőszói szerepű vonatkozó névmás megválasztásában van a két nyelvváltozat között eltérés. Példánk: **Én vagyok az a rigócsőrű királyfi, akit kicsúfoltál...** **Én vagyok az a sánta koldus, aki a bögréket csinálta!** **Én vagyok az a huszár, amelyik összetörettetem az edényeket** (KMHM 72).²⁶

Bizonyára lapszusznak is tekinthető anakoluthiát láthatunk a személybeli egyeztetés tekintetében ebben a mondatban: *Ha kegyelmednek módjában tellik, adj nekem egy szépen szóló hegedűt* (KMHM 164). Feltételezhetjük ezt

²⁶ A különböző számú és személyű alanyokkal történő egyeztetésre vonatkozóan I. Rácz: Népr. és Nytud. VIII, 379, valamint MNy. LXVII (1971), 55, 288—96.

annál inkább, mivel alább már a mai egyeztetésnek megfelelő formát találjuk: *Mit ámul, mit bámul kegyelmed itt?* (uo.) Az előbbi példamondatban ugyanis a régi megszólítási formára is gondolhatnánk, amelyben a tisztség vagy méltóságnév megjelölésével egyidőben tegezõ, tehát egyes szám 2. személyû igealak volt használatos. Ha több ilyen példánk volna, valószínűbbnek tarthatnók ezt a magyarázatot az egyszerű feltevésnél.

D) Igeragozással kapcsolatos egyeztetési eljárások

1.0. Köztudomású, hogy a mai magyar nyelv egyik kötelezõ egyeztetési szabálya szerint 3. személyû határozott tárgy mellett csak tárgyas ragozású igealak állhat. Ennek a szabályszerûségnek eleget tesznek ugyan a marosmagyarói nyelvjárást beszélõk, mégis jegyeztünk föl nem egy, ennek az általános szabálynak ellentmondó ragozási formákat is ilyen szerkezetekben. Használatuk ritka, de felhívja a figyelmet egy sajátos fejlődési mozzanatra, amely némiképpen megbontja e nyelvjárási alakulatban az alanyi és a tárgyas igeragozásban kialakult rendszerszerûséget. Íme: *Bíró úr, mielőtt meghalnék, minden elitéltnek szabad egy kérését teljesíteni; hát gondolom, hogy nekem is teljesít [!] a bíró úr egy kérésemet* (KMHM 166). . . . *ezt a leányt nem gyõzõm kenderrel. Éjjel-nappal fon, és már minden kenderemet felfont, s nincs már több kenderem, amit adjak neki* (KMHM 132)²⁷. Úgy hiszem, a két példa nem teljesen azonos jellegû, ugyanis a *nekem is teljesít a bíró úr egy kérésemet* szerkezetben logikailag gondolhatunk 'egy valamely' kérésre is, tehát határozatlan névelõként kezelhetjük az *egy*-et, jóllehet a szövegösszefüggésbõl meg a birtokos személyragos (*kérésemet*) alak használatából világosan kitûnik, hogy a beszélõ egy bizonyos megfontolt, határozott kérést kíván elõterjeszteni. A második példában viszont a *minden* 'összes, az egész' értelmû. Ez indokolja a határozott tárgy használatát, ugyanakkor azonban logikailag felfogható általános, sõt talán részleõ jelentéstartalmúnak: 'mindent felfont abból, ami a keze ügyébe került'. Ez utóbbi értelmezés igazolná az egyeztetés ilyen létrejöttét az irodalmi nyelvi *Tégy bele petrezselyemzöldjét-féle* szerkezetekhez hasonlóan. Ha ez az indoklás elfogadható, ebben a szerkezetben szintén értelmi egyeztetést láthatunk.²⁸

1.1. Az alanyi és tárgyas ragozású igealakok használatában mutatkozó ilyen természetû ingadozásra utal az elõzõkben bemutatott eljárás fordította, amikor határozatlan tárgy mellett áll tárgyas ragozású igei állítmány: . . . *a két*

²⁷ A jelenség a *minden* általános névmásos szerkezetekben az Érmelléken szintén általános. Özv. Alföldy Istvánné, anyósom, sõt a feleségem is, aki egyetemet végzett, és kisgyermek kora óta távol él szülõfalujától, Érszakácsitól, mai napig is használja ilyen mondatokban: *Minden edényemet tönkretesz. Minden pellenkámát elhasznált.* — A palóc nyelvjárásban (BARTHA i. m. 65) csak némely szólásban figyelhetõ meg ez a jelenség.

²⁸ RÁCZ (NytudÉrt. 83. sz. 478) utal a vonatkozó névmás személybeli egyeztetése kapcsán arra, hogy ugyanide tartozik a *Mindnyájunkat meghívtak* szerkezet is, ti. alanyi ragozású igei állítmány áll tárgyas helyett (*meghívták*) többes szám 3. személyben, de itt nem részletezi a kérdést. Úgy gondolom, az elsõ személyû tárgyra vonatkozó esetek külön csoportba tartoznak, hiszen ez az irodalmi nyelvi normák szerint ma általános.

[ti. otthonról elbujdosott] *gyermek egy darab száraz kenyeret elfogyasztották, lefeküdtek és elaludtak* (KMHM 145). *Vigyázz, jó áron add el minden portékát* (KMHM 191). *Amint mentek ketten beszilgetve, egyszer csak látják, hogy egy ember célba vette a puskájára valamit* (KMB Mg. 80/c). *Csak valahogy csináld meg, hogy ingemet és a teheneimet ne egye meg a medve* (KMB Mg. 56/d). Az idézett példákban háromféle magyarázatot adhatunk lényegében ugyanannak az egyeztetési eljárásnak a megvilágítására. Az első mondatbeli *egy darab száraz kenyeret* kifejtett tárgyat úgy is felfoghatjuk, mint 'a meglevő, a batyujukban megmaradt, még ott levő' értelmű szerkezetet, és így helyesnek mondhatjuk logikai, értelmi alapon a tárgyas ragozása igealakokkal való egyeztetést. Erre az értelemezésre a szöveg maga is nyújt támpontot. Hasonló a helyzet a második mondatban is, ha 'add el az összes portékát' értelemben használja. A harmadik mondatban már nem tudjuk még ennyire sem megindokolni a nem-egyeztetés okát, hacsak a *puskáját* birtokos személyragos alak hatását nem említjük. Az utolsó, negyedik mondatban pedig kétféle magyarázatra is gondolhatunk. Egyrészt arra, hogy mondatfonetikai okok miatt az *egyen* felszólító mód egyes szám 3. személyű igealak szóvégi *-n* hangja a rákövetkező orrhangú *m* hatására nem hangzik, illetőleg ejtésben a hasonulás folytán létrejövő hosszú hang röviden hangzik. Vagy pedig a beszélő nem az irodalmi nyelvi szabályoknak megfelelő módon, tehát az első személyű határozott tárgyhoz igazodva egyezteteti az állítmányt. Így lesz az irodalmi nyelvi használat szabályainak megfelelő *ingemet és a teheneimet ne egyen meg a medve* helyett . . . *ne egye meg*. Mindkét magyarázat védhető. Mégis mintha az utóbbi látszanék elfogadhatóbbnak, mert a hosszú orrhangú mássalhangzók a nyelvjárásban rendszerszerűen megmaradnak, sőt a rövid nazális szóvégen gyakran megnyúlik, és a magánhangzó közi helyzetben ejtett nazálisak sem szoktak megrövidülni ejtésben. Viszont a mondatban a közelebb álló szerkezeti tag könnyűszerrel gyakorolhat olyan hatást, hogy az alanyi ragozása igeát tárgyas személyragos forma váltsa fel.

Ez utóbbi típusnak a párja a következő, *Á—T* szórendű szerkezet: *Eredjetelek el, és amelyik nekem a legszebb lovat hozza, annak hagyom a malmot és minden örökséget* (KMHM 105). A határozott tárgy közelebb áll az igei állítmányhoz, és ennek hatására tárgyas ragozása az igei állítmány.²⁹

Anakoluthiás jelenségnek minősíthetjük a *Meghordta egy nagy üstöt vízzel, azt . . . felforralja, és abban téged meg akar főzni* (KMHM 93) első tagmondatának tárgyas ragozása igei állítmányát az *egy üstőt* határozatlan tárgy mellett.

²⁹ A határozott és határozatlan tárgy és az ige egyeztetésében követendő általános szabálytól az irodalmi és a köznyelvben is adódnak olykor eltérések. MÉSZÖLY GEDEON (Nyelv és Irodalom 2: 43) megállapítja, hogy több határozott tárgy esetén az igei személyrag az elsőbrendűvel egyezik. — Ha mind határozott, mind határozatlan tárgy van a mondatban, az állítmány igei személyragja „a legközelebbi tárgy szerint alakul” — mondja KLEMM (TörtMondt. 132); ugyanígy KARDOS ALBERT (Nyr. LVI [1927], 121), DENGL JÁNOS (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 195), valamint RÁ CZ (Nyr. LXXXV [1961], 410—4 és Magyar nyelvhelyesség 238), LŐRINCZE (Nyelv és élet. 31), DEME (Nyr. LXXXIV [1960], 432—3), BERRÁR (Nyelvtan—stílus—szónoklás. 377).

Viszont kihagyásos szerkezetként tarthatjuk számon a következő szerkeztípust: *Isten nevében adom ezt a reggelit, egyébbel nem szolgálhatom* [ti kegyelmedet], *mert csak ez telt a házamtól* (KMHM 177). A szöveg előző része nem ad teljesen egyértelmű magyarázatot: *Reggel felkel az asszony korán, és keménymaglevest főz reggelire, mert egyéb nem telt az ő szegény házától. S mikor feltáralja az asszony a reggelit az asztalra a vándor elé, azt mondja az asszony. . .*; de erre következtethetünk belőle. Hasonlóképpen értelmezhetjük ebben a szerkezetben is a tárgyas ragozású igealak jelenlétét: *. . . én elmegyek utánok, s addig megyek, addig járok, ha az életemmel is fizetem* (! szórend), *amíg valahol feltárlom őket. . .* (KMHM 123). Felfoghatjuk abban az értelemben is: 'ha az életemmel fizetem is meg a tettemet', és így már az irodalmi normának megfelelő az egyeztetés.

1.2. Ugyancsak kétféle magyarázat adható az alábbi szerkezetre: *Hé, atyafiak, húzódjanak hátrább, mert tüzet fog a ruhájuk!* — *De a halott emberek egy se mozdult* (KMHM 99). Valószínűleg névtű kihagyásról van szó: *a halott emberek közül. . .* De elképzelhető az is, hogy *a halott emberek egyike sem mozdult* nyelvjárási változatával állunk szemben, tekintettel arra, hogy a mesemondó beszédében máskor is — például a *ruhájuk* birtokos személyragos alakban — találhatunk olyan irodalmi nyelvi hatást, amely nem mondható általánosnak a falu nyelvjárást beszélő lakosság nagy többségének nyelvhasználatában.³⁰

A tárgyalt jelenségek egy részére gyakran egyetlen példát idézhettünk, ugyanis a szerkezeti sajátosságok gyűjtését csak megfigyeléssel vagy szöveg-felvétellel végezhetjük. Emiatt az egyedi, alkalmi egyeztetésként magyarázott szerkezetek között természetesen lehet — sőt bizonyára van is — nem egy olyan, amelyet több itt megfigyelt vagy más nyelvjárásból lejegyzett példamondat alapján a 'nyelvjárás sajátos kifejezési eljárásaként tarthatnánk számon. Így azonban, mivel „egy példa nem példa”, egyelőre csak anakoluthiás jelenségként számolhattunk vele.

GÁLFFY MÓZES

³⁰ Tervezem egy tanulmány elkészítését, amelyben a mesemondó Kurcsi Minya nyelvének az irodalmi nyelv és a nyelvjárás ötvözeteként kialakult nyelvi sajátosságait igyekszem kimutatni a hangképzés, a szókészlet, az alakrendszer meg a mondat szerkezetek használata szempontjából. Kurcsi Minya ugyanis rendszeresen olvasta Benedek Elek meséit, és számos fordulatot, sőt más nyelvi elemet is átvett így az irodalmi nyelvből.

Az ungi nyelvjárás névszótőrendszere*

A mai magyar nyelv szótőtípusaival és a velük kapcsolatos kérdésekkel számos tanulmány foglalkozik (l. MMNyR. I, 330; MMNy. 113), s bár igen sok kérdés végérvényesen megoldottnak tekinthető, még sok homályos pont maradt felderítetlenül (D. BARTHA KATALIN, Hangzónyújtó névszótőveink magánhangzóinak alakulásáról: Pais-Eml. 133). Ezek tisztázásában nyilván segítséget nyújthatnának az egyes nyelvjárások tőtípusrendszerét elemző munkák. Ilyenekkel azonban mindeddig nem rendelkezünk, sőt a nyelvjárásokkal foglalkozó összefoglaló munkák is mellőzik a nyelvjárások tőtípusrendszerének és az ezzel kapcsolatos kérdéseknek tételes vizsgálatát.

E cikk az ungi nyelvjárás¹ névszótőrendszerének leírásával kísérletezik, következetesen ragaszkodva a leíró elvhez, mellőzve minden kínálkozó összevetést más nyelvjárásokkal mint esetlegeset és a teljesség igényével amúgy is megvalósíthatatlant.

1. A névszótővek túlnyomó többsége az ungi nyelvjárásban is egyalakú; az ilyen köznyelvi tövek néhány szó kivételével nyelvjárásunkban is egyalakúak, de egyalakúak olyan tövek, sőt egész altípusok is, amelyek a köznyelvben váltakoztatják a tövüket.

2. A többalakú névszótővek ugyanolyan csoportokba rendeződnek, mint a köznyelvben, számuk azonban szinte minden tőtípusban kevesebb, és a melléktő használata is korlátozottabb.

a) A hangzóhiányos változatú névszótővek állománya mennyiségileg csaknem ugyanaz, mint a köznyelvben, azaz néhány szavunk kivételével ide tartozik minden olyan szó, amelynek köznyelvi megfelelője hangzóhiányos tőváltozatú. Az ungi nyelvjárásban növeli a hangzóhiányos tövek számát az itt tőváltakozást mutató *butor*, *motor*, *gyükör* 'gyökér', *hóujog* 'hólyag', *szveter* 'szvetter', csökkenti viszont a következetesen egyalakú *jászaj* 'jászol', *bajúsz*,

* Előadásként elhangzott 1979 augusztusában Debrecenben.

¹ Ungi nyelvjáráson az Ung és a Latorca folyó közötti, közigazgatásilag az uzshorodi (ungvári) járáshoz tartozó, egy tömböt képező 18 falu — Cehlivka (Kistéglás), Csaszlivci (Császlóc), Derevci (Bátfa), Gálóc, Holmok (Homok), Komarivci (Palágykomoróc), Koncovo (Koncháza), Mali Hejivci (Kisgejőc), Minaj, Pavlovo (Palló), Prikordonne (Botfalva), Ratovci (Kis- és Nagyrát), Rozivka (Ketergény), Sislivci (Sislóc), Szolonci (Kisszelmenc), Sztrumkivka (Szierte), Tarnovci (Tarnóc) és Veliki Hejivci (Nagygejőc) magyar nyelvjárását értjük, amelyet a szomszédos nyelvjárásoktól erős zárt *i*-zése — ez a mukacsevói (munkácsi) járási Csomonyin (Csongor) községre is kiterjed —, és jelentős részben alaktana is elkülönít, noha egyes alaktani sajátosságai — így a tő-tani viselkedéssel kapcsolatos több jellemző vonása is — túlterjednek e nyelvjárás határain.

valamint az élő nyelvhasználatban ismeretlen *koboz, tegez, kebel*. A *kebel* szónak él ugyan a *keleb* változata: 1. 'a ruha alatti hézag kötésen felül a mell táján'; 2. 'az itt elférő mennyiség' (pl.: *dugd a kelebedbe; szettem ety keleb almát*) jelentésben, ez azonban mindig egyalakú.

Az ide tartozó névszók két- vagy többszótagúak. A kéttagúak második szótagjában a magánhangzó *o, ö* vagy *e*, csak a *kazal* és az irodalmi jövevénynek tekinthető, ritkán használt *ajak* szóban *a*. A többtagúak *-alom, -elem, -dalom, -delem* képzős származékok, ezek az ungi nyelvjárásban is mind ebbe a tőtípusba tartoznak: *bonyodalom, sokadalom, segedelem, szánalom, vigalom, kényelem, kegyelem* stb.

Hangalakja tekintetében az ide tartozó szavak egy része különbözik köznyelvi megfelelőjétől (pl. a nyílt *e*-ző *szeder, pecek, berek, érem, sejem, nyereg* stb., a zárt *i*-ző *kíreg, míreg, físzek, vítek, vídelem, kirelem* stb., a zárt *o*-ző *bogoj, kopor, morok*, az illabiális nyílt *e*-ző *veder, cseber*, a nyílt *a*-zó *lakadalom*, a *j*-ző *ökøj, ójom*, az *ny-s* *vászony*, valamint az azonszótagú *j, l, r* hatására hangnyújtó *öböl, köböl, bogøj, fogøj, csokör, fodör, epër* stb.), ezek a hangtani változások azonban a szó morfológiájától függetlenek, nem hatnak a szótő váltakozására.

Két tőváltozatuk van: 1. az alaptő: *bokor-, nyereg-, bizalom-*; 2. a hangzóhiányos melléktő: *bokr-, nyerg-, bizalm-*.

Mint a köznyelvben, itt is az alaptő áll a kötőhangzó nélkül kapcsolódó első toldalékcsoport előtt (itt legfőljebb az lehet érdekes, mikor választja a nyelvjárás a lehetséges toldalékváltozatok közül az első vagy a többi csoportba tartozó toldalékokat; 1. erről alább a birtokos személyragos és fosztóképzős alakok tárgyalásánál. Pl.: *bokörban, bütyöktül, bizalommal; köbölnyi, físzeknyi, vedërnyi; pokölbeli, sátörbéli; fodörféle, sátörféle, vászonyféle; fátyöjja* (fátyla), *gödörjök* stb. A 2. és 3. toldalékcsoport előtt a köznyelvben a hangzóhiányos tő az általános, bár néha a szótári alak is felbukkan az *l, ly, n, ny, r* végű töveknél; a hangzóhiányos tő a 2. toldalékcsoport előtt (többnyire zárt) kötőhangzót kap (vö. MMNyR. I, 323—4). Az ungi nyelvjárás annyiban tér el a köznyelvtől, hogy a tőhasználat e toldalékcsoportok előtt több ingadozást mutat, azaz többször bukkan fel az alaptő. A kötőhangzó általában zárt, de az *ajak, farok, sarok, fátyöl, kazäl, sátör, bátör, vászony, három*, valamint az illabiális magas hangrendű és az *-alom, -elem, -dalom, -delem* képzős szavak nyílt kötőhangzóval kapják a toldalékot: *ájkam, kazlak, sáttrak, medret, lakadälmatok* stb.

A *-k* többesjelet a melléktő kapja, a *fátyöl, sátör, szatyör, bogøj* 'bagoly' szavak azonban az alaptövékhöz is vehetik: *sátrak ~ sátorok, szatyrok ~ szatyorok, bogjok ~ bogojok*. Pl.: *Ezek a maji fátylak valahogy merevebbek, nem ojam puhák, mint a rigi fátyolok voutak*.

Hasonlóképpen kapcsolódik a *-t* tárgyrag, ugyanilyen ingadozásokkal: *fátylat ~ fátyölt, sáttrat ~ sátört, bogjot ~ bogöjt* stb. De a *bátör* a *-t* ragot mindig a teljes tőhöz kapja: *bátört*, pl.: *A bátort is meg lehet ijeszteni*. Szófaji átcsa-

pás esetén a *vászony* is megőrzi teljes tövét a *-t* előtt: *Kötődükit csak vászont hőtünk.*

Sokkal kevesebb az ingadozás az *-s* képző előtt: a *fátyól, sátor* kivételével minden szó a melléktövéhez kapja e képzőt, ingadozás csak a *butör, motör* esetében figyelhető meg: *butros ~ butoros, motros ~ motoros* (szófaji átcsapásra való tekintet nélkül).

Igen változatos és a köznyelvtől sokban eltérő képet mutat az ungi nyelvjárásban a hangzóhiányos tőváltozatú szavak személyragozása. Az egyes és többes számú 1. és 2. személyű formák úgy alakulnak, mint a köznyelvben, azaz a személyrag a megfelelő kötőhangzóval a melléktőhöz járul. Ingadozás csak a *fátyól*, nagy ritkán a *butör, motör* esetében figyelhető meg: *fátylam ~ fátýolom, motrod ~ motorod, butrunk ~ butorunk, butrotok ~ butorotok*. Arra sincs eset, hogy a *-tok, -tek, -tök* a teljes tőhöz kapcsolódnék kötőhangzó nélkül. A 3. személyű alakoknál azonban mindkét számban nagy az ingadozás. A köznyelvben általában a *j* nélküli ragváltozat járul a hangzóhiányos tőhöz. Nyelvjárásunkban azonban gyakori eset, hogy ugyanazon szónak van az alaptőből a *j-s* ragváltozattal képzett alakja is: *sarka—sarokja, tükre—tükörje, fodra—fodörja* stb. Az ilyen kettős alakok rendszerint jelentéskülönbséget hordoznak, pl.: *Tígy a kelésre lilijomlevelet, élvezi a mírgít. — Kérd meg nénétül, nincs-i valami jóu míregje a patkányoknak. Ideláccik a templom törnya. — Simídzs le aszt a toronnyát, ne puposoggyon ott. Szíp a kompír, jóu süröü a bokra. — Én is a Jani bokörjába dóugosztam. Sima a viz tükre. — A tükörjít is pucold meg a szekrénynek, mér májszos. Látom, viszket a morka, üthetne. — Az ü morokjából egyy is elíg vóut ety kívíbe, ém mindík két mörkot tettem egybe. Csendes a viz fodra. — Nem gyöüzöm vasalni eszt a fodörjait! Fája törka. — Amott a torokjánál át lehet menni a Bitrecen. A *j-s* ragváltozatú alak lehet affektív értékű, pl.: *A mocsokja, a pizsokja, még ü meri rám feltátani a száját!* Hasonlóan pejoratív értékkel: *átokja, latörja, ökörje, baromja* stb. Néha a két alak közt nincs semmi jelentéskülönbség a stílusérték tekintetében sem: *búrka ~ burokja, túlka ~ tulokja, csokra ~ csokörja, sátra ~ sátorja, járma ~ járomja, vászna ~ vászonnya, cimbalma ~ cimbalomja*. És végül, vannak a hangzóhiányos változatú szavak között olyanok is, amelyek szinte következetesen csak a teljes tőhöz veszik a *j-s* ragváltozatot, mint pl. az *alom, bogöj, csebër, epër, érem, köböl, kopör, pocok, retek, szatyör, szedër, tülök; alomja, bogöjja, csebërje, epërje, éremje* stb.*

A többi toldalék előtt a hangzóhiányos tövű szavak nem mutatnak lényegesebb eltérést a köznyelvtől.

A hangzóhiányos tövek között az ungi nyelvjárásban csak két olyan szó van, amely egyúttal hangzóátvetéses is: a *kehëj* és a *tehër* (ez utóbbi is csak alapjelentéseiben, szófaji átcsapáskor már kiugrik a tőtípusból, pl.: *A szeméjvonatok megálnak, de a teherek nem.*). A nyelvjárási *pihëj* 'pehely' következetesen egyalakú, pl.: *Pihejes a ruhád, mír nem szeded le rúlla aszt a sok pihëjt!*

b) A többeseji időtartamot váltakoztató tövek csoportja az ungi nyelvjá-

rásban sokkal szegényebb, mint a köznyelvben. Egyes alcsoportjai teljesen vagy részben hiányoznak.

A köznyelvben *á*: *a* hangváltakozást mutató tövek nyelvjárásunkban mind egyalakúak, *á* hangjukat nem váltakoztatják *a*-val: *sárt*, (*essős*) *nyárok*, *bugárt* 'bogarát', *kosárt*, *kanált*, *madárt*; *bugárok*, *kosárok*, *kanálok*, *madárok*; *kanálos*, *kosáros*, *madáros*, *sugáros* stb. Kivétel csak a *nyaral* és az *agarászik*, de ezek a nyelvjárásban nyilván köznyelvi jövevények.

A *fonál* főnév a nyelvjárásban *fonāl* alakban él, és szintén egyalakú (az *l* hatására bekövetkező *ā*: *a* hangváltozás nem tekinthető morfológiainak).

Az *é*: *e* váltóhangú névszótövek közül csak az egytagúak tekinthetők szabályos időtartam-váltakoztatónak a nyelvjárásban: *bél*—*belet*, *belek*, *beles* (mn); *dér*—*derek*, *deres*; *ég*— *eget*, *egek*; *ész*, *fél*, *hét*, *jég*, *kéz*, *tér*, *szén*, *szél* stb.

Egyalakú a köznyelvinél egy fokkal nyíltabb magánhangzót tartalmazó *ēr* 'ér' és *nyěl* 'nyél', pl.: *a lábaszárán kidagadva az a sok ér*...; *Nincs nyél a báltába*. A zárt *i*-ző *díl* 'napszak' *i*: *e* váltakoztatást mutat: *díl*—*delet*: bár gyakoribb a szótári töve, mint a köznyelvben: *dílel* 'delel', *dílőü* 'delelő'; az a hely, ahol a csorda delel. Az égtáj jelentésű *dél* azonban nem *i*-ző, és következetesen egyalakú, pl.: *Nem tuggya mekkülömbösztetni délt északtúl*.

A kétagúak közül egyalakúvá vált a második szótagjában a szótári alakban is nyílt rövid *e* hangot tartalmazó *tehen*, *szemet*, *vereb*, *cserep*, *derek* (fn), *kerek* (fn), *közep*, *keves*, valamint az *i*-ző *fazik*.

A *gyükkör* 'gyökér' átcsapott a hangzóhiányos tövek csoportjába: *gyükrök*, *gyükrös*.

Néhány kétagú szó azonban megmaradt időtartam-váltakoztatónak a következő váltóhangpárokkal:

é: *e*: *nehéz*, *egyéb*: *nehezet*, *nehezek*; *egyebet*, *egyebem* stb.,

i: *e*: *kenyír*, *tenyír*, *elíg*: *kenyírt* ~ *kenyeret*, *kenyererek*, *kenyeres*, *kenyerem*; *tenyeret*, *tenyerek*; *eleget*, *elege* stb.

Érdekes, a köznyelvitől nagyon eltérő az *i*: *i*, *ú*: *u*, *ű*: *ü* váltakozást mutató tövek csoportja. A köznyelvben időtartam-váltakoztatók közül ide csak azok tartoznak, amelyeknek a tővéghangja *j*, *l*, *r*. Más hangok előtt ugyanis a felső nyelvallású magánhangzó a nyelvjárásban rövid. Ezért a köznyelvtől eltérően itt mindig egyalakú, és rövid magánhangzós a *hid*, *sik*, *tíz*, *víg*, *viz*, *husz*, *kut*, *lud*, *rud*, *ut*, *fűz*, *szűz*, *tüz*. Egyalakú, de hosszú magánhangzós a *nyúl*: *nyúlak*, *nyúlat*, *nyúlam*.

Megmarad időtartam-váltakoztatónak a *nyíl*, *úr*, *úr*: *nyílat*, *nyílas*, *urak*, *urat*, *ura*, *üres*, *üreg*, *írít*.

Az ungi nyelvjárásban azonban időtartamot váltakoztat minden olyan *j*, *l*, *r* végű, a köznyelvben akár rövid, akár hosszú felső nyelvallású magánhangzót tartalmazó szó is, amelyben toldalékoláskor a *j*, *l*, *r* elveszti szótagzáró helyzetét, és megszünteti nyújtó hatását. Pl.: *fil* ~ *fül*—*filek* ~ *fülek*, *files* ~ *füles*, *filem* ~ *fülem*; *hír*—*hírek*, *híres*; *nyír* ~ *nyírek*, *nyíres*; *sír*—*sírok*, *sirom*, *siri*; *szíl*—*szílas*; *szij*—*szijak*, *szijat*; *zsír*—*zsirom*, *zsiros*; *húr*—*hurok* 'húrok', *hurrom*; *szűr*—*szűrök*, *szűrös*; *súj* 'súly'—*sűjös* stb. A kétagúak közül: *papír*—

papirok, papirom; pápír 'pernye'—*pápirok, pápiros; kandúr—kandurok, kandurom; mazúr* 'izléstelenül öltözködő személy'—*mazurok*; valamint az újabban terjedő *kefir—kefirek, kefirem* és *zefír* 'vattacukorka'—*zefirek*.

A többeseji időtartamot váltakoztató szavak toldalékolása nem tér el a köznyelvtől, kötőhangzójuk is ugyanaz, ami a köznyelvben. A *szíl* főnév azonban mindig veláris hanggal kapcsolja a toldalékot: *szilok, szilas*.

c) A tövégi időtartamot váltakoztató tövek csoportja alig mutat eltérést a köznyelvtől. Nyelvjárásunkban is minden, alanyesetben *-a, -e* végű névszó akár tőszó, akár származék, megnyújtja véghangzója időtartamát. A rövid véghangzós alaptővön és a hosszú véghangzós melléktővön kívül egy csonka tövváltozatuk is van a mellékneveknek az *-ül, -ül* és az *-ít* képző előtt, valamint az *apa, anya, bátya, öcse, néne* főneveknek a *-ja, -je* és a *-juk, -jük* személyrag előtt: *apja, anyja, bátyja* stb.; egyes helységneveknek az *-i* melléknévképző előtt: *Szürte—szürti, Szalóka—szalóki, Baranya—baranyi, Ruszka—ruszki, Szernye—szernyi* stb.

Ide tartozik minden *-a, -e, -ja, -je* személyragos relatív névszótő is: *bokra—bokrát, szeme—szemít, karja—karját, teteje—tetejít* stb.

Egyes magas hangrendű szavak az erős zárt *i-ző* tendencia miatt nemcsak a tövéghangzó időtartamát, hanem annak hangszínét is megváltoztatják, s így a melléktő véghangja *i* lesz, pl.: *bike—bikít, bikibe, bikin; kive—kívít, kívik, kívibe, kívije; fekete—feketik, feketibe, feketije, kiféle-miféle—kifélik-mifélik* stb. Ez a változás azonban sohasem következik be a *-ke, -cske* kicsinyítő képzős tövégen: *emberke—emberkét, emberkék, emberkéje; mihecske—mihecskék, mihecskének*; stb.

Hangszint és időtartamot váltakoztatnak a tövégen az *-e, -je* személyragos relatív tövek is. Pl.: *keze—kezít, kezibe, kezítül; ökre—ökrít, ökrívél, ökrinek; ereje—erejít, erejibül; epije—epijít, epijitül; kefeje—kefejít, kefejívél; szive—szívít, szívire, szívibül* stb. Ha azonban a szó *-i, -ji* személyragot kap az *-e, -je* helyett, az időtartam-váltakoztatás, természetesen, elmarad: *hegyi—hegyibe, hegyivél; kipi—kípibe, kipurúl; seggi—seggibe, seggire; szili—szílire, szílirúl; teteji—tetejibe, tetejire; eleji—elejitül, elejihez; vígi—vígire, vígibil; csecsi—csecsit, csecsin; béli—bélibe, bélit; tüzi—tüzit, tüzinél* stb.

E tőtípusba tartozik néhány olyan szó is, amely a köznyelvben egyalakú: *fürje* 'fűrj'—*fürjék, fűrjét; szanda* 'szandál'—*szandát, szandám; paszuja* 'paszuly, bab'—*paszuját, paszujába*; vagy egyáltalán nem ismeretes: *irgye* 'a roszsul sült kenyér „szalonnás” része'—*irgyét, irgyés*.

Kiszakadt a tőtípusból, és egyalakú lett a *katúj* 'skatulya'.

A tövváltozatoknak a toldalékok előtti előfordulásában csak három, de szabályszerű eltérés mutatkozik a köznyelvtől: az *-ig, az -ír* 'ért' rag és az *-é* birtokjel mindig az alaptőhöz kapcsolódik: *faig, fajír, csunyajír, tőükeig, szeméir, apjajé, öccseé* stb.

d) A véghangzóhiányos névszótövek csoportjába az ungi nyelvjárásban is kevés szó tartozik, s az erősen ingadozó tőhasználat a melléktő visszaszorulása miatt az egységesülés, a kiegyenlítődés felé mutat. Ide tartozik a *börnyú, gyapjú*,

hiú 'padlás', *fijú*, *fattyú* főnév, valamint a *hosszú*, *lassú*, *könnyű*, *szörnyű* melléknév. Az *ifjú* a nyelvjárásban nem használatos. Kiszakadt a tőtípusból, és egyalakú lett a *varjú* és a *faggyú*.

A csonkult tő szinte csak a 3. személyű személyragok, az *-(a)s* melléknév-képző, a *-stul* és az *-an*, *-en* rag, az *-úl*, *-ül*; *-ít*; *-odik*, *-edik*, *-ödik* képző és a fokjel (melléknévek esetében) fordul elő, de itt is ingadozik a jelentéstől függően; a *könnyű*, *lassú*, *hosszú* melléknévek fokozott alakjában azonban következetesen a csonkult tövet találjuk. A kötőhangzó a toldalékok előtt mindig alsó nyelvallású.

E tőtípusba sorolható még a *gömbejú* 'gömbölyű', *keserű*, *savanyú*, *szomorú*, valamint a *sürdű* melléknév is, ezek csonkult töve azonban csak az *-ul*, *-ül*; *-ít*; *-odik*, *-edik*, *-ödik* képzők előtt fordul elő.

e) Az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató névszótövek csoportjába az ungi nyelvjárásban gyakorlatilag csak magas hangrendű szavak tartoznak; a főnevek közül a *csipdű*, *érdű*, *esztendű*, *idű*, *mezű*, *tetű*, *tüdű*, *velű*, *vő*; a melléknévek közül a *külsű*, *bélsű* (főnévi használatban: a ház *külseje*-*belseje*; főnevesülve azonban már kiszakadnak a tőtípusból: a gumikerék *külsője*, *bélsője*), *késű*; a számnevek közül az *első*, *kettő*. A többi, a köznyelvben tővégi hangszínt és időtartamot váltakoztató tő az ungi nyelvjárásban vagy teljesen egyalakú: *disznó*~*disztó*, *hintó*, *szöüldű*, *tinó*, *zsidó*, vagy csak elvétve, az írott nyelvből vett kifejezésekben fordul elő váltakozó tövével: a mennyek *ajtaja*, Áron *vesszeje*, itt nyugszik X. Y. és *neje*, a kommunizmus *zászlaja* stb. Az *apró* melléknév csak a főnevesült *apraja-naggya* szókapcsolatban váltakoztatja a tővéghangzót.

A *nő* főnév a legújabb időben terjed a nyelvjárásban, főként összetett szavakban, és mindig egyalakú: *titkárndűje*, *fejőndűje*; *biztoson valami nője van* stb. Hasonlóképpen kezd terjedni a *fő* főnév is, szintén elsősorban összetételekben, a sajtó, rádió hatására: *kormányfő*, *álmfő*, de ez többalakú: *a kormány feje*, *az álm feje*. A *fő* főnévnek a nyelvjárásban zárt *ű-ző*, eredetibb *fű* alakját már erősen visszaszorította a *fej*. *Ety fű káposzta* helyett ma már gyakoribb az *ety fej káposzta*, a *fűrevalókendű* helyett a *fejkendő*. Ha azonban mégis a *fű* használatos, az egyalakú: *Mekfonta az egisz szösz*, *csak ety fűje maratt*. *Aprók a fűjei ennek e káposztának, nehezem borul*. (A *fű* szónak még archaikusabb, illabiális és zárt *í-ző* alakja már csak a *fiketű* 'főkötő' szóban él a legidősebbek ajkán.) Általánosan a *fű* alakot találjuk a *hajadomfűn*, *hajadomfűvel* 'fedetlen fővel' határozószókban.

A nyílt véghangzós tőalakot csak a *-ja*, *-je*; *-jok*, *-jök* személyragok előtt találjuk, bár a jelentéstől függően erősen ingadozik a tőhasználat: *Ott áll a domp tetejin*. *Felmászott a fának a lektetejibe*. — *A ház még jóu vóuna, csak a tetűje igen hitvány*. *Szanatourijomba vóut a tüdejivel*. — *Máját, tüdűjíd bedaráltuk a hürkába*. *Esztendeje jártam nállok*. — *Marat még ety-két esztendűje, aszt nyugotton akari lélni*. *Mijen napra esik őlseje?* — *Hát ippen nem vóutam a falu őlsűje, de az utóusóuja se*. *Kettes ikreji vóutak*. — *Kettűs üdnepl lessz*. *Kettűs szekrényünk van*.

A nyílt véghangzós tő van a lehetséges -i képzős származékokban is: *erdei, mezei, idei, két esztendei munka, kísei* 'késői'.

Különösen gyakori a szótári tő az affektív értékű személyrag előtt: *Átkozott időűje, az emberbe ec cérna nem marat szárazon! Fene ette erdőűje! No várj, kutya vőűje, most anyóusodra akattál!*

f) A v-s névszótövek csoportja az ide tartozó tövek számát tekintve nem különbözik lényegesen a köznyelvtől, az egyes altípusok állománya azonban a nyelvjárásban máig is ható, és a szó hangalakját meghatározó hangtani törvények miatt teljesen más, mint a köznyelvben.

α) A változatlan tőhangzós v-s változatú névszótövekhez tartozik a *mű*, *fű* 'fű', *ri* 'rév', *bű* főnév (ez utóbbi csak a bűbáj szóban) és a *bű* 'bő' melléknév. Pl.: *Szengyörgy napra kinyőű a fű, ha kótissal verik is a főűdbe. Ismeri mind a fűveket. A Latőrcán csak a rínél lehetett átálmenni, nekünk is ot vőűt főűdünk a ríszugőjba 'révzugoly'. Rívísz nem vőucs, csak ladik, azon jártunk át. Mozs bűvibe vagyunk a kompírnak, tērned bűvön.*

A *mű* főnév származékaiban az idősebbek nyelvében illabiális *í*-zéssel is találkozunk: *Ot mívelkedik 'foglalatoskodik' az öreg egísz nap az udvaron. Csuda, amit mívelnek aval az őrdítással.* — Összetételek tagjaként azonban az *ű*-ző alak járatos: *műanyag, műbúr, műbőr* 'vízzel erősen hígított bor'; *műbika* (tréf.) 'a mesterséges megtermékenyítést végző állategészségügyi szakember'.

A *mog* 'mag' következetesen egyalakú, v-s töve csak a *magvaszakadt* szóban bukkan fel, de ez nyilván irodalmi jövevény.

β) Az időtartam-váltakoztató v-s tövek közé négy szó tartozik: *jóu, lé, szú, nyí* 'nyű' (ez utóbbi következetesen illabiális *í*-ző). Ezek közül csak a *jóu* és a *lé* közhasználatú; a *nyí* erősen elavult, és inkább csak *nyíves* 'tetves, koszos' és a *nyíviz*: '1. sebváladék'; 2. (tréf.) 'takony' (Pl.: *Fojik az orábul a nyíviz*) származékokban él; a *szú* szónak *szóu* változata is él (ennek származékai után azonban hiába kutattam). Példák: *Válogas ki a jóvát. Kijovult az időű. Beadlak a jóvítóuba, ha rosz leszél! Én csak a jóu leves, kásás almákat szeretem. Valami farkasvárja vam, mēr mindik fojig belőlle a nyíviz. Fog be a szát, te kis nyíves! Belevette magát a szú a butorogba, az ágydeszka is szuvas. Perceg a szóu a butorogba.*

γ) A hangszint és időtartamot váltakoztató v-s változatú névszótövek csoportja a nyelvjárásban aránylag gazdag. A köznyelvben is hasonlóan viselkedő *hóu, tóu, szóu, óu, hőű* szavakon kívül ide tartozik az alaptövében a köznyelvinél zártabb magánhangzós *csű, kű, tű, lű* és a ritkán használt *ri* 'ré~rev' pudvátság, korhadtság'. Pl.: *Beléd vágok ety követ. Mekhajingálták kűvel. Nálunk is kövesut van. Kivákták tűbűl az ákácját. Öndzsd a hamut a szőűlőű tővire. Kidűlt a szulák 'kerítésoszlop', megette a ri a tövit. Reves ez a fa, nem les semmi tüze. Főszűnk csűs tengerit. Micsoda csővek vőutak! Ojan csűköt meg nem is láttam. Aval csak lovat adott alá, még jobban fellováltá.*

A *sóu* főnév csak a sava-borsa összetételben őrizi meg v-s tőváltozatát;

a *sóu*: *sav* jelentésmegoszlás folytán a nyelvjárásban is teljesen elszigetelődött; a *sóu* egyalakú: *sók, sóut, sóuja, sóz, sóus* stb.

A *v-s* változatú névszótöveknek ez a három alcsoportja a toldalékolás, illetőleg a toldalékok előtti tőváltakoztatás szempontjából egységes. A toldalékok nagyobb része előtt a főző szerepel: *fűnek-fának, lérrül, tóubúl, küvel* stb. A melléktő a következő toldalékok előtt tűnik elő:

1. a *-k* többesjel előtt: *művek, fűvek, szavak, kövek, tövek, csövek, lovak* stb. A *bű, jóu, óu* melléknév azonban a főtővéből képezi a többes alakot: *Rígen is igen b ű k voutak az alsókabátok 'alsószoknyák'. Jóukot neveltünk rajta;*

2. a tárgyrag előtt: *művet, fűvet, levet, havat, tavat, követ, tövet, lovat* stb. Kivétel a *szóu—szóut* és a *bű, jóu, óu*, pl.: *Jóut akarok neki, hidd el, hogy a jóvát akarom. Ijem bűt varattál? Szóujj ety szóut;*

3. a személyragok előtt: *fűvem, fűved, fűve, fűvejim, szavam, szavajim, kövünk, lovatok, tövük* stb. Az affektív értékű személyrag azonban az alaptőhöz is kapcsolódhat: *No adok én neki, az átkozot lújának 'ló'!*

Az említett toldalékok előtt jelentéstanilag nem magyarázható ingadozást mutat a *csű* főnév tőhasználat: *Hát szíp csövek, az igaz, ijen csűköt még nem láttam. Mekkora csűjei vagynak ennek a tengerinek! Süs nekem is vaty két csüt! Megettem ety csövet, töb nem kél. — Larakták a csöveket a talájba, csűkön akarik levezetni a vizet.*

4. az *-l, -z(ik), -ít, -úl, -ül* igeképzők előtt: *művel~mível, bűvöl, szavāl; szavaz, kövez, havazik, levelezik; bűvít, hevít, jóvít; jóvul, bűvül, avúl, hevül, mekkövül* stb. Jelentéskülönbséggel azonban az alaptő is előfordulhat e képzők előtt: *szól, csűzik 'csövet növeszt';*

5. az *-ász, -isz* főnévképző előtt: *bűvisz, rívisz, lovász, művisz;*

6. az *-i, -s, -atlan, -etlen* melléknévképzők előtt: *tavi, kövi; bűvös, fűves, kűműves, nyives, szuvas, reves, leves, köves, csöves, avas, heves; fűvetlen, levetlen, tövetlen, lovatlan* stb. Nyilván az eredetibb *savtalan* alakból keletkezett torzulással a nyelvjárási *sajtalan 'sótlan'*;

7. a fokjelet csak a *bű* melléknév kapja a melléktővéhez: *bűvebb*.

Ha azonban a *v-s* tövű névszó összetételi utótag, a tőváltozatok használatának fentebbi szabályai nem mindig érvényesek. Egyes, főként a szorosabbá vált összetételekben a szó „elfelejti” *v-s* tőváltozatát, és az említett toldalékokat a főtővéhez kapcsolja, pl.: *Mán értettem a vezényszóukot. Nincs egy darab bermán c s ű d ('bergmancsöved')? Marat még ety kis ezerjóuja? A nemjóját! Kint kaszáltunk a Kerektóun (dűlőnév), lesz jóu kerektóí színánk.*

8) A hangzóhiányos *v-s* változatú névszótövek csoportjába tartozik a *daru* 'darumadár', *odu, ölyü 'ölyv', talu 'toll, tollu', tetű* és részben a *fennyű 'fenyő', hamu, sűrőü 'sűrű'*. Egyalakú lett a *falu*: *faluk, faluja, falusi*. Még a *-falva* utótagú régi helységnevekben is elhomályosult a *v-s* tőváltozat: *Botfola~Botfala 'Botfalva', Csetfala 'Csetfalva'*; ezekből a melléknév: *botfola-si~botfalasi, csetfalasi*.

A *v-s* tőváltozatú szavaknak ez a csoportja jutott el legtovább az egységsülés útján. A *v-s* tőváltozat csak az *-s* melléknévképző előtt tűnik fel: *odvas*,

tálvas 'tollal benőtt, belepett', *tetves, fenyves*. Jelentésmegoszlás esetén ingadozás van: *hamvas* 'hamv borította (gyümölcs)'—*hamus*: 1. 'hamuval behintett'; 2. 'hamu tárolására szolgáló (vödör, ponyva)', *tálvas* 'tollal benőtt, belepett', pl.: *Mijen szíp talvasok mán ezek a libácskák*. — *talus* 'tollal díszített', pl.: *Az erdszék hōrtak ojan talus kalapot*. A személyragok közül csak a 3. személyűek kapcsolódnak a melléktőhöz, de itt is van ingadozás, pl.: *a fa odva— a móukus oduja; a tűz, a gyertya hamva — a bükfa hamuja; tetűje van — a tetveit vadászi*.

Néhány származékban azonban állandó a *v-s* tövváltozat: *talvaszodik* 'tollászodik', *hamvad, hamvaszt, hamvaszkodik*; de: *hamuz* 'hamut szór'; *sūrved*: 1. 'sűrűdik'; 2. 'alkonyodik, sötétedik'; *sūrven* 'gyakran'; de: *sūrōün* 'sűrűn'; *sūrvebb* 'gyakoribb'; de: *sūrōübb* 'sűrűbb'. A *v-s* származékok, mint látjuk, jelentés tekintetében többé-kevésbé eltávolodtak az alapszótól.

A *keserű*: *keserv, szaru*: *szarv, nedű*: *nedv* jelentésmegoszlás következtében teljesen elszigetelődött egymástól.

Az egyalakú névszótövek végződhetnek magánhangzóra vagy mássalhangzóra.

A magánhangzós végű egyalakú névszótövek csoportja alapján meg-egyezik a köznyelvvél, eltérés csak egyes toldalékok kapcsolódásában figyelhető meg: a *-k* többesjelet csak az *-i, -si, -beli* képzős mellékevek kapják kö-tőhangzóval: *kintiek szúrútiék, falusijak, korombeliek*, de ezek sem következe-tesen: *ezek az igazik; ezek a kendők még mind a rígit, még valahaik; az -ú, -ű, -szerű képzősek és az -ó, -ő végű melléknévi igenevek következetesen kö-tőhangzó nélkül kapják: natyhajúk, kiskorúk, kikszerűk, bűkezők, eccerűk, bosszantók, kitartók, érthetők, férreesők; az utóbbiak az 1. modalsi-essivusi ragot is magánhangzó nélküli változatában kapják: bántón, kitartón, érthetön, vakmerön stb.*

ε) Az ungi nyelvjárásban a mássalhangzós végű, egyalakú tövek cso-portját a köznyelvben többeseji időtartamot váltakoztató tövek több alcsoport-ja is bővíti:

a) az *á*: *a* váltakozást mutatók: *sár, nyár, madár, számár, bugár, sugár, fonal* stb.;

b) az *é*: *e* váltakozást mutató kétagúak nagy része: *derek, fenek, cserep, fedél, kerek, közep, kötél, keves, levél; fazik;*

c) a felső nyelvállású magánhangzók időtartamát váltakoztatók közül azok, amelyeknek a tövéghangja nem *j, l, r*: *hid, sik, tiz, vig, víz, husz, kut, rud, ut, füz, szüz, tűz*.

Az egyalakú mássalhangzós tövek számát csak a *j, l, r* tövéghangzó előtt felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó szavak csökkentik, amelyek a nyelvjárásban időtartam-váltakoztatók: *hír, nyír, sír, szíj, zsír, szíl, húr, fül, súly, szűr, zúr, papír, kefir, kandúr* stb., és még néhány, a tövégi időtartamot váltakoztatók közé beilleszkedett szó: *fúrje, paszuja, szanda*.

Ezek a tövek kötőhangzóval kapják, a köznyelvhez hasonlóan, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékokat (ingadozás figyelhető meg azonban a

tárgyrag esetében, ez *j, l, n, ny, r, s, sz, z, zs* után kapcsolódhat kötőhangzó nélkül), a két mássalhangzóval kezdődő toldalékokat és a *-tok, -tek, -ök* személyragot. A kötőhangzó minősége azonban sok szó esetében eltér a köznyelvitől, és szabályba nem foglalható.

A magas hangrendű szavak kötőhangja *e* vagy *ö*. Az illabiálisaké mindig nyílt *e*: *embereket, tenyeremet, riszemet* 'rész', *vizeket* stb. A labiális vagy vegyes magas hangrendűek kötőhangja lehet *e* vagy *ö*, azzal a szabályszerűséggel, hogy az első toldalék kötőhangzójára is meghatározó értékű: *törzseket, kőüriseket, tüzemet, könyveteket; örömmöt, büröndököt, ördögököt, ötvösököt, dögököt, fűrtököt, üstömöt, gyönygyömöt, gyömőücsököt, rögököt, löttyököt, kürtödöt* stb.

A velárisak kötőhangja *a* vagy *o*, minősége tekintetében gyakran eltér a köznyelvitől. Az első kötőhangzó a legtöbb esetben meghatározza a szó többi relatív tövét létrehozó toldalék kötőhangzóját: *rongyokat, rongyomot, vakokat, szallagomot, szallagokat, lakatokat, tyukokat, pupomot, puposokat, virágokat, szivárványsokot* stb.; megtörténik azonban az is, hogy a toldalékok különböző kötőhangzóval kapcsolódnak: *lábások, házások, hasások, válamot* 'váll', *ágakat, hátamot, nyársakat, hasadot, nyakamot* stb., sőt, ugyanaz a toldalék más kötőhangzóval kapcsolódik az abszolút és mással a relatív tőhöz: *hátat: hátamot, hátadot, hátakot; lábat: lábomot, lábodot, lábakot; vállat: vállamot, válladot, vállakot, utat: utakot, utamot, kutat: kutamot, kutakot; hóudat: hóudakot, hóudamot* 'hold'; *óulat: ólakot, óulamot* stb.

A *h* végű névszók alaptövében nem ejtik a *h-t* a *céh, cseh, diüh, éh, juh, méh* szó végén, mindig ejtik a *doh, kazah, moh, potroh* szóban. Az *oláh* nyelvjárási alakja *olá* vagy *oláj*, többese: *olájok*, az iskolázottabbaknál *oláhook*.

Az elmondottakból azt látjuk, hogy az ungi nyelvjárás a tőtípusok egyesítése terén sokkal tovább jutott, mint a hagyományőrző normákhoz jobban ragaszkodó köznyelv. Nyelvjárásunkban az analógiás hatások szabadabb érvényesülése folytán tetemesebb az egyalakú tövek száma, mint a köznyelvben. A változó tövek típusai között igazán erőteljesnek csak a hangzóhiányos (ebbe még a XX. században is beilleszkednek jövevények: *szveter—szvetret, motor—motrot*) és a tővégi időtartamot váltakoztató típus tekinthető. A tőbelseji időtartamot váltakoztató típus csak a középső nyelvvállású magas magánhangzós egytagú szavaknak (*kéz—kezet, bél—beleik*) köszönheti meglétét, mivel a velárisak és többtagúak nagy részükben elvesztették melléktövéket, a felső nyelvvállású, zárt magánhangzósak pedig csak az azonszótagú *j, l, r* nyújtó hatása miatt tekinthetők időtartam-váltakoztatónak. A tővégen hangszint és időtartamot váltakoztató típusban is csak magas hangrendű szavakat találunk. A véghangzóhiányos és a *v-s* típusban erősen korlátozódik az eredeti, melléktövé lefokozódott szótő használata. A minőségileg új egyalakúságot létrehozó analógiás hatások a mély hangrendű változó tövek egyes csoportjai-
ban érvényesülnek nagyobb erővel.

KÓTYUK ISTVÁN

Система типов именных основ в ужанском венгерском говоре

В силу отсутствия строгой литературной нормативности и орфографической традиции процесс унификации системы типов основ в ужанском венгерском говоре протекает гораздо быстрее, чем в литературном венгерском языке. И хотя в ужанском говоре ещё сохраняются все те типы именных основ, что и в литературном языке, количество слов с переменной основой во всех типах постепенно уменьшается (за исключением основ типа bokog и типа eke, кара), а некоторые подтипы вовсе отсутствуют. Так, тип основ, меняющих долготу гласного в середине слова, представлен в говоре по сути только односложными словами с палатальной гласной типа k^éz; в типе erd^ő тоже находим только слова палатального вокализма. Ограничено употребление несловарной основы в типах основ, утрачивающих конечный гласный звук и основ на v. В результате всего этого в ужанском венгерском говоре, по сравнению с литературным языком, значительно увеличилось количество слов с непеременной основой.

И. КОВТЮК

Tájszómagyarázatok II.

1. A jelen közlemény folytatása az ebben az évkönyvben korábban közzétett etimológiai cikknek (MNyj. XIX, 27—38). A mostani tanulmány is tájszó-etimológiák gyűjteménye: olyan szavak eredetét kísérelem meg földeríteni benne, amelyeknek nagy részét szülőfalumból (rábaközi Mihályi) ismerem. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezek a szavak csak mihályiak, még akkor sem, ha a rendelkezésünkre álló források alapján másunnan nem tudjuk adatolni némelyiket. A magyar nyelvjárások szókincséről bizonyossággal ugyanis csupán azt állíthatjuk, ami föl van jegyezve. Nem mondhatjuk viszont, hogy bizonyos szavak csak ott (voltak) ismertek, ahonnan adatunk van rájuk. Még kevésbé azt, hogy hol nem ismerték, illetőleg nem ismerik őket (vö. PÉTER LÁSZLÓ: MNyj. I, 125; BÁRCZI: Szók.² 90; SEBESTYÉN: NyK. LX, 499; IMRE SAMU: MMNyjR. 35).

A tájszavak etimologizálásának sokszor emlegetett nagy nehézsége a szótörténeti anyag kései, gyér és igen foghíjas volta. A nyelvjárási szavak eredetét kutató szófejtő helyzete mégsem reménytelen. Vannak kitűnő forrásaink, amelyek főként az újabb korra vonatkozólag információk tömegét adják a nyelvjárási szókincs bizonyos elemeiről. Szintéziseink: a Tsz., a MTsz., az ÚMTsz., regionális szótáraink és nyelvatlaszunk említendő első helyen.

A Tsz. egyik nagy értéke, hogy adatai régiek. — A MTsz. utalásai, szócsaládosításai — hála SZINNYEI lelkiismeretes munkájának és kitűnő etimológiai érzékének — tálcán kínálnak etimológiai ötleteket, illetőleg mutatnak rá olyan összefüggésekre, amelyeket csak az ismerhet föl, akinek olyan forrásanyaga s áttekintése van a magyar nyelvjárások szókincséről, mint amilyen SZINNYEINEK volt (a MTsz. jelentőségéről l. SETÄLÄ: FUFAnz. IV, 32; ZSIRAI: NyK. LI, XII—XIII; KÁLMÁN BÉLA: MNy. LIII, 330—5). — Az ÚMTsz. jelentős új anyag feldolgozásával és közzétételével — mintegy félmillió adattal (IMRE SAMU: NytudÉrt. 58. sz. 24), amelynek 82%-a a MTsz.-hoz viszonyítva új (S. MEGGYES: NytudÉrt. 58. sz. 374) — lényegesen hozzájárul nyelvjárási szókincsünk föltérképezéséhez, s nagyban növeli a szóföldrajzi vizsgálatok lehetőségét is (l. TESz. I, 10; HEXENDORF: Nyr. XCVII, 151). Az ÚMTsz. jelentőségét igazából csak megjelenése és a vele való intenzív foglalkozás után mérhetjük le. Fontossága azonban kéziratot formában is nyilvánvaló (l. TESz.; MSzFgrE.; s e kéziratot anyag alapján és segítségével készült hang- és szótani tanulmányokat, valamint etimológiákat). — Regionális szótáraink jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy egy meghatározott nyelvjárás viszony-

lag teljes szókincsét adják, hanem abban is, hogy egy nyelvváltozat egyidejű szókincsét tartalmazzák, ezért segítségükkel kitűnően tanulmányozhatók az etimológia számára fontos szinonim és antonim kapcsolatok, a hasonló alakú és jelentésű szavak; fölmérhető és egybevethető az illető nyelvjárást ért idegen nyelvi hatások; jól tanulmányozhatók az onomatopoetikus alakulatok és a népetimológiák; képet kaphatunk az illető nyelvjárást beszélő nép anyagi és szellemi kultúrájáról. — A nyelvatlasz az etimológusok egyik legjobb, de bizonyára lepraktikusabb munkaeszköze. A szófajta maga előtt láthatja bizonyos szavak egyidejű földrajzi elterjedését, alakváltozataik hálózatát, s ebből többrendbeli következtetést vonhat le. Fontos továbbá, hogy a térképlapok tálcán kínálják az onomasziológiai megfelelők tucatjait, amelyek fontos részei lehetnek az etimológiai bizonyítóanyagnak (I. KISS LAJOS: Nyr. XCIII, 169—76, XCV, 262—9), de nemcsak annak (I. SZÉPE: MNyj. VII, 57).

Hogy az említett források milyen hathatós, igen sok esetben nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a tájszavak eredetvizsgálatában, szolgáljon például és bizonyosságul a jelen közlemény is.

A dolgozatban tárgyalandó szavak nagy részét csak Dunántúlról adathatjuk. Etimológiai szempontból figyelemre méltó, hogy a dunántúli, elsősorban pedig a nyugat-dunántúli tájszavak eredetvizsgálatában egy körülmény — ha nem is minden esetben s nem is elégséges módon — többé-kevésbé támogatja az etimológust. Nevezetesen az, hogy a szókincs szempontjából „a legönállóbb egységnek a nyugati (dunántúli) nyelvjárások mutatkoznak” (IMRE SAMU: MMNyjR. 375). Ennek elsősorban történelmi oka van. A nálunk oly sokszor dúló háborúk ezt az országrészt érintették legkevésbé: a nyelvjárást beszélő lakosság folytonossága nem szakadt meg, s így ennek az országrésznek viszonylag nagy területe településtörténetileg homogén maradt (I. BENKŐ: Nyjtört. 28; VÉGH: ÓHA. 26—38).

2. A címszóul írt szavak, ha Mihályiból (is) tudom adathatni őket, mi-hályiak.

Bézosztáj. — — J: 'szakálltalan, szovjet búzafajta'. A nyelvjárás legújabb orosz jövevényszava; vö. orosz *безостая* 'bajusztalan', amely a *безостая муеница* 'szakálltalan búza' [tkp. *bajusztalan búza*] jelzős szerkezet előtagja. A köznyelvi *bezosztája*, mivel a szóban forgó búzafajta csak az utolsó évtizedben vált — a mezőgazdasággal foglalkozók körében — ismertté, még nem jutott el tudomásom szerint a szótározottságig (ÉrtSz., ÉKsz., tájszótárak, ÚMTsz., HADROVICS—GÁLDI: OMSz. és MOSz., Nyolcnyelvű mezőgazdasági szótár (1970): Ø. ERDŐDI 1953-ban lezárt tanulmánya sem tudhatott még a szóról: Nyr. LXXVII—LXXIX passim). A nyelvjárás *bézosztáj* alak úgy jött létre, hogy a szóvégi *a*-t birtokos személyjelnek érezvén elvonták. Ezt elősegítette az a tény is, hogy *-ája*, illetőleg — *a* után *o*-zással — *-ájo* végű szó nincs a nyelvjárásban (az *alászozájo*, *visszájo*-félék világosan birtokos személyjelesek), *-áj* végű viszont több is van (*kupléráj*, *máj*, *nyáj*, *papagáj*, *száj*, *táj* stb.).

A rábaközi nyelvjárásnak megfelelően (l. IMRE SAMU: MMNyjR. 243, 334) a szónak létrejött *l*-es változata is: *bëzosztál*. Ma még mindkét változat hallható.

Bucinudli és billemácsik. — — J: 'krumplítészta'. A *bucinudli*-t a NyAtl. tanúsága szerint (412. sz. térképlap) csak Északnyugat-Dunántúlon ismerik. Összetett szó: előtagja a 'kisfiú penise' jelentésű *buci*, amely egy 'dudor, púp, csomó' jelentésű *buc*- alapszóból keletkezett az *-i* kicsinyítő képzővel (a *buci* idézett jelentése nincs meg a TESz.-ben), utótagja a bajor-osztrák eredetű *nudli* '(burgonyából készült) henger alakú főtt tészta' (TESz.). Összetett szó a *billemácsik* is. Előtagja az ugyancsak 'kisfiú penise' jelentésű *bille*, amelyet Pápa vidékéről adathatunk Mihályin kívül (MTsz.) — a *billemácsik*-ra 7 északnyugat-dunántúli nyelvatlasz-adatunk van, vö. még *billetjeszta* 'ua.'-, s amely a *billeg* tövéből (vö. *bill-eg*: *bill-en*) alakult, „nyilván játszi képzéssel” (EtSz. I, 403). Az elnevezés alapja mindkét esetben a *buci* és *bille*, illetőleg a *nudli* közötti hasonlóság volt., vö. TESz.: *angyalbögyörő* a.; KÁLMÁN BÉLA: Pais-Eml. 321. Onomasziológiai megfelelőkre vö.: *cingëllimácsik*, *máncëllimácsik*, *monyamácsik* (IMRE: FTsz. 40, 114, 125), *monyor* (KÁLMÁN BÉLA: i. h.), *angyalbögyörő* (TESz.), *istembülléje*, *istempöcsé*, *cicinká* (< szlovák N. *cicinka* 'bögyörő, pöcs'; l. KISS LAJOS: Nyr. XCVII, 470) (NyAtl. 412. sz. térképlap): 'ua.', keletszlovák *kokošky* 'nudli' (< *kokoš* 'peris'; l. KISS LAJOS: i. h. 469).

Fejőttik. — — J: 'a lábszár és a lábfej érintkezési helye, hajlása'. Többnyire ebben a szerkezetben fordul elő: *fejűőttigbe szük* vagy *bű* (ti. a csizma). Dunántúli szó, amelyet 1839-ből tudunk először adatolni (MTsz.). Az ÚMTsz.-ben öt adat van rá: Sopron, Vas és Veszprém megyéből, *fejőtték*, *fejűőttik*, *fejűőttik* változatokban. CzF. szerint a szó ekképp elemzendő: *fej-ő-t-ék* vagy *fej-ed-ék*. Elfogadhatatlan. A *fejűőttik* összetett szó: a *fej* és az *ölt* (nyelvjárás *űőtt*) ige *-ék* (nyelvjárási *-ik*) képzős származékából alakult. Az *-ik* képző e származékban a cselekvés eredményét jelöli, mint például a *hasadék*, *keverék*, *maradék* (l. D. BARTHA, Szóképz. 71). A szó eredetileg csizmadia-, illetőleg cipész-szakszó volt. Tárgyi magyarázata az, hogy a csizma fejét az említett helyen varrták, öltötték össze a csizmaszárral. Az eredetileg csak a csizmákra vonatkozó jelentés kibővült, s a lábra is vonatkoztatták. A *fejűőttik* megnevezésére szolgál még a csak szaknyelvi *sarogbüsüg* és a német eredetű *fersni* (vö. ír. ném. *Fersen* 'sarok'). FRECSKAY szótárában a *fejőttik* nincs meg, de l. *sarokbőség* = *Fersenweite* (Csizmadia-, cipész- és vargamesterség: 9/14).

Fenyézik. — A magyarban — ellentétben például a finnrel és az észttel — nincs tagadóige. Bizonyos nyelvjárásainkban (l. *fenédzik*: SzegSz., *fenézik*: SzlavSz.), a mihályiban is, van azonban egy ige, amely meghatározott beszédhelyzetekben a tagadás eszköze: a *fenézik*. Csak többé-kevésbé indulatos, tréfás-dühös, tehát minden esetben emfatikus mondatokban fordul elő. Például: (kisgyerek) *kimënék jácconyi az uccáro* — (az anyja parancsolólag, emelt hangon) *feny'ézöl, it marac segíttényi kukoricát morzsúnyi!* Vagy: *të is ki-*

gyüszs a mezz^üőre aratynyi? — Feny^üézők, ithon is k^üő valakinek marannyi! A fenyézik a tagadást kifejező *fene* (l. TESz.) névszó -z képzős származéka. A mihályi nyelvjárásban szabályosan ragozható, leggyakrabban mégis a kijelentő módú, jelen idejű, alanyi ragozású alakok használatosak. A vázolt módon és értelemben keletkezett a vizsgált nyelvjárás *rossebül* származéka is: a *rosseb* káromkodásféle szóból -l képzővel. Ez az ige azonban jóval ritkább, mint társa: expresszivitását, szitokszó jellegét mindmáig megőrizte.

Kramanc. — J: 'limlom'. Mihályin kívül egy adatom van csupán: Moson-szentmiklósból (1940), azonos alakban és jelentéssel (ÚMTsz.). Bajor-osztrák eredetű; vö. hienc *kramátz* 'unnützer Kram' (Grimm: DtWb. V, 1994), baj-osztr. *Kramanzen* 'übermäßig höfliches Gebaren, Komplimente, Umstände' (SCHMELLER: BayerWb. II, 1368). Hasonló végződésű ném. jövevényszavakra l. *flanc*, *franc*, *labanc*, *ribanc*.

Leff. — Önállóan nem él, csak ebben a kifejezésben fordul elő: *vüszü a leffét* 'eloldalog, elsomfordál, elsompolyog'. E különös szerkezetű szónak az eredetét csak más nyelvjárások vonatkozó adatainak a segítségével fejthetjük meg. A kifejezést Mihályin kívül csak Szeged vidékéről adatolhatjuk: *viszi ám a leffét* 'siet, úgyhogy lebeg a ruhája' (MTsz.), 'sietés közben lebeg a ruhája' (1874: SzegSz.); a *leff* önálló szóként való előfordulását pedig csak egy Nagykánizsáról közölt adat igazolja, amely szerint a szó 'ület, hátsórész' jelentésű (1907: NyF. 48. sz. 64). Az idézett kifejezés Mihályiban ritkán hallható, valószínűleg nemsokára kihal.

Úgy vélem, a *leff* a hangutánzó-hangfestő eredetű *leffeg*, *leffen*, *leffent* (l. TESz. *leffeg* a.) igékből keletkezett elvonással. Hasonló alakulásmódú, ugyancsak onomatopoetikus eredetű szavakra vö.: *fitty* (TESz. *fittyent* a.), *kopp* (TESz. *koppant* a.), *kotty* (TESz. *kotyog* a.), *lobb* (TESz. *lobog* a.), *lötty* (TESz. *löttyög* a.), *topp* (vö. *toppan*; l. még alább, *tippá tesz* a.), *puff* (vö. *puffan*). De hogyan magyarázható a szó, illetőleg a kifejezés jelentése? Lássuk ehhez a következő, ÚMTsz.-beli adatokat: *leffeg*, *lefég*, *leffög* 'libeg, lóg, fityeg, csüng; himbálózva jár, lassan, mintha fáradt volna', *leffet szájú* 'tátott szájú', *leffett fülű ló* 'lógó, csüngő, lekonyult'. Jól látható, hogy ezeknek a szavaknak az alapjelentése a rendezetlen, össze nem fogott-tartott dolgok-tárgyak szabadon történő libegése, lógása. A szegedi kifejezésből elvonható 'libegő ruha' jelentés nem szorul magyarázatra (vö. ehhez ir. ném. *Lappen* 'rongy, R. lelógó dolog, bőrdarab', amely etimológiailag a latin *labāre* 'ingadozik' igével függ össze: KLUGE: DtEtWb.²⁰). De magyarázható a 'hátsórész' jelentése is: minden bizonyonnyal kövér, illetőleg nagy fenekű emberek szolgáltak a megnevezés alapjául (onomaszociológiai megfelelőül l. a ném. *Hängepopo* [tkp. *lógó fenék*] csúfnevet). Az *elhordta a lempes* kifejezés *lempes* szavának hasonló jelentésére vö. BERNÁT: PécsiPedFőiskÉvk. 1957:200. Pontos alaktani-jelentéstani párhuzammal a *leffen*: *leff* 'ami leffen' mellé a *lobban*: *lobb* (*lobbot vet*) 'láng, azaz ami lobban' kínálkozik.

Letykó. — J: 'hitvány leves'. E Mihályiban szociális érvényű szó a rendelkezésre álló adatok szerint dunántúli, bár CzF. szerint „Dunán túl s másutt is”. A Tsz. *letykó* alakban, 'lityloty levesféle étel' jelentésben közli Balaton mellékéről. A MTsz.-ban *lëtykó*-t találunk 'lötyedék, híg lé, levesféle étel, mártás' jelentéssel, Vas és Fejér megyéből, valamint Csallóközből. Magyar fejlemény: a hangutánzó eredetű *lotyog* nyelvjárási, palatális illabiális tőváltozataból alakult a *-kó* kicsinyítő képzővel. A palatális-veláris, labiális-illabiális tőváltozatokat — a hangutánzó szavak tipikus jellemzőit — megtaláljuk a *lotyog* kiterjedt családjában is. Vö. például: *lotyog*: *lötög*, *latyak*: N. *letykül* 'lötögöt, kever' (saját gyűjtés), N. *lötödék*: *lëtykó*: 'kotyvalék' (TESz. *lotyog*, *lötög* a., MTsz.). Jelentésbeli párhuzamul l. az ebbe a szócsaládba tartozó N. *lötödék* 'kotyvalék' (TESz. *lötög* a.), valamint a *lacs*, *lecs* (szétfőtt főzelék; kotyvalék, elfőtt étel' (TESz. *lecsó* a.) és *lecsó* (TESz.) szavakat. L. még észt *lobi* 'rossz, hitvány étel' (vö. *lobistama* 'pancsol'), *lurr* 'híg, rossz leves, mártás' (vö. *luristama* 'szürsöl') (TIU és PAUL KOKLA szóbeli közlései), ném. *Pansch* 'kotyvalék, kotyvaszték' (vö. *pan(t)schen* 'pancsol, lubickol; paskol; vizez, vízzel felhígít'), *Gesöff* 'kotyvalék, pancs; mértéktelen ivászat' (vö. *saufen* 'iszik, vedel, iszákoskodik') (a felsorolt idegen nyelvi szavak is hangutánzó-hangfestő eredetűek; a német szavak eredetére l. KLUGE, DtEtWb.²⁰ *pan(t)schen* és *saufen* a.). A szövégre vö. N. (mihályi) *csuszko* 'csusza', *porozinkó* 'császármorzsza', *kalinkó* 'lakodalmi fonott kalács', *furkó* 'durva, nagy darab tészta'.

Máruccsa és szüruccsa. — Csodálkozás, meglepődés kifejezésére szolgáló, tehát csak emfatikus beszédben előforduló indulatszószerű szóelemek. Ilyen típusú mondatokban fordulnak elő: „*máruccsa esz nem hittem vóna!*” vagy „*szüruccsa kipes vót egyedül is kidöntenyi aszt a mēnkü nad diófát!*” Magyar fejlemény mindkettő: rövidítéssel-összerántással, játshi szóalakítással keletkeztek a *Mária úgy segéljen*, illetőleg a *Szűz Mária úgy segéljen* kifejezésekből, miként a *szűzmáruccsa* 'ua.' is, amely — etimológiai szempontból — az idézett kifejezések és a belőlük alakult, címül írt szavak közti átmeneti stádiumot, a játshi szóalakítás közbülső fokát mutatja (vö. ÉrtSz., ÉKSz.: *uccse* a.). Mindkét szó teljesen elvesztette kapcsolatát az eredeti kifejezésekkel: ennek egyik alaki megnyilvánulása a szóvégi *-e* (*uccse*) illeszkedése. A rövidülés legfőbb oka az említett kifejezések gyakori s pongyola használata volt. Konvencionális, fogalmi jelentésű szavak indulatszóvá válása előfordul természetesen más nyelvekben is; vö. például ném. *herrje!* (< *Herr Jesus*), *sackerment!*, *sapperment!* (vö. lat. *sacramentum*, francia *sacrament*; l. HENZEN: *Deutsche Wortbildung*³. Tübingen, 1965, 19), indulatszóvá válóban van a francia *Dieu!*, a német *Donnerwetter*, miként a m. *ebadta* is (ZOLNAI, *Nyelv és hangulat* 135).

Olözánsz. — J: 'mindegy'. Német, közelebbről bizonyára hazai német nyelvjárási jövevényszó; vö. ir. ném. *alles eins* 'ua.'. A szót Mihályin kívül

Vas megyéből s a váci nyelvjárásból tudom adatolni az ÚMTsz. cédulaanyaga alapján: Gencsapátiból *olezánsz* 'ua.', a váci nyelvjárásból *olézanc* = nógató szó (?) alakban, mindkettőt 1903-ban jegyezték le, illetőleg tették közzé. A szót Mihályiban csak az idősebbek ismerik, de már ők sem használják. A szó bizonyára másutt is kihalóban van. De vö. IdSz. *alezánc* a.

Ómama. — J: 'nagymama'. Ez a szó jól példázza, hogyan indulhat hódító útjára egy új szó. Mihályiban csupán egy, magyar—német nyelvű család használta. Az ő nyelvükből került először a család közeli ismerőseinek, majd másoknak a nyelvébe is, de csak e család nagymamáját nevezték így. A szó terjedésének, amely német eredetű, vö. ném. *Omama* 'ua.' (WAHRIG: DtWb². *Oma* a.) s elsősorban Ausztriában járatos (Wie sagt man in Österreich? Duden Taschenbücher 8. Mannheim, 1969), a nagymama halála vetett véget. Az *ómama* könnyű terjedését annak köszönhette, hogy az előtag népetimológiás értelmezésével (*ó* = *öreg*) az egész szót magyarnak érezték. A gyermeknyelvi eredetű osztrákszó átkerült a felsőőri nyelvjárásba is, vö. *ómama* 'ua.', l. még *ópapa* 'nagyapapa' (<ausztriai ném. *Opapa* 'ua.') (IMRE SAMU: FTsz. 131).

Petyek. — J: '(pej.) összevissza kevert, főzött étel, ital'. Magyar fejlemény: elvonással keletkezett a N. (mihályi) *petyekül* 'összevissza főzöget, kotyvaszt (ételt, italt)' igéből, amely *a* hangutánzó, a köznyelvi *pacskol*, *paskol* (SzófSz.) családjába tartozó, gyakorító képzős végződésű, nyelvjárási (mihályi) *patyakul* 'vízben csapkod, locsogat' magas hangrendű párja. Hangutánzó igékből gyakran alakulnak — képzéssel-elvonással egyaránt — névszók, számos közöttük pejoratív jelentésű. Vö. például *letykó* (onomaszociológiai megfelelők ebben a szócikkben), valamint *mutymurutty* 'rosszul, többféle nyersanyagból kotyvasztott ételféle', *pocák* 'rendetlen evés utáni ételmaradék' (l. alább).

Pocák. — J: 'rendetlen, pazarló evés után megmaradó ételdarabok, ételmaradék'. Magyar alakulat: az onomatopoeitikus *pocákul* 'rendetlenül eszik, belezagyvál az ételbe' igéből keletkezett elvonással (vö. *petyek*). A *-kul*, *-kül* képző, illetőleg igésítő képző (képzőszerű végződés) a hangutánzó-hangfestő szavak tipikus végződése a nyelvjárásban; vö. *copákul* 'sárban cammog', *katankul* 'ütöget', *lubickul*, *turbikul*, illetőleg *föcskül*, *löcskül* 'locsogat vizet', *pöfékül* stb. (l. NytudÉrt. 69. sz. 39—40). Az *-l*-re végződő onomatopoeitikus igékből az *-l* elhagyásával gyakran képeznek mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban főneveket (l. SIMONYI: Nyr. XXXII, 473; BENKŐ: MNy. L, 258; LVII, 302). A pejoratív: gúnyos lenéző, rosszálló jelentés is jellemzi a hangfestő szavak számottevő részét (l. BÁRCZI: Szók.² 31—2), a címül írt szót is (vö. *petyek*). A *pocák* átvitt értelmű jelentését közli közelebbi helymegjelölés nélkül SOPRONI ELEK a Rábaközéből: „utálat, a legmélyebb megvetés szava; alávaló disznót, mocskos gazembert jelent” (A Kultúrsarok gondjai. Bp., 1940, 248).

Siligum. — J: 'kicsi süteményfajta, amelynek diótöltését kör alakú tészta-darabkák s a rájuk keresztalakban rakott, ugyanabból a tésztából készített, ceruzányi szélességű szalagok fogják egybe'. E nagy népszerűségnek örvendő süteménynek a neve hangátvetéssel keletkezett a *sigillum*-ból (pontos leírását l. a Kincses receptkönyv. Bp., é. n. című szakácskönyvben), amely latin eredetű; vö. lat. *sigillum* 'pecsét; kis kép, szobrocska'. Ez a szó a lat. *signum* 'jel, jegy, bélyeg stb.' főnév kicsinyítő képzős származéka (l. KLUGE: DtEtWb.²⁰ *Siegel* a.). Az elnevezés alapja a süteménynek a pecséttel való hasonlósága volt.

Söföl. — J: 'farosbárka' (MTsz.), 'kis bárka, amelyet a kecsés a ladik után szokott kötni, hogy halászás közben a fogott halat élve elrakhassa' (ÚMTsz.), 'halgyűjtő csónak' (SOPRONI, A Kultúrsarok gondjai. Bp., 1940, 248). Alakváltozata: *söföl*. Mindhárom adat Sopron megyei (Mihályiban ismeretlen). Bajor-osztrák eredetű, vö. baj.-osztr. *Schiff*, *Schiffal* 'hajócska' (SCHMELLER: BayerWb. II, 385), amely a *Schiff* 'hajó' kicsinyítő képzős származéka, l. ir. ném. *Schifflein* 'ua.'. Az első szótagi *ö* minden bizonnyal bajor-osztrák *ö*-re megy vissza: SCHMELLER közli ugyanis a ném. ir. *Schiff* nyelvjárási *Schöff* változatát (i. m. II, 384 *Das Scheff* a.) is. A második szótagi *ö* előreható hasonulás eredménye, amelyet az *l* labializáló hatása is elősegíthetett. A német szavak jelentésére l. még N. *scheffel* 'klein schiff; navicula; barke, wachen, schifferkahn' (GRIMM: DtWb. IX, 83, 85; *Schifflein* a.).

Szutyá és szutyóka. — J: 'harkályféle madár; harkály'. Mindkét madárnév Somogy megyei, Mihályiban ismeretlenek. Alaktanilag *-a*, illetőleg *-óka* képzős alakulatoknak látszanak. Kérdés, kimutatható-e a magyarból olyan igei vagy névszói tő, amely mind morfológiai, mind ornitológiai szempontból megfelelő kiindulópontja lehetett e két madárnévnek? Úgy vélem, igen: a *szutyánt* 'szúr (hirtelen)' ige (MTsz.). Ezt az igét azonban Kiskunhalasról közli az MTsz., nem Somogy megyéből. Etimológiai összefüggésük ennek ellenére valószínűnek látszik, minthogy a *szutyánt* ige egy széles elterjedtségű nyelvjárási szócsalád tagja; vö. *szútyol* 'valakit bántó szavakkal bökdöz, korhol, fedd, szid', *szútyongat*, *szuttyongat* 'gyakran vagy folytonosan sértő szavakkal bökdös, szidalmaz, s mintegy piszkál, szurkál valakit' (CzF.). A *szutyánt* szócsaládja első jelentése '(lág, puha anyagot) átszúr, átbök', illetőleg '(lág, puha anyagba) beleszúr' lehetett, ebből alakult ki másodlagosan a 'piszkál, szidalmaz' jelentés. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *piszkál*, *szurkál*. A *szutyánt* igét onomatopoetikus eredetűnek vélem hangalakja, morfológiai szerkezete s jelentése miatt, s úgy gondolom, hogy távolról összefügg a *szotytyan*, *szottyant*, *szotty*, illetőleg a nyelvjárási *szotyol* 'ütögetéssel, veregetéssel puhít (gyümölcsöt)' (MTsz.) szavakkal. A *szutyá* *a*-ja igenévképző lehet (vö. *csapa*, *csusza*, *ferde*, *fürge*, *hulla*, *szöcske*, *vizsla* stb.), miként a *cinége* (TESz.) madárnévben is az *-e*. Ez arra mutat, hogy a *szutyá* szókincsünk régebbi rétegébe tartozik (az újabb igeneves madárnevek *-ó*, *-ő* képzősek: *csettegető*, *csörgő*, *fütyülő*, *hívó*, *hujtó*, *lotyó*, *süvöltő* stb.), illetőleg — esetleg — hogy abban

a nyelvjárásban, amelyben a *szuty*a létrejött, tovább volt produktív az *-a*, *-e* igenévképző. Az nem valószínű, hogy az *-a* kicsinyítő-becéző képző, mivel ez inkább állathívogatókhoz szokott járulni (l. KELEMEN, Mondszt. passim). Deverbális, *-óka* képzős madárnevekre l. *hivóka* 'csalogató énekes madár' (<*hív*), *pipőke* 'sárga mellű kis madár, sármányka' (vö. *pippan*, *pipog*: *pip*-féle hangot ad), *süsőke* 'búbos pacsirta, pipiske' (vö. *süsmög*, *süsütöl*), *szántóka* 'pacsirta' (<*szánt*) (MTsz.) stb. A *szuty*a: *szutyóka* alakítani megfelelőjéül a *hivó*: *hivóka* 'csalogató énekes madár' (MTsz.) említessék meg. — Madártani szempontból harkályféle madárnak '(hirtelen) szúr', ill. hasonló jelentésű igével való megnevezése ellen nem emelhető kifogás (l. például PETERSON—MOUNTFORT—HOLLON, Európa madarai 174—9, különösen a *fehérhátú harkály* leírását: 178). Onomasziológiai megfelelőül vö. ném. N. *Baumpicker*, *Baumbicker* [tkp. *a fát csőrével ütő-verő*], *Rindenpicker* [tkp. *a fakérget csőrével csipegető, ütő-verő*]: 'harkály' (SUOLAHTI, Die deutschen Vogelnamen 30).

Tippá tész. — J: 'tönkretesz'. Kihalt kifejezés: a Mihályival szomszédos Vadosfáról 1908-ban Föhréncz Sándor jegyezte föl (ÚMTsz.). Megtaláljuk már a Tsz.-ban (*tippá teszem* = eltépelem, gázolom, tiprom) kemenesalji szóként, az MTsz.-ben Kemenesaljáról, Zalából, Rábaközből és Győr megyéből adatolva és az ÚMTsz.-ben is (Zala, Vas, Győr-Sopron, Rábaköz): a kifejezés tehát dunántúli (amíg másunnan nem kerül elő adat). CzF. helyes értelmezése szerint (*tip* l. a.) a *tippá* szó a *tipor* tövének eredményhatározós alakja, s eredeti jelentése 'lábakkal öszvetaposni, zúzni, pocsékká tenni' lehetett. A *tipor*: *tipp* viszonyára (a szócsalád bemutatását l. BÁRCZI, Szók.² 24) l. *koppant*: *kopp* stb. (példák a *leff* szócikkében). A *tipp*, miként a *topp* is, a (valamire való) rátiprás, toppantás hangjelenségét idézte, illetőleg jelenítette meg. A szó lehet egy ősi hangutánzó nomenverbum névszói változata, lehet indulatszó, s lehet elvonás is a *tipor*-féle igékből. A két utóbbi lehetőség mégis valószínűbb.

Viribül. — Leggyakrabban a *ki* igekötővel fordul elő, jelentése: '(kacsa) kilocsogtatja a vizet; szürcsöl (vízben)'. E másutt is járatos igének (l. alább) két eredetmagyarázatát ismerem. CzF. szerint „*vereb-el?* v. *vir* gyöktől” (*viribel* a.), LUMTZER és MELICH szerint pedig talán német eredetű: „vielleicht zu *wirbeln* zu stellen, obgleich eine identische Bedeutung des Wortes aus den Wbb. nicht ersichtlich ist” (DOLw. 262). Lássuk, az újabb adatok fényében milyen eredményre jutunk. A szótörténeti anyag: *viribelni* 'úgy inni, mint a veréb, többet elvesztegetni, mint meginni' (Pápa vidéke, Kemenesalja), 'iddogálni; benne [ti. a vízben] vajúni, benne fürdeni', *kiviribelni* 'apránként kiinni' (Tolna) (Tsz.); *viribél*, *viriböl*, *viribül*, *vereböl*, *viribül* 'lubickol, locsolódik (a vízben); bugyborékol, bugyogtatja a csőrével a vizet (a réce, mikor eledelt keres); rendetlenül iszik, vedel, gyakran iszik (a gyerek)' (Zala, Vas, Balaton melléke, Veszprém megye, Kemenesalja, Pápa vidéke, Kiskunhalas) (MTsz. *viribél* a.); *viribel*, *viriböl*, *viriböll*, *viriböll*, *viribü* 'lubickol, locsolódik; szürcsöli a vizet (kacsa a csőrével); kacsa, liba vízben rágicsálva keresi a férget; hangutánzó, ahogy a

kacsa iszik; vízzel szájában játszik, locsolódik (gyerek), rendetlenül iszik, mint a gyerek, aki az italt visszabugyborékolja; vedel, sok vizet, folyadékot iszik' (Dunántúl, Kunszentmiklós, Arad, Szilágy megye) (ÚMTsz.).

A német *wirbeln* ige és *Wirbel* főnév három fő jelentésmozzanatát így foglalhatjuk össze: 'széltől előidézett <veszélyes> forgás-forgatás, örvény(lés)' (I. KLUGE, DtEtWb.²⁰; GRIMM, DtWb. XIV/2:526 *Wirbel* a., 539 *wirbeln* a.). A *Wirbel* névszó 'drehende Bewegung in Flüssigkeiten; örvény' jelentése (WAHRIG, DtWb.) másodlagos. A *viribel*-re az említett jelentések közül egyik sem jellemző. Elsődlegesen csak kacsa, libák vízben történő szürcsölését jelentette s jelenti ma is. A többi jelentés, illetőleg jelentésárnyalat ebből fejlődött. Ezek a jelentések viszont egytől egyig hiányoznak a *wirbeln* jelentései közül (SCHMELLER sem közöl ilyenféle jelentéseket).

Úgy vélem, a *viribel* jól etimologizálható magyar alapon. CzF. ráhibázott a helyes megoldásra, amikor e szót a tőle *vir* gyöknek (I. *vir* 2. a. = természeti hang) nevezett szóelemmel hozta kapcsolatba. A *viribel* ugyanis a magyarban keletkezett hangutánzó ige. Onomatopoeitikus eredetét leghathatósabbban a vele összefüggő szavakkal bizonyíthatjuk, nevezetesen a következőkkel: *viribityköl* 'pocsol, pocsolva hancúrozik a vízben' (Pest megye: MTsz.), *viricköl*, *viricsköl*, *virityköl* 'fürdik, lubickol (a kacsa, a liba a vízben); bugyogtatja csőrével a vizet (kacsa, liba); bugyborékolva iszik, szürcsöl, iszogat' (Székesfehérvár, Oroszáza, Cegléd, Nagykőrös: MTsz. *virityköl* a.), *virittyel*, *virityű* 'bugyborékolva iszik, szürcsöl, iddogál' (Kecskemét, Tolna: MTsz. *virittyel* a.), *viribiköl* 'bugyborékol (kacsa vagy lúd, amikor csőrével bugyborékol a vízben), nyakig van a jómódban, tejben-vajban fürdik' (Veszprém megye: ÚMTsz.), *virickül*, *virickél* 'amikor a kacsa a vizet szürcsöli, azt mondják, hogy „virickél”' (Somogy: ÚMTsz.), *viribityöl* 'vízbe fúj; bugyborékolva iszik, szürcsöl' (Fejér megye, Baranya: ÚMTsz.); Szamsz.: Ø, SzegSz.: *virityköl*, OrmSz.: *viriböl* és *virityöl*; I. még *virityül* 'csőrét többször vízbe mártva iszik (kacsa, lúd); (pej.) beleiszik vmilyen edénybe' (Nagykónyi: Tolna: SZABÓ JÓZSEF: Népr. és Nyelvtud. XV—XVI, 147).

A felsorolt szavak jelentése és alaktani szerkezete egybehangzóan hangutánzó eredetre mutat: az utánzott, illetőleg nyelvi hangsorral jelölt jelenség (a kacsa szürcsölése), az azonos töről sarjadt, csak onomatopoeitikus igékre jellemző különböző gyakorító képzők és képzőbokrok, illetőleg végződéses (vö. N. *bömbül*, *csiribül*, *dorombul*, *löcskül*, *lötyökül*, *prüszkül*), bizonyos expresszív fonémák (*c*, *cs*, *ty*, *tty*) föltűnő gyakorisága, valamint az a tény, hogy önállóan élő tövük nincs, jóllehet végződéseik képzőknek felelnek meg. Széles elterjedtségük (Dunántúl, Cegléd, Kecskemét, Kunszentmiklós, Oroszáza, Nagykőrös, Arad, Szilágy megye) arra mutat, hogy egyrészt régen keletkezettek (ezt igazolja a Tsz. I. jelentése is, amely részint már átvitt értelmű használat eredménye, tehát másodlagos jelentés), másrészt, hogy a nyelvterület különböző részein egymástól függetlenül is létrejöttek különböző képzős változatai.

A MELICHÉktől közölt 'dózsöl, dúskál, eltékozol, elver', valamint az ÚMTsz. Veszprém megyéből adatolt 'nyakig van a jó módban, tejbén-vajban fürdik' jelentés egyaránt átvitt értelmű használat eredményeként létrejött másodlagos jelentések: magyarázat helyett idézzük emlékezetünkbe a kacsák örömteli lubickolását baromfiutató vályukban, edényekben, a verebek hancúrozását az útszélek pocsolyáiban vagy akár a kisgyerekek kádban, lavórban történő pancsolását.

KISS JENŐ

Über die Etymologie von Dialektwörtern

In der Einleitung wird kurz die Bedeutung der ungarischen Dialektwörterbücher und des Sprachatlasses für die etymologische Untersuchung von Dialektwörtern behandelt. Die untersuchten Mundartwörter stammen aus Transdanubien, der größte Teil von ihnen aus der Heimatmundart des Verfassers (Mihályi, Komitat Győr-Sopron, Nordwestliches Transdanubien).

Die etymologisch behandelten Wörter sind nach ihrer Herkunft folgende:

I. Ungarische Bildungen: 1. Zusammensetzungen: *bucinudli*, *billemácsik*; 'Kartoffelnudel'; *buci* 'Penis eines kleinen Jungen' wurde aus dem Nominalstamm *buc-* 'Knoten usw.' mit dem Diminutivsuffix *-i*, *bille* id. aus dem Verbalstamm *bill-* 'wackeln, schwanken' mit dem Nominalsuffix *-e* gebildet. *Nudli* ist ein bayerisch-österreichisches Lehnwort (<*Nudl*), *mácsik* ein Kompositum aus *mák* 'Mohn' + *csík* 'Nudel'. — *Fejőttik* 'Wölbung zwischen Fußbrücken und Unterbein' = *fej* 'Kopf' + *ölt* 'nähen' + *-ik* deverbales Nominalsuffix. — 2. Ableitungen: *fenyézik* 'eine Art Negationsverb' = *fenyé* 'verneinendes Wort' + *-z* denominales Verbalsuffix. — *Letykó* 'schlechte, wertlose Suppe' = *lety-* onomatopoetischer Wortstamm mit der Bedeutung 'schweben' + *-kó* Diminutivsuffix. — *Szutyá* und *szutyóka*: 'Specht'. Beide Vogelnamen wurden aus dem Verbalstamm *szuty-* 'stechen, picken' mit dem Partizipialsuffix *-a* bzw. dem Diminutivsuffix *-óka* gebildet. — *Viribül* 'Ente, Gans schlürft im Wasser' ist eine lautnachahmende Bildung mit dem Frequentativsuffix *-bül*. — 3. Rückbildungen: *leff*: in diesem Ausdruck: *vüszí a leffét* 'davonschleichen' = aus Verben, wie *leffen*, *leffeg*, *leffent* 'herabhängend sich hin und her bewegen'. Das Wort *leff* hat früher 'Kleid' und 'Hinterteil des Körpers' bedeutet. — *Máruccsa* und *szüruccsa* = Interjektionsartige Wörter, entstanden durch Zusammenrücken von selbständigen Wörtern: *Mária úgy segéljen* 'so helfe mir [die heilige] Maria' bzw. *Szűz Mária úgy segéljen* 'so helfe mir die Jungfrau Maria'. — *Petyek* 'wertlose Speise, wertloses Getränk' = entstanden durch Rückbildung aus dem onomatopoetischen Verb *petyekül* 'panschen'. — *Pocák* 'Speiserest' [pejorativ] = der Rückbildung lag das onomatopoetische Verb *pocákul* 'unordentlich essen' zugrunde. — *Tippá tesz* 'kaputt machen' = das Grundwort *tipp* (*tippá* ist eine translative Form) ist höchstwahrscheinlich durch Rückbildung aus dem Verb *típor* 'zertreten' entstanden. — II. Lehn-

wörter: 1. aus dem Deutschen: *kramanc* 'allerlei Kram' <hientz *kramátz* 'unnützer Kram'. — *Olezánsz* 'egal' <dt. *alles eins*. — *Ómama* 'Großmutter' <öst. *Omama* 'Oma'. — *Söföl* 'kleine Fischerbarke' <bayer.-öst. *Schiffäl* 'kleines Schiff'. — 2. Aus dem Lateinischen: *siligum* 'eine Art Kuchen' <lat. *sigillum* 'Siegel'. — 3. Aus dem Russischen: *bézosztáj* 'eine sowjetische Weizenart' <russ. *безостая* (*безостая пшеница*) eigentlich: [Weizen] 'ohne Bart'.

J. KISS

Buda vidéki helynevek a 18—19. századból

1772—74-ben a székesfehérvári és a veszprémi püspökség levéltárában tanulmányoztam a canonica visitatiókban (egyházlátogatási jegyzőkönyv) előforduló helyneveket. A dűlőnevek száma viszonylag csekély, mert ahol nagybirtokok voltak, ott az egyházi jövedelem nem földekből származott, hanem természetbeni juttatásokból. Az igen fontos és tanulságos iratok gazdaságtörténeti adatait nem hasznosítottam, de a nemzetiségi és demográfiai adatokat tájékoztatásul közlöm táblázatban írásom végén.

A székesfehérvári püspökséget (egyházmegyét) Mária Terézia alapította 1777-ben. Az egyházmege magába foglalja az akkori Fejér megyén kívül a mai Pest megye dunántúli részét is, most csak ezt a részt adom közre. A terület 1777 előtt a veszprémi egyházmegehez tartozott, tehát a korábbi adatok ott találhatóak (a székesfehérvári egyházmege történetére l. A székesfehérvári egyházmege névtára az Úr 1967. esztendejében [schematismus] h. n.). A községnevek betűrendes jegyzékében a zárójelben található szám e mű lapszámát jelzi.

A canonica visitatiók kéziratos okmányok, a meghatározatlan időszakonként történt egyházlátogatások jegyzőkönyvei. Tartalmaznak adatokat a templomról, plébániáról, iskoláról, a plébánia jövedelméről, a hívekről stb. Terjedelmük erősen változó. Nyelvük az 1840-es éveket nem számítva latin.

Az összeírások idején kérdőíveket küldtek ki a plébániákra, ezekre a plébános írásos feleletet adott. Ezután a püspökségtől kiment egy — néhány magasabb rangú egyházi személyből álló — bizottság, amely az adatokat a helyszínen ellenőrizte, és a jelentést kiegészítette, a panaszokat meghallgatta és írásban rögzítette, majd a püspöknek beszámolt a vizsgálat eredményéről. Az eredeti jegyzőkönyvekből sok mindent kihúztak, máshol betoldottak. Az így jóváhagyott jegyzőkönyveket két példányban lemásolták: egy a püspöki levéltárban maradt, egy pedig a plébániára került. Néhányszor az eredeti fogalmazvány is megtalálható, de legtöbbször csak a tisztázata.

Az egyházi személyek (plébános, káplán, tanító, egyházi) az egyházi funkciókon túl más hivatást is betöltöttek. Az egyház kezében voltak az iskolák, a plébánia volt a „bank”, mivel szabályosan, évi 6% kamatra (interes) adott a lakosságnak kölcsönt váltó (kötelezmény) ellenében. A jegyzőkönyvek általában beszámolnak a község lakosságáról (nagy ritkán mellékelik a hívek névsorát is), a filiákról — ezek rendszerint kisebb faluk, lakott helyek (tanyák, majorok, község rangjára nem emelkedett települések, vegyes vallású falvak kisebbségben levő katolikusai), — de gyakran nyilatkoznak a más vallású lakosság szá-

máról is. A latin nyelvű iratokban a reformátusok neve rendszerint *Helvetica confessionis*, *Calvinisti* vagy *Haeretici*, az evangélikusoké *Augustiani* vagy *Lutherani*, a görögkeletieké *Graeci ritus* vagy *Schismatici*, a zsidóké *Judei*. Gyakran csak összefoglalva szerepelnek *Acatholici* néven.

A helyneveket néha latinra fordítják, ezeket is közlöm álló írással. Néha nehéz megállapítani, valódi helynevekkel van-e dolgunk vagy csak körülírással. Helyenként utalok régebbi előfordulásokra is. Címszóban a mai hivatalos helynevet adom meg, utána következnek a községnév régebbi variánsai.

A községek nem maradhattak nemzedékeken át lakatlanul, mert Csobánka kivételével az új telepések átvették és megtartották a középkori magyar helységnevet.

Albertfalva (81) az 1839. és 1868. évi CV. szerint 1817-ben települt Belgiumból, Bajorországból és a Rajna mellékéről, lakosai németek. Budafok filiája volt 1922-ig. Magyarul *Albertfalva* (1832—39—68—96), németül *Sachsenfeld* (1839—68). Lakossága a 19. században német és katolikus.

Bia (75). Középkori adatai 1446 *Bia*, 1449 *Bya* (CSÁNKI I, 12). Lakossága (19. sz.) magyar és német, katolikus és református. Neve: *Bia* (1746—78, 1805—17—29—45—68). 1805: *praedium Csonka töve*; 1896 lakott helyek: *Herceghalom*, *Kozárom* (vö. 1469 poss. *Kozár*; CSÁNKI III, 335); *Móricmajor*, *Hosszurét*, *Iharos*, *Felső- és Alsómalom*, *Czigánytelep*, *Nagypusztá* (Fehér m.), *Alsómajor*, *Kőbánya*, *Vasuti állomás*, *Csonkatebe csárda*, *Szöllőhegy*; földek: *Pátyi határnál sz.*, *Kutyahegy sz.*, leg., sző., *Dióskút sz.*; 1949; *Ürestarisznya-csárda*, *Disznóláb répafield*, *Pátyi határnál*, *Kutyahegy*, *Dióskút*, *Felsőrétek*, *Dabasy-föld*.

Budafok (81-2). Noha a rómaiak idején volt itt lakott hely, a község csak a 18. század elején keletkezett, német telepésekkel. Német neve LIPSKY szerint *Promontori*. Lakossága (18—19. sz.) német—magyar és katolikus. Neve a CV-k szerint *Promontoria* (1746), *Promontorium* (1778—96, 1805—17—32—39—68), *Budafok* (1896, 1943). Helynevek 1805: *insula Háros*; 1817: *antiqua Braxa*, *insula Háros*, poss. *Lerchenfeld*, *vinea Neu-Gebürg*, *ad viam Regiam versus Tétény*; 1839: *insula Háros*, *aedificium antiquum Braxae*; 1868: *Diversorium ubi Trajectus ad Csepel habet est*, *Statio Ductus ferrei*, *Dunaacker und Wiesen* rét. Ma Budapest XXII. kerülete.

Budajenő. Középkori neve: 1408 *Kysienew*. Csak az 1746-os összesítésben fordul elő *Jenő* alakban, későbbről nincs adatom. Akkor a lakosság mind német és katolikus. A püspökség megalapításakor a mellette levő Telkivel együtt nem tartozott már a székesfehérvári egyházmegyéhez.

Budakalász (71). Középkori neve: 1449 *Kaloz*, 1482 *Kalaz* (CSÁNKI I, 13), 1777-ig Pilisborosjenő, 1822-ig Pomáz, 1846-ig Üröm filiája. Lakói (19. sz.)

német katolikusok és szerb görögkeletiek. A község neve: 1746 *Kalász* ~ *Gáláz* (!) ~ *Kálász*, 1805 *Kaláz*, 1817 *Kalász*, 1828—9 *Kaláz*, 1839 *Kaloz*, 1868 *Kaláz*. Helynevek 1896: *Berdo sz.*, *Monatovácz leg.*, *Harapovácz leg.*, *Csott sz.*; 1967: *Ajmanicza*, *Berdó*, *Bovár*, *Csott*, *Dolinapuszta*, *Dunapart*, *Klisováč*, *Kőbánya*, *Luppasziget*, *Malom mellett*, *Mező*, *Szentendrei út*, *Tanítók útja*.

Budakeszi. Középkori település. (vö. 1296 *Kezu*, 1310 *Olkezy*, *Fulkezew*, 1427, 1465 *Kezyw*, 1434 *Kezeu*, 1477 *Kezy*; CSÁNKI I, 13—4). A török időben elpusztult, új telepesei „nationis et lingvae sunt germanica plerumque Svevi, et ex Imperio oriundi, omnes Catholici” (CV 1746). Neve: 1746 *Budakeszi* ~ *Budakesz*, 1778 *Buda-Kesz*, 1805—17—29—38—68 *Budakesz*. Helynevek 1746: *Capella inter Budakeszi et Budaeörs in medio Sylvarum sita* (Makkosmária); 1778 *Quercum Marianum* (ua.); 1805: *agrum vulgo Krain Wiesen*; 1817 *Keresztek*: in *Platea Montis Calvariae, in loco Kerstfreydhof dicto, ad viam Jenöensem*; 1829—38—68: *Maria ad Quercum* (Makkosmária); 1896: *Maria Makk* (ua.), *Weichsblösz sz.*, *Mittlere Wiesen rét*, *Obere Wiesen sz.*, *rét, leg.*, *Untere Wiesen sz.*, *Lacken Tauben sz.*, *leg.*, *Veuchelacker sz.*, *leg.*

Budatétény (82). A 18. században még csak szőlő, 1873-ban lesz *Kistétény* néven község. 1919-ig Nagytétény filiája. 1796 in promontorio *Kiss Tétény*; 1778 in promontorio *Kiss-Téténiensi*; 1818 *Kiss Tétény* (ekkor már 17 lakos) és egy alapítványban (uo.) in dem *Kleinen Tétényer Weingebürg*; 1845 *Kis Tétény*; 1868 *Kis-Tétény*. 1915-től a neve: *Budatétény*. Helynevek 1948: *Kápolna dűlő sz.*, *rét*, *Országúti dűlő sz.*

Csepel (90). Középkori község (vö. 1378: *Chepel*, 1430: poss. *Chepel*, CSÁNKI III, 322), de a török időkben elpusztul, németekkel és horvátokkal népesítik be a török kiűzése után. 1778-ig *Tököl* filiája. Neve 1746: *Csepely*, 1778-tól mindig *Csepel*. Helynevek 1896: *Rácz uti dűlő sz.*, *rét, e.*, *Kis nyírfa sz.*, *Háros* (vö. 1264: *Harus*, *Felharus*, 1295: *Due ville Harus*, CSÁNKI III, 331) *sz.*, *Felső endmaier sz.*, *Sziget csúcs sz.*, *sző.*, *Erdő alatti leg.*

Csobánka (71). Ősi neve *Borony*, vö. 1329 *Boron* (AnjOkm. II, 439), 1464 *Boron* (CSÁNKI I, 12). Középkori templomának romjait 1723-ban még ismerték. A *Csobánka* nevet új telepeseitől kapta. 1808-ig Pilisborosjenő filiája. Katolikus lakói (19. sz.) németek és szlovákok, a görögkeletiek szerbek. A község nevének adatai: 1746 *Csobanka* ~ *Csábánka* ~ *Csabanka*, 1817 *Csobanka*, 1827-től csak *Csobánka*. Helynevek 1896: *Hanfland sz.*, *Krautland sz.*, *Réka sz.*, *Kovácsina sz.*, *Podkerekesem sz.*, *Petlovatz rét*, *Gornyé Csobanác sz.*, *rét*, *Placskovácz sz.*, *Kratke Urse sz.*

Diósd (84). A középkori falu már 1333-ban elég pontos helymeghatározással fordul elő: „in territorio *Thetunmal* prope villam *Gyogy*” (AnjOkm. III, 28). További adatok: 1363 poss. *Dius*, 1365—6 *Dyod*, 1417 *Gyod*, *Gyogh*, 1418.

Gyod (CSÁNKI I, 27). A falu a 18. században települ újra. 1778-ig Érd, majd Nagytétény filiája 1921-ig. A község neve: 1778 praedium *Oráss* seu *Diósd*, 1796 *Dioss*, 1805 praed. *Dioss*; 1818 *Diós*, in dem *Dioscher Gebürge* (egy mel-
lékletben), 1845 *Diósd*, 1896 *Diósd-Órács*.

Dunabogdány (71-2). A török időben elpusztult középkori falu (vö. 1464 *Bogdan*; CSÁNKI I, 12) a 18. sz. elején települ újra. Új telepesei katolikus németek és szlovákok, kisebb mennyiségben református magyarok. Már 1724-ben plébánia. Neve: 1746, 1817—39 *Bogdány*, 1778—99, 1805 *Bogdán*, 1896 *Duna Bogdány*. A 19. században a szlovák lakosság beleolvad a németbe. Helynevek 1817: Capella in ita dicta parte vinea *Altgebirg*, Crux in parte possessionis *Vizengrindl*, in plaga *Csepry*, in plaga vinea *Alter Schwaben-Bergh*, in plaga poss. *Schwaben-Wisen*; 1839: in plaga possessionis *Wiesengründl*, in parte poss. *Csepri*, in plaga poss. *Alter Schwabenberg*, in plaga poss. *Schwabenwiesen*; 1896 *Csódi kőbánya*, *Erdő őrlak (!)*, *Ökörállás sz.*, *Wiesengründl leg.*, *Reinveingärten kert*, *Országúti hosszúföld sz.*, *Kisréti hosszúföld sz.*, *Téglavető sz.*, *Duna hosszúföld sz.*, *Kisházi rét sz.*, *Nagyházi rét sz.*, leg., *Urasági rétföld sz.*; 1967: *Bányatelep*, *Paprét erdőszlak*.

Érd (85). Középkori község, vö. 1240 k. *Erdy* ~ *Erdu* ~ *Erdi*, 1270-2 terra *Erd*, villa *Erd* (CSÁNKI III, 468, 477). Még a török időben horvátok és szerbek, a 18. század elején németek és szlovákok telepedtek a községbe. 1793-ban oppidum (mezőváros) rangban emlegetik. Noha a CV-k mindig *Érd* néven említik, a Névtár szerint régebben *Hamzسابég* volt a neve. Az 1770-es összeírásban és Lipszky Repertoriumában is hung. *Érd* vel *Hanzsabék*, germ. *Hanselbeck*. Helynevek 1793: crux ad Lacum *Benta*, versus *Tétény*, in praedio *Berke* (vö. 1445, 1464, 1483 poss. *Berky*; CSÁNKI I, 12; l. még *Tárnok* a.); 1805: inter vineas *Shancz* dictas, ager in diverticulo *Ráavna* (ad viam Regiam Alba Regalensem), in via *Benthensi*; 1818: crux supra montem *Gjotma* dictum, statua in parte oppidi *Grad* dicta, crux in *Erlakovecz* sic dicto, in Silva Dominali post rudera Arcis *Kutyavár* nomen data penes viam *Tárnokiensem*, crux in Plaga vinearum *Schanz* dicta, ad vineam *Sarand* Aque, vinea in div. *Uzmajnofcze* nunc. *Cziglanja* dicto, in div. *Zornaczka Temka* dicto, in div. *pod Schemera* nuncupata; 1845 puszták: *Benta*, *Fülöpmajor*, *Erlakovác*, *Kutyavár*, *Sidonia hegye*, Keresztek: *Gyotma* felett az *Ercsi utton*, a helységnek *Grad* nevű részén, *Benta* tavánál, *Erlakovaczban*, *Uj-Érden*, vinea in div. *Uzmajovacz*, vulgo *Minja* dictus, in div. *Shamacz*; 1896: *Tepecs ötödik sz.*, *Uzmajovecz sz.*

Érdliget (84) új település Érd külterületi lakott részeiből, plébániája 1950-ből való.

Halásztelek (91) új település, korábban *Herminatelep*, 1951-ig Tököl filiája, 1954-ig Szigethalomé. Régi adataim nincsenek. A középkori *Halásztelek* a Duna bal partján volt (CSÁNKI III, 330).

Leányfalu (72). Középkori adata: 1477 *Leanfalva* (CSÁNKI I, 14). Újkori neve 1868-ban bukkan fel, már akkor is *Leányfalu* néven (62 lakos).

Lórév (92) Árpád-kori falu: 1264 portus equorum, 1292 *Lureu*, 1376 *Loureu*, 1453 *Lwrew* (CSÁNKI III, 337). Ráckeve, majd Szigetbecse filiája. Neve 1746—96 *Lore*, 1778, 1817 *Loore*, 1805 *Lóre*, 1832—69 *Loré*, 1896 *Lóré*, 1940 *Lórév*. A török időkben szerbek települtek be. A 19. században néhány család kivételével görögkeleti szerbek lakták, ezért nincs plébániája.

Makád (92) ugyanúgy Ráckeve, majd Szigetbecse filiája. Református magyarok lakják, ezért nem kapott plébániát. Adatai 1746 *Makád* ~ *Mákád*, 1778, 1805-től *Makád*, 1796 *Makad*.

Nagykovácsi (64). Az elpusztult falut vö. 1401 *Koachy*, 1457 *Felsew Kowachy*, 1477 *Kowachy* (CSÁNKI I, 14) a 17. sz. végén katolikus német lakossággal telepítik be. Névváltozatai: 1746 *Kovacsi* ~ *Kovács*, 1778 *Kovacsi*, 1817 *Nagy-Kovátsi*, 1829 *Nagy Kovácsi*, 1896 *Nagy-Kovácsi*, 1967 *Nagykovácsi*. Az egész 19. sz. folyamán katolikus német lakosságú. Helynevek 1778: agros *Fölső Eörsen*; 1817: crux in via ad *Jenő*, versus *Perbal*, *Oberndorf Wiesen* rét, *Hinterndorf Wiesen* rét, *Unterndorf Wiesen* rét, *Perballerweg* sz., *Hinterndorf* sz., *Ófnerweg* sz., *Hidegkuterweg* sz., *beym Kreutz* sz., *Geisspless* sz.; 1896 lakott helyek: *Szénbánya*, *Mészégető telep*, *Kőbánya*, *Neuacker puszta*, dűlők: *Kreutz-Wiesen* rét, *Wiesen-Äcker* sz., *Hinterndorf Wiesen* rét, *Unt. Hidegkut-Wegäcker* sz., *10 Klafter Äcker* leg., *Hanfland Wiesen* rét, *Schmalz Äcker* sz., *Rosenkreutz* sz., *Gaissblöss Äcker* sz., *Kalvarienberg* sz., *Ob. Solmarer Waldäcker* sz.

Nagytétény (83). Az elpusztult Árpád-kori községet, ill. várost (vö. pl. 1328: nobilis de *Thetun*; AnjOkm. II, 357) a török kiűzése után telepítik be katolikus német lakossággal. A nemzetiségi kép a 19. sz. folyamán alig változik. A község névváltozatai: 1746, 1805 *Tétény*, 1774 *Téteny*, 1778 *Téten*, 1796, 1818, 1896 *Tétény*, 1845 *Nagy Tétény*, 1967 *Nagytétény*. Helynevek 1774: az *Tétenyi Öreghegyen* levő szőlőmet; 1818: Statua S. Floriani in Platea quae vulgo appellatur *Kasteln Gasse*, crux intra vineas Vetero-Tétenyienses, (egy 1817-es mellékleten) im *Alt-Tétenyer Gebürge*, in dem *Dioscher Gebürge*, auf dem *Dioscher Hügel*, in dem *Kleinen Tétényer Weingebürg*; 1896: *Szériuskert* leg., *Maradvány* sz., rét.

Páty (76). Középkori község (vö. 1388 *Pathy*; ZsigmOkl. I, 61), 1392 *Paath* (uo. 292). Magyar református falu, ezért 1936-ig Torbágy filiája volt. Névváltozatai: 1746 *Páty* ~ *Páty*, 1778 *Páty*, 1805-től mindig *Páty*. Mivel itt egyházi földek nem voltak, dűlőnevet a CV-k nem tartalmaznak.

Perbál (76). Középkori település, vö. 1348 *Prebor* (CSÁNKI I, 14) és 1401, 1403 *Perbar* (ZsigmOkl. II, 1: 112, 114, 125). Újabb alakváltozatai: 1746 *Per-*

bály, 1749: *Perbal*, 1778 óta *Perbál*. A 17. században elpusztult lakosság helyére a török kiűzése után szlovákokat, majd a 18. sz. közepén németeket is telepítettek. Helynevek csak 1896-ból: *Új-szőlők sző.*, *Ökörkúti földek sz.*, rét.

Pesthidegkút (65). A 15. században említik (CSÁNKI, I, 13). A török kiűzése után katolikus németek települtek az elpusztult falu helyére. Nemzetiségi képe a 19. században nem változott. Nevének változatai: 1746–78 *Hidegkut*, 1817 *Hidegkuth*, 1829 *Hideg kut*, 1896 *Hidegkút*. Lakott helyek 1868: *Maria ad Erem.*, *Diversorium ad Molam*, *Div. vulgo Lust*; 1896: *Mária Remete*, *Szunyogh bánya*, *Párs(?)*, *Sicher bánya*, *Lust korcsma*, *Malom*, szántó: *Kirchennäcker*.

Pilisborosjenő (67) középkori falu, vö. 1327 villa *Borus Jenew* (AnjOkm. II, 333). Az új, katolikus német telepesek 1698-ban szállják meg. Sokáig csak a telepesektől kapott nevét jegyzik forrásaim: 1746 *Veindorff* ~ *Wendorff*, 1778 *Veindorff*, 1805 *Veindorf* alias *Boros Jenő*, 1817 *Boros-jenő* vulgo *Weindorf*, 1829 *Weindorf*, alias *Boros-Jenő*, 1839 *Weindorf*, 1868 *Borosjenő* vulgo *Weindorf*. Helynevek 1817: *crux in via Csobánkensi*, *in via Budensi*, földek *Thal*, *Steinrigl sz.*, *Bredum sz.*, *in cuspidetis sz.*, *in Molaris sz.*, *in valle Leimiger Thal*, *Lazareth sz.*, *Stadtweg sz.*, *Culinaris sz.*, *Praut Land sz.*; 1896: *Kukurutz Felder*, *Obere Bergried*, *Kleinhäuslerried*, *Lazareth*.

Piliscsaba (67) középkori település, vö. 1319 villa *Chabia* (AnjOkm. I, 484). Az elpusztult falu helyére 1698-ban katolikus szlovákok, 1750 körül németek települtek. Névváltozatai 1746: *Csaba* ~ *Csába*, 1778, 1805 *Csaba*, 1817—29—39 *Pilis-Csaba*. A szlovákok egy része a 19. sz. folyamán elnémetesedett. Helynevek: 1805 *Jászfalu*; 1817 *Jász-falu* (l. még *Tinnye* a.); 1839: *crux ad viam Tinyensem in rubro monte*; 1868: *crux lapidea in via Budensi*, *lignea ad viam Tinyensem in rubro monte et in Felbervaldl*, *parochus habet agros in Szállás*, *Hajnár*, *Kanászbereg*, *in praedio Jászfalu*, *Szabadjöldek*, *pratium Hosszu rét*, *vineam in Szállás*; *ludimagister in... Kis Hrabina*, *Káposztás*; 1896: *Szállás sz.*, *Hosszúrét rét*, *Káposztások sz.*, *Szabad földek sz.*, *rét*, *Kanászberek sz.*, *Hajnár sz.*, *leg.*, *Kleewiesen sz.*, *rét*, *Sumlin sző*. A Piliscsaba határában emlegetett Jászfalut a 14—15. században említik többször, 1570-ben már pusztá faluként. Csak a 19. sz. elején kezd ismét benépesülni, de község rangjára nem emelkedett a 16. sz. óta.

Pilisszántó (68) középkori falu, vö. 1367 *Zanthou* (CSÁNKI I, 15), 1393 *Zanthow* (ZsigmOkl. I, 319). A 17. századi pusztulás után 1700 körül szlovákokat telepítenek az egykori falu helyére. Névváltozatai: 1746 *Szánto* ~ *Szántó* ~ *Szántó*, 1778 *Szánto*, 1829 *Pilis-Szántó*. Helynevek 1817: *mali placsko*, *velký placsko*, *konca konopi*, *pet radoch*, *pry dube*, *na uskych*, *hornych uskych*, *kopanycach od Csaby*, *zahumenycach* (valamennyi szántó); 1896: *Dolna luka sz.*, *kert*, *rét*, *Paflagonia sz.*, *leg. Pázsity sz.*

Pilisszentiván (68). Az elpusztult középkori falu csak a 18. sz. elején települt be újra németekkel: 1919-ig Pilisvörösvár filiája. Neve: 1746 *Szent Ivány* ~ *Szent Iván*, 1778, 1805 *Szent Iván*, 1817—29—39 *Szent Ivány*, 1924 *Pilisszentiván*. Helynév: 1817 ager in diverticulo nuncupato *Krumpe-aeker*.

Pilisszentkereszt (68). A középkori falu (régén csak *Peles*, *Pelis*, *Pilis*, CSÁNKI I, 14) a 17. században néptelenné vált. A 18. sz. elején népesült be újra szlovákokkal és németekkel. 1772-ig Piliscsaba, majd 1800-ig Pilisszántó filiája. Névváltozatai: 1778 *Pilis Szentkereszt*, 1805 *Pilis Sz Kereszt*, 1817 *Pilis-Szent-Kereszt*, 1829 *Pilisszent Kereszt*, 1839 *Pilis Sz. Kereszt*. Helynevek 1839: agrum in Fündo sic dicto *Claustrali Keczur* (?); 1896: *Ocilókut e.*, *Kukukberg e.*, *Ujszőlők sző.*

Pilisszentlászló (72). A középkori falu vö. 1407 *Zenthlazlo*, *Zenthlachlow* (ZsigmOkl. II, 1:38, 63) a 17. században elpusztult, majd a századfordulón katolikus szlovákok települtek be. Neve: 1749 *Szent László*, 1799, 1805 *Sz-László*, 1817 *Pilis Sz:László*, 1829-től *Pilis Szent László*. Helynevek 1817 szántók: *mezi Bukovinovo*, *pri Barinye*, *Nad Vinohradi*, *za Ribnyuskámi*, *pri Gátye*, *pod Kosztolom*, rétek: *pri Pómázkom Chotari*, *Na Ribnyuskoch*, *pri Dyegyine*, *za Stumnami*.

Pilisvörösvár (69). Plébániája már 1692-ben megalakult. Új telepesei katolikus németek. Neve 1746 óta *Vörösvár*. Helynevek 1805: *crux ad viam Regiam Csabam versus*, *ad viam Garancensem*; 1817 *versus Sölmár*, *ad Promontorium Viridis Arboris*, földek: *ad Nucleum vulgo Nussgarten*, *ad viam Postalem*, *Trans pratum postale*, *In Ratzenfeld*, *Penes viam ad Szántó vulgo: Trieb*, *In Hartwiesacker*, *In Gelsenveyer*, *Pratum vulgo: Hauswiesen*, *Hanfländer Wiesen*; 1839: *in Promontorio Gáráncs*.

Pócsmegyer. Már neve alapján is a legkorábbi magyar települések közé tartozik. Korszakunkban teljesen magyar és református. A néhány katolikus család valamely közeli plébánia (Dunabogdány, Szigetmonostor) filiája. Nevének változatai: 1746—99 *Pocsmegyér*, 1749—88 *Pócs Megyer*, 1817 *Pots Megyer*, 1829 *Póts Megyer*, 1868 *Pócs-Megyer*.

Pomáz (72). Már 1318-ban említik *Pamaz* néven, 1323-ban pedig: „vineam in villa *Pomaz*” (AnjOkm. II, 111). A többi környező községgel együtt elpusztult Buda visszavételekor, rövidesen német, szlovák és szerb lakosságot telepítenek a megmaradt csekély számú magyar lakosság mellé. Névváltozatai: 1746 *Pomász* ~ *Pomáz*, 1749-től csak *Pomáz* alakban. A 19. sz.-ban a többséget alkotó szerb lakosság görögkeleti, a németek és szlovákok katolikusok, a magyarok reformátusok. Helynevek 1817: *In Domo Tegularia ad Danubium* (lakott hely), *in diverticulo Prekobrdicza sz.*, *Szentsa* (vö. 1322 *Zenthe*, 1467 *Zempche*; CSÁNKI II, 15) sz., *Dugi Djel sz.*, *Mali Musselinovacze sz.*, *via infra*

Szamár hegy, silva *Csobánkensis*, in *Lúg sz.*, *Za Lúgom*, in *Pratris Kratkee*; 1896 lakott helyek: *Kis-Kovácsi*, *Nagy-Kovácsi*, *Bükk*, *Prónay major*, *Teleky major*, *Prelobrdicza sz.*, rét, sző.

Pusztazámor (87). Első ismert adatom a község nevére 1302-ből való: *Zamur* (AnjOkm. I, 25), majd 1399-ből: *Zamul* (ZsigmOkl. I, 686). Mivel a község többsége református magyar, a 18. században a csekély számú német katolikus lakosság Tárnokhoz, majd Sós-kúthoz tartozik. Névváltozatai: 1746 *Zámor*, 1778 *Pusztazámoly* ~ *Zámor*, 1799, 1817 *Zamor*, 1805 *Pusztazámor* ~ *Zámoly*, 1818 *Zámoly*, 1829 *Pusztazámor*, 1845, 1896 *Zámoly*, 1868 *Pusztazámor*, 1930 *Pusztazámor*. Helynevek 1818: *Belső Papok Dülője*, *Külső Papok Dülője*, *Keresztesi Dülő*, *Fehérvári Dülő*; 1845: *Papok Belső D.*, *Papok Külső D.*, *Keresztesi Dülő*, *Fejérvári Dülő*; 1896: *Javadalmasok sz.*, *Káposztás sz.*, *Belső-rét sz.*, rét; 1930: *Betlehempusztá*, *Barczatánya*, *Sumár sz.*, *Groble sz.*, *Dugacska sz.*, leg., kert, *Szelistye sz.*, rét.

Ráckeve (92). Helyén egy, már 1211-ben említett szent Ábrahámról elnevezett kolostor állt. Sokáig ezen a néven volt ismeretes, pl. 1303: *Terra Abraamberke* seu *Ceketeluke*, in magna insula, majd a 15. században: *Zenth Abramtheleke*, *Zentabraantheleke*, *Zenthabrantheleke*. 1440 körül az Alduna menti „Kevi, Balványos et Skronovecz” városokból a török elől szerb (rác, latinul *raciani*) lakosság menekült a veszélyeztetett határszélről a Dunán hajókkal az ország belseje felé. I. Ulászló a Csepel szigeten levő elhagyott Szent Ábrahám telkét adományozta a menekülteknek, és az új telepét városi jogokkal ruházta fel. Az új település a régi nevet hozta magával, noha, a régi név is élt még párhuzamosan a 16. századig. Az új névre példák: 1453 *Civitas Keve*, 1455—58—64—65: *Kys Kewy*, 1473 *Oppidum Kewy*, 1481 *Zent Abranteleke* alio nomine *Kys Kevy*, 1489 *Opp. Kewy*, (bővebben I. CSÁNKI III, 313—4). Újkori névváltozatai: 1746 *Rác köve*, 1778 *Ráczevi*, 1796 *Rátz Keve*, 1805 *Ráczeve* ~ *Rác Kevi*, 1817 *Ráczeve*, 1832 *Rác Keve*, 1869, 1896 *Ráczeve*. A 18. században a város (oppidum) lakosságának zöme református és katolikus magyar — csekély német, szlovák és szerb kisebbséggel. Helynevek: 1805 lakott hely (praedium): *Szunyog*, *Hugyi* (vö. 1395 *Huge*, 1461 poss. *Hwgye* in insula *Chepel*; CSÁNKI III, 332), rét: *Jala* (?), *Király Rétye*; 1817: pr. *Szunyog*, *Város Föld sz.*, *Godány sz.*, *Úrge Hegy sz.*, *Király Ret*, rét, *Jala* rét (vö. 1302 *villa seu predium Gyala* in magne insula, 1461 Poss. *Gyala* in insula *Chepel*, 1497 poss. *Gyala*), *Tökölgy* (?) rét, *Város rétje* rét, *Somlyó erdő*; 1832: pr. *Szunyog*, *Városhöldje sz.*, *Godány sz.*, *Úrgehegy sz.*, *Tökert rét*, *Somlyó erdő*; 1839: pr. *Bankháza*, *Városhöldje sz.*, *Godány sz.*, *Úrgehegy sz.*, *Tökert rét*, *Somlyó erdő*, *Szálláskert rét*; 1869: *Bankháza*, *Királyrét*; 1896 lakott helyek: *Királyrét*, *Somlyó*, *Úrgehegy*, *Godány*, *Silling*, *Úrgehegy*, *Bálványos*, *Öreghegy*, *Szt Vendel*, *Buczkák*, *Becsei-sziget*, *Angyali*, *Vasuti állomás*, földek: *Sziget sz.*, kert, *Városhöldje sz.*, rét, *Godány sz.*, *Tökert sz.*, *Két szőlő köze sz.*, *Úrgehegy sz.*, *Sillingi uton felül sz.*

Solymár (65-6). Legrégibb tölem ismert adatai: 1390—91—97 *Salmar* (ZsigmOkl. I, 165, 248, 529) és 1468: ugyancsak *Salmar* (CSÁNKI II, 15). A község számos más településsel együtt elpusztult Buda visszafoglalásakor. A 18. sz. elején katolikus németek települtek be. Újabb névváltozatai: 1746—78 *Solmar*, 1805—17—29—39—68 *Solmár*, 1896 *Solymár*. Helynevek 1839 (keresztek): in divisione graminis, penes diversorium cervi, ad limites budenses, in via hidegkutensi, Kovátsiensi, vörösváriensi, ad sz. Ivány, in vineis; 1868 lakott helyek: mola *Zeizel* ~ *Czeizel*, Diversorium ad cervum, mola nova, *uj malom dicta*, szántók: *Freigrund*, *Georgiberg*, *Damacker*, *Waldacker*, *Sandacker*, *Schlossacker*; 1896 lakott helyek: *Csizmalom*, *Szarvas vendéglő*, *Uj malom*, *Rosália téglagyár*, *Festék gyár*, *Vasutállomás*, *Őrházak*, *széntelep és mészégető*, *Utászlak*, földek: *Krughansel graben Acker sz.*, rét, *Waldacker leg.*, *Kőbanya* (!).

Sóskút (88). Középkori falu, vö. 1495 *Soskwt* (CSÁNKI I, 33). 17. századi pusztulása után szlovákokkal telepítették be. Újkori névváltozatai: 1778 *Sooskut* ~ *Soos-Kuth*, 1799, 1865—96 *Sóskút*, 1805 *Soós Kuth*, 1817—29 *Sooskut*. Helynevek 1799: pr. *Barath asza* (!); 1817: pr. *Barathaza*, crux in monte versus *Tarnok*, prope monte *Prawda* vel etiam Calvariae dicto e regione Molae, in medio Vinearum, in introitu ad Vineas, penes rivam, agros habet: post Dominale Granarium, versus *Zamor*, via Ettyekiensis, *Köves hegy* (*Kamenni Vrsiek*), in via Pazmandiensi, ad vallem Zamoriensem, prope Pagum, *Sas hegy*, in *Brezto* versus *Zamor*, in *Prozniko*, in valle *Csarapina*, in via Gyuroensi, in vineas Zamorienses; 1829 földek: *Supra Piscinam*, *Kamenni Vrstek* (*Köves hegy*), versus *Tarnok*, in via Pazmandiensi, ad vallem Zamoriensem, in *Sedliko* prope Pagum, versus *Zamor* ad *Sashegy*, in *Brezto* versus *Zamor*; 1896: *Budai uti sz.*, rét, *Pranyiszkoló leg.*, *Község melletti sz.*, rét.

Százhalombatta (86). Régi adatai: *Centum montes* (Anon.), *Zazalom* (Turóczy krón.), 1430, 1468, 1477 *Zazhalom* (CSÁNKI III, 346) és 1318: terra *Bothey*, insula *Bathey*, 1383: *Waryas Bathe*, 1465—8: *Bathe* (uo. 318). A 17. századi pusztulás után görögkeleti vallású szerbek telepedtek meg a községben, ezért a néhány katolikus család Érdhez tartozott. Névváltozatai: 1778—93, 1805—68—96 *Batta*, 1818—45 *Bata*. Helynevek: 1896 *Latymányos*, *Barán túli dűlő*; 1949: *Rosti d.*, *Hosszúdűllő*.

Szigetbecse (92). Középkori adatok: 1342, 1347: poss. *Beche*, 1497: poss. *Beche* in magna insula Czepeliensi (CSÁNKI III, 319). A pusztta községbe a 18. sz. elején német lakosság telepedik meg. Neve 1778-tól mindig *Becse*, 1896-ban először *Sziget-Becse*.

Szigetcsép (93). Régi neve: 1283, 1290 terra *Chepteluk*, 1453: poss. *Cheptelek* (CSÁNKI III, 322). Szigetbecséhez hasonlóan németek települnek be az elpusztult faluba a 18. században. Neve a 18—19. században *Csép*, 1896-ban

sziget-Csép. Helynevek 1868: *Unterer Lóréeer Weg sz.*, *in der unteren gros Donau sz.*, *Bakáte (?) sz.*, *Obere Kirchen äkker*, *Haus äkker*, *Streit äkker*, *Morast*, *Sudsen äkker*, *Wiesen versus Délnyugati oldalon* (ilyen makaróni-nyelven!).

Szigethalom (93). Tököl községből vált ki 1950-ben.

Szigetmonostor (73). Korszakunkban magyar lakosságú község református többséggel. Neve 1778-tól *Monostor*, 1896-ban *Sziget-Monostor*, Helynevek: 1817: *Puszta Monostor*, *Irtvány*, *Mertsány*, *Bogárfalu* (középkori település vö. CSÁNKI I, 12), *Hegyek között*, *Szerén Föld*; 1829: *Puszta Monostor*, *Irtvány*, *Hegyek között*, *Mertsány*, *Bogár falu*, *Szerén föld*; 1839: *Puszta Monostor*, *Irtvány*, *Hegyek között*, *Mertsány*, *ujjföld*, *Szerem föld*; 1868: *Puszta Monostor*, *Irtvan*, *Ujszeremföld*, *Hegyek között*, *Bogárfalu*; 1896: *Kenderesi düdő sz.*, *Argyéhus sz.*, *Puszta Monostor sz.*, *Szeremföld sz.*, *Hegyköz sz.*, *Irtvány sz.*, *felső Merzsán mocsár*, *rét*, *sz.*

Szigetszentmárton (93). Középkori adatok: 1303: villa S. Martini, 1456: *Zenthmarton* (CSÁNKI III, 348—9). A 18. században az elpusztult faluba németeket telepítettek. Újkori névváltozatai: 1746: *Szent Marton*; 1778 *Sz. Mártony*, 1797 *Szigeth Sz. Mártony*, 1805 *Szigeth Sz. Mártony*, 1817 *Sz. Márton*, 1832 *Szent-Mártony*, 1870 *Szigeth Szent Marton*, 1896 *Sziget-szent-Márton*.

Szigetszentmiklós (91). Árpád-kori település, vö. Villa S. Nicolai (III. Endre korából), 1430: poss. *Zentmicklos*. Újkori névváltozatai: 1778, 1805 *Szigeth Szent Miklós*, 1796 *Sziget-Szent Miklós*, 1817 *Sz-Miklos*, 1832, 1839 *Szigeth Sz. Miklos*, 1868 *Sziget Szt Miklos*, 1896 *Sziget-Szent-Miklós*. A község átveszelte a török időket, korszakunkban teljesen magyar és református.

Szigetújfalu (93). Középkori település, vö. 1303: terra seu villa *Iufolu*, 1465: *Wyfalw* (CSÁNKI III, 355). A 17. századi pusztulás után német lakosság települt le. Újabb névváltozatai: 1746 *Uyfolu* ~ *Uifalu*, 1778 *Uyfalu*, 1797 *Szigeth Uj-falu*, 1805, 1832, 1870 *Szigeth Ujfal*, 1896 *Sziget-Ujfal*. Helynevek 1817: in *Insula sic dicta Uj-falusiensis*; 1870: ad *Trajactum*, *Hortus phasianorum*; 1896: *Kolbászföldi düdő sz.*, *Ujfalusi szőlő sző.*

Tahitótfalu (73). Őse két középkori falu, vö. 1439, 1447 „*Thah* ~ *Tah* penes fluv. Danubii, in opposito . . . Rosdzygethe” és 1447 *Thotfal*. Tótfalu egyike azon kevés falvaknak, amelyeknek folytonossága nemcsak nevükben maradt meg. Korunkban végig magyar lakosságú. Mivel nagyrészt református község, a 18. században Dunabogdány, majd Szigetszentmiklós filiája volt. Nevének újkori változatai: 1746 *Totfal* ~ *Tottfal* ~ *Tott fal*, 1778 *Tótt-Falú*, 1805 *Tothfal*, 1817 *Tót-Falu*, 1870, 1876 *Tótfalu*. *Tahi* praedium neve csak 1870-ben merül fel újra, majd 1896-ban. Helynevek 1870: *Trajectum Vacienne*; 1896:

Váczi rév, Tanyaveremdülő sz., Alsószérü leg., Kivételesek sz., az Alj dülőben sz., leg.

Tárnok (88). Egy középkori adat: 1467 *Tharnok* (CSÁNKI I, 16). A 17. századi pusztulás után kezdetben szerbek, majd szlovákok szállják meg. Neve ezóta is *Tárnok* (ritkán *Tarnok* és *Tarnak*). Helynevek 1818: praedium ad Nigram Aquilam, domus Campicustodis, infra Vineas Tarnokienses penes viam qae duxit ad *Sóskut, Berke, Mola Dominalis, Domus dominalis Silvany in Sylva Berke dicta situata, agrum Izvor*; 1845: *Kis Tárnok, Berke* (cum mola et domo opilionis), *Nigra Aquila, Domus Sylvani*: 1896: *Kis Tárnok, Anasztázia major, Fekete sas, Berki, Ötház, Siegfried major, Vasuti őrház, Ricalak (?)*, *Utkaparó ház, Jobbágy I ső vető sz., Legelő rét, Prezvrch sz., rét.*

Tinnye (60). Középkori említései: 1361: *Tennye*, 1461: *Tynye*, 1477: *Tynnye*. Egyike azon kevés községeknek, ahol a törzsökös református magyar lakosság egy része túlélte a háborúk pusztításait. A bevándorlók egy része katolikus magyar és szlovák volt, de ez utóbbiak már a 19. sz. második felében beolvadtak a falu többségét alkotó magyarságba. Az 1868. évi CV csak néhány idős embert említ, akik még tudnak szlovákul. Neve 1746 *Ténye*, 1778 óta mindig *Tinnye*. Lakott helyek: 1817—29—68 *Jászfalu* (vö. 1477 *Jazfalw*; CSÁNKI I, 13; l. még *Piliscsaba* a.); 1817 *Garants*, 1868 *Garancs* (középkori település, vö. CSÁNKI I, 13). Helynevek 1817: *Kenderes sz., Kertek alatt sz., Szőlők alatt sz.*; 1839: *cruces ad viam Csabensem, ad Jászfalusiensem, ad viam Regiam in Jászfalu, ad viam Perbaliensem, in coemeterio Hegyalja dicto*; 1896: *Rác temető sz., Forbán sz.*

Torbágy (77). Középkori adatok: 1429—69—90 *Torbaagh* (CSÁNKI I, 16). Az elpusztult falut a török kiűzése után németekkel telepítették be. Lakossága a 19. században is megőrizte német anyanyelvét. Újkori neve: 1746 *Kis Torbágy* ~ *Kiss Torbágy*, 1778 *Torbágy* ~ *Kiss Torbágy*, 1805, 1845 *Kiss Torbágy*, 1817 *Kis Torbágy*, 1829 *Kis Torbágy*, 1896 *Torbágy*. Dúlónevek 1817: *Patyer Acker, Wolfsgraben Acker, der Steingarten Acker, Budakeszer-Graben, Hüner-Busch alias Raatzen-Klingel dictus, Hirten-zeini Acker, Marastwiesen*; 1896: *Krautland sz., Wiesen sz., rét, Hausäcker sz.*

Tök. Középkori adata: 1490 *Thewk*. A törzsökös lakosság átvészelt a török uralmat, a 17. sz. végi és 18. századi nagy telepítési hullám nem érintette, végig megmaradt teljesen református magyar falunak. Filiaként is csak 1746-ban említik *Tök* néven.

Tököl (93). Középkori adatai 1270 k. villa *Thukul*, 1317 v. *Tukul*, 1430 *Thewkwl*, 1453 *Thwkwł* ~ *Thewkel*, 1473 *Thekel*, 1497 poss. *Thekel* (CSÁNKI III, 354). Délszláv (horvát) lakosságának egy része még a török időkben telepedhetett le. Nevének újkori adatai: 1746 *Tökőle*, 1778—96, 1832—39 *Tököle*,

1805 *Tököle* ~ *Tökele*, 1817 *Tököl* ~ *Tököle*, 1868 *Tököle* ~ *Tökölye*, 1896 *Tököl*. Helynevek 1796: In *Calcatura Meregyháza* sz., in *plaga dicta Krushik* penes *Sylvulam* sz., *Meregyháza* ad *Danubium* sz., in *Calc. Novi Vinograd*i nominata sz., ad *Calvariam*; 1805: *Merégy Háza* sz., *Korusik* sz., *Merégy Háza* ad *Danubium* sz., *novi Vinograd*i sz., ad *Calvariam*; 1817: *Capella Méregy ház*; 1839 lakott helyek: *praedium Lakihegy* (vö. 1430 poss. *Laak*, CSÁNKI III, 337), *Diverticulum Homokhegy*, *Insula Domariba*, *domus Venatoris*, *Sylva Tököleensis*; 1868 lakott helyek: *Laki hegy*, *Silva*, *Homokhegy*, *Domariba*; 1896 lakott helyek: *Lakihegy*, *Erdő*, *Homokhegy*, *Domariba*, földek: *Külső kertek rét*, *Szőlők* sz., *Legelő torina* sz., leg., *Unke* sz., *Meregyháza* sz., leg., rét, *Kruszik* rét, nádas.

Törökbálint (83) helyén valószínűleg már a 14. században egyházas falu állt. A 16. században Enyingi Török Bálint várat épített rajta. Török Bálint Ferdinánd, majd Szapolyai János, később Izabella királynő hadvezére és János Zsigmond egyik nevelője volt. 1541-ben a szultán Török Bálintot elfogatta és Konstantinápolyba vitette. A török a várat lerontatta, a falu a 17. században elnéptelenedett. A század legvégén németek és kisebb számban horvátok szállták meg. A 18. sz. elején egykori birtokosáról *Törökbálint*nak nevezték el. Neve: 1746 *Törökbálint* ~ *Török balint*, 1778, 1845 *Török Bálinth*, 1793, 1805 *Törökbálinth*, 1817 *Török-Bálint*, 1868 *Török Bálint*, 1896 *Törökbálint*. Helynevek 1817 (keresztek): ad *viam* que *Budam* ducit. In *initio plateae quae Neuwelt* nuncupatur; szántók: *Brüntl aker*, *Schwarz Morast*, *Ziegeläker*; 1845: *Bründlacker* sz., *Schwarz Morast* sz., *Zieglacker* sz.; 1896: *Trettplatz* sz., *Brindl Acker* sz., *Krautprindl* sz., rét, *Weingarts Acker* sz., *Spiegelberg* sz., *Grosze Haide* sz.

Üröm (74). Középkori neve: 1367 *Ewryn*, 1371 *Eyrym* in monte *Monyaros* dicto, 1388 *Ewren*. A török idők alatt elpusztult faluba a 18. században németek települtek. Újkori neve: 1746 *Üröm*, 1778 *Ürm*, 1805-től kezdve csak *Üröm*. Lakott hely: 1828 ad *Domum Tegularium*, 1839 *Domus Tegularum*. Dűlőnevek: 1896 *Steinbergäcker* sz., leg., *Lange Weingärten* sz.

Zsámbék (77). Műemlék temploma a 12. században épült. A 13. sz. elejéről valók a premontrei kolostor romjai, a 14. századi pápai tizedlajstrom szerint egyházas falu volt. A 15. sz. közepén mezővárosi (oppidum) rangra emelkedett. Néhány középkori adat: 1401 *Sambek*, 1445 villa *Sambok*, 1467—90 opp. *Sambok*, 1490, 1515 villa *Sambok* (CSÁNKI I, 12). A török idején is lakott hely maradt. A csekély számú törzsökös magyar református lakossághoz a 18. elején nagyobb számú németység települt. Később katolikus magyarok is települtek a községbe, de az a 19. sz. folyamán végig megtartotta erős német többségét. A 19. sz. elején jelentős számú (4—600) zsidó is lakott az akkori mezővárosban. A CV-k az 1746., 1793., 1817. években oppidumnak nevezik Zsámbékot. Neve: 1746—78 *Zsambek*, 1793 *Zsámbek*, 1805 óta mindig *Zsám-*

bék. Helynevek 1817 (keresztek): in via Budensi, in via Tökensi prope Vineas, in antiquo Coemeterio, in novo Coemeterio, in Monte Calvariae, prope Vineas in via Mányensi, in Silvula, In Monte Antiquae Calvariae, in Bittskensi via, in via Ettyekiensi, in via Jenőensi, szántók: in via Budensi infra Oppidum penes Statuam S. Vendelini, in eadem via ad dextram versus deffectendo, in medio territorio (*Mitlere Äcker*) infra priores versus Páty, infra hos versus dextram rursus, infra canabeta, ad Pratum Parochiale in via Ettyekiensi, in via penes fontem Leonum (?), post silvam in via Bittskensi; 1896 *Töki nagy földek sz.*, rét, leg., *Alsó kender földek sz.*, rét, *Felső szálló sz.*

Táblázatban közlöm a terület községeinek népességi és nemzetiségi adatait. Csak ott írtam be a lélekszámot, ahol megadták a nem katolikus lakosság számadatait is. Az üres rubrikák azt jelentik, hogy nem közli a CV a község teljes lélekszámát. Kihagytam a községeknek csak egy részére kiterjedő és nagyon szűkszavú 1798—99-es összeírást, az ugyancsak töredékes és kevés adatot tartalmazó 1829—32. és 1839. évi canonica visitatiókat, valamint az 1896-os összeírást, mert az mindenütt csakis a katolikusok számát tünteti föl.

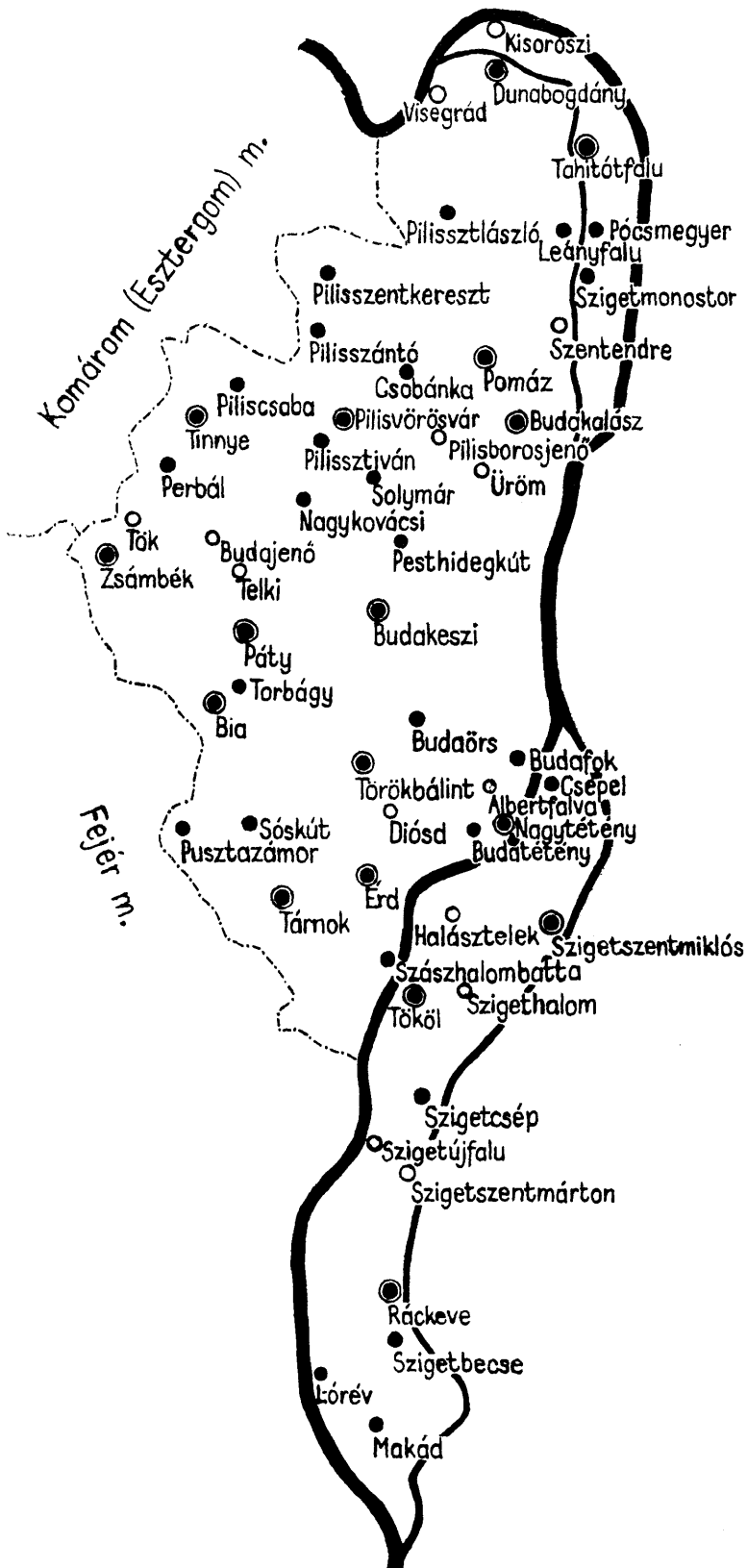
A korszak közepe táján (ahol lehetett, az 1817-es adatokat összesítve) a terület lakossága 54 ezer körül lehetett. A nemzetiségi megoszlás nagyjából a következő volt: német 45, magyar 30, délszláv (szerb és horvát) 14, szlovák 11%. Ha a községek többségi nyelve szerint végezzük az osztályozást: 24 faluban német, 11-ben magyar, 4-ben szerb, egyben horvát, 4-ben szlovák volt a többség. A magyarság számbeli arányát az javítja, hogy az 1500-on felüli lakosságú községek jelentős részében magyar volt a lakosság, főleg a német falvak egy harmada volt viszonylag kicsi.

Köztudomású, hogy ez a terület a török uralom előtt és alatt szinte teljesen magyar lakosságú volt, mindössze a XV. században települt meg Ráckevén a törökök elől menekülő szerb csoport. A másfél évszázados török uralom alatt a magyar lakosság a nagyobb községekbe tömörült, hogy biztonságosabban élhessen. A törökökkel együtt délszlávok is megtelepedtek a hódolt-sági területeken. A magyar lakosság pusztulása a 17. század végén, Buda ostroma és a török fölmentő sereg vonulása idején vált katasztrófálissá. A Budát ostromló, főleg német birodalmi seregek felélték a Buda vidéki falvakat, évekig hadszíntér volt a vidék. Falvak tucatjai váltak néptelenné, a lakosság vagy elpusztult, vagy elmenekült.

A török kiűzése után évekig szinte lakatlan volt a terület. A Rákóczi-szabadságharc leverése után nagyarányú telepítés kezdődött az elpusztult vidéken. Az új földbirtokosok nagy része idegen lett, és félvén a „rebellis” magyar lakosságtól, szinte minden elpusztult faluba németeket vagy nagy népfelesleggel rendelkező északi vidékekről szlovákokat telepítettek. Az új, idegen nemzeti-ségű telepéseknek különböző kedvezményeket, évekre szóló adómentességet biztosítottak, és így a csekély számú törzsökös magyar lakosság gazdaságilag is hátrányos helyzetbe került. Voltak egyes helységek és városok, ahova magyarok letelepedését meg is akadályozták. A német, délszláv és szlovák nem-

	1746	1778	1805	1817	1845	1868	nemz.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Bia	552	1030	1046	1304	1496	—	M n
Budafok	—	1080	1496	—	—	—	N m
Budakalász	1810	—	—	2856	1269	—	Sz n
Budakeszi	963	—	1800	—	—	2784	N
Budatétény	—	—	—	17	110	803	N m
Csepel	282	282	505	591	711	1400	N m
Csobánka	104	—	528	607	1523	1006	N sz
Diósd	—	159	260	396	574	915	N
Dunabogdány	644	1528	2174	2226	—	—	N m
Érd	521	1751	2244	3091	—	3056	H n
Leányfalu	—	—	—	—	—	62	M
Lórév	686	—	—	723	627	658	Sz
Makád	—	—	—	914	1230	1441	M
Nagykovácsi	677	1022	1247	1173	1141	1367	N
Nagytétény	—	692	1030	1151	1728	—	N
Páty	1028	1624	1936	2144	—	—	M
Perbál	503	941	—	1187	1208	1291	N szl.
Pesthidegkút	479	686	832	812	961	1040	N
Pilisborosjenő	349	447	571	685	720	—	N
Piliscsaba	282	976	—	1220	1043	1218	N szl.
Pilisszántó	397	743	1083	1049	1080	1144	Szl.
Pilisszentiván	124	390	—	456	521	—	N
Pilisszentkereszt	—	—	—	754	1008	—	Szl. n
Pilisszentlászló	224	426	418	446	485	496	Szl.
Pilisvörösvár	1481	1075	1242	1815	—	—	N
Pócsmegyer	660	—	—	1185	1138	1044	M
Pomáz	630	708	991	784	2471	2977	Sz n m szl.
Pusztazámor	525	699	828	814	833	921	M
Ráckeve	523	1332	1769	2440	2610	3104	M
Solymár	552	771	1063	1053	1261	1447	N
Sóskút	—	848	1209	1265	1425	—	Szl.
Százhalombatta	—	—	559	596	—	600	Sz
Szigetbecse	—	283	440	608	615	663	N
Szigetcsép	—	322	475	550	597	—	N
Szigetmonostor	—	—	976	955	684	1140	M
Szigetszentmárton	—	282	397	494	567	613	N
Szigetszentmiklós	—	—	1524	1791	1861	2026	M
Szigetújfalu	—	412	678	705	931	1127	N
Tahitótfalu	—	—	1912	2099	1838	—	M
Tárnok	315	782	922	1203	1823	1791	Szl.
Tinnye	—	830	615	1170	1548	—	M szl.
Torbágy	401	798	—	1034	1212	—	N
Tököl	1028	1381	1813	1832	1687	1923	H
Törökbalint	629	1040	1339	1236	1591	1791	N h
Üröm	—	—	—	703	570	630	N
Zsámbék	1640	1835	2206	3168	3680	2813	N m

zetiségű falvak azonban egymással és a magyar falvakkal úgy össze voltak keveredve, hogy nem alakulhattak ki erős nemzetiségi tömbök. A főváros megmagyarosodása a szomszédos falvakra is hatott. A 19. század végéig azonban a falvak általában megtartották nemzetiségüket. A canonica visitatiók mindig gondosan feltüntetik, milyen nyelvre van szükségük a papoknak és tanítóknak, hogy a nép nyelvén gyóntathassanak, mondhassák a prédikációt és taníthassanak az iskolában.



Kimutatásomban 11 község nem szerepel. Ezek közül néhány egészen új község, mint Halásztelek és Szigethalom, viszonylag új település Albertfalva is. Nem tartozott az egyházmegyéhez 1777 után Békásmegyér, Budajenő (1746-ban 281 német anyanyelvű lakosa volt), Budaörs, Kisoroszi, Szentendre, Telki, Tök (egyébként is teljesen református magyar lakossága volt) és Visegrád. Albertfalva, Budafok, Budatétény, Csepel, Nagytétény és Pesthidegkút ma már Budapesthez tartozik, de a 18—19. században külön községek voltak.

A mutatóban betűrendben közlöm — lehetőleg köznyelvi alakban — a helynévanyagot. A puszták, tanyák, dűlőnevek után — gondolatjellel elválasztva — közlöm annak a községnek a nevét, amely címszó alatt megtalálható. A német, horvát és szlovák neveket nem — vagy csak nagyon kis mértékben — közelítem az irodalmi nyelvi alakokhoz, hiszen a legtöbbször számos különböző variánsa található, és a nemzetiségek nem irodalmi nyelven, hanem különböző tájszólásokban beszéltek. Az írott alakok is részben ezt az állapotot tükrözik. A szláv nevek írása hol magyaros, hol németes helyesírású az összeírásokban.

Mutató

(Gondolatjel után a község neve, amelyhez az illető terület tartozott, az 1. utalás a község mai névváltozata.)

- | | | | |
|----|----------------------------------|---------------------|----------------------------------|
| 1 | Ábrahámtelek — Ráckeve | Barátháza — Sósokút | |
| | Ajmanica — Budakalász | 20 | Barczatanya — Pusztazámor |
| | Aljdűlő — Tahitótfalu | | Batta 1. Százhalombatta |
| | Alsó kenderföldek — Zsámbék | | Becse 1. Szigetbecse |
| 5 | Alsómajor — Bia | | Becsei sziget — Ráckeve |
| | Alsómalom — Bia | | Beim Kreuz — Nagykovácsi |
| | Alsószerű — Tahitótfalu | 25 | Belső Papok dűlője — Pusztazámor |
| | Alter Schwabenberg — Dunabogdány | | Belsőrév — Pusztazámor |
| | Altgebirg — Dunabogdány | | Benta — Érd |
| 10 | Alttétényer Gebirg — Nagytétény | | Berdó — Budakalász |
| | Anasztázia-major — Tárnok | | Berke — Érd, Tárnok |
| | Angyali — Ráckeve | 30 | Betlehempusztá — Pusztazámor |
| | Argyélus — Szigetmonostor | | Bogárfalu — Szigetmonostor |
| | Bakáta — Szigetsép | | Borony 1. Csobánka |
| 15 | Bálványos — Ráckeve | | Borosjenő 1. Pilisborosjenő |
| | Bankháza — Ráckeve | | Bovár — Budakalász |
| | Bányatelep — Dunabogdány | 35 | Brezto — Sósokút |
| | Barántúli — Százhalombatta | | Bründl — Törökbálint |
| | | | Brünlacker — Törökbálint |

- Buckák — Ráckeve
Budai úti — Sósút
40 Budakeszer Graben — Torbágy
Bükk — Pomáz
Cigánytelep — Bia
Ciglanja — Érd
Czeizel — Solymár
45 Csaba 1. Piliscsaba
Csarapina — Sósút
Cseketelke 1. Ráckeve
Csép, Cséptelek 1. Szigetcsép
Csepri — Dunabogdány
50 Csizmalom — Solymár
Csódi kőbánya — Dunabogdány
Csonkatöve — Bia
Csott — Budakalász
Dabasy-föld — Bia
55 Damacker — Solymár
Délnyugati oldal — Szigetcsép
Dioscher Gebirge — Nagytétény
Dioscher Hügel — Nagytétény
Dióskút — Bia
60 Disznóláb — Bia
Dolinapuszta — Budakalász
Dolna Luka — Pilisszántó
Domariba — Tököl
Dugacska — Pusztazámor
65 Dugi Djel — Pomáz
Dunaacker — Budafok
Dunahosszúföld — Dunabogdány
Dunapart — Budakalász
Dunawiesen — Budafok
70 Erlakovác — Érd
Erdő — Tököl
Erdő alatti — Csepel
Erdőórlak — Dunabogdány
Fehérvári dűlő — Pusztazámor
75 Feketasas — Tárnok
Felberwaldl — Piliscsaba
Felső Endmajer — Csepel
Felsőmalom — Bia
Felsőörs — Nagykovácsi
80 Felsőrétek — Bia
Felső szőlő — Zsámbék
Festékgyar — Solymár
Forbán — Tinnye
Freigrund — Solymár
85 Fülöpmajor — Érd
Garancs — Pilisvörösvár, Tinnye
Geiszplesz — Nagykovácsi
Gelsenveyer — Pilisvörösvár
Georgiberg — Solymár
90 Godány — Ráckeve
Gorne Csobanác — Csobánka
Grad — Érd
Groble — Pusztazámor
Grosze Haide — Törökbálint
95 Gyalá — Ráckeve
Gyód 1. Diósd
Gyotma — Érd
Hajnár — Piliscsaba
Hamzsabég 1. Érd
100 Hanfland — Csobánka
Hanfländer Wiesen — Pilisvörösvár
Hanflandwiesen — Nagykovácsi
Harapovác — Budakalász
Háros — Budafok, Csepel
105 Hartwiesacker — Pilisvörösvár
Hausacker — Szigetcsép, Torbágy
Hauswiesen — Pilisvörösvár
Hegyalja — Tinnye
Hegyköz — Szigetmonostor
110 Herceghalom — Bia
Herminatelep 1. Halásztelek
Hidegkút 1. Pesthidegkút
Hidegkuterweg — Nagykovácsi
Hinterndorf wiesen — Nagykovácsi
115 Hirten seine Äcker — Torbágy
Homokhegy — Tököl
Hornych Uskych — Pilisszántó
Hosszúdűlő — Százhalombatta
Hosszúrét — Bia, Piliscsaba
120 Hugyi — Ráckeve

- Hühnerbusch — Torbágy
Iharos — Bia
Irtvány — Szigetmonostor
Izvor — Tárnok
125 Jala — Ráckeve
Jászfalu — Piliscsaba, Tinnye
Javadalmasok — Puszta-zámor
Jenő 1. Budajenő
Jobbágy — Tárnok
130 Kalász — Budakalász
Kalvarienberg — Nagykovácsi
Kamenni Vrstek — Sós-kút
Kanászberek — Piliscsaba
Kápolna dűlő — Budatétény
135 Káposztás — Piliscsaba, Pusztazámor
Kastelngasse — Nagytétény
Kecur — Pilisszentkereszt
Kenderes — Tinnye
Kenderesi dűlő — Szigetmonostor
140 Keresztesi dűlő — Puszta-zámor
Kerstfriedhof — Budakeszi
Kertek alatt — Tinnye
Kétszőlő köze — Ráckeve
Kirchenäcker — Pesthidegkút
145 Kisházi rét — Dunabogdány
Kishrabina — Piliscsaba
Kiskeve 1. Ráckeve
Kiskovácsi — Pomáz
Kisnyírfa — Csepel
150 Kisréti hosszúföld — Dunabogdány
Kistárnok — Tárnok
Kistétény 1. Budatétény
Kistorbágy 1. Torbágy
Kivételesek — Tahitótfalu
155 Kleewiesen — Piliscsaba
Kleinhauslerried — Pilisborosjenő
Kleintétényer Weingebirg — B.-Nagytétény
Kolbászföldi dűlő — Szigetújfalú
- Konca Konopi — Pilisszántó
160 Kopanycach od Csaby — Pilisszántó
Kovácsi 1. Nagykovácsi
Kovácsina — Csobánka
Kozárom — Bia
Kőbánya — Bia, Nagykovácsi, Solymár
165 Köveshegy — Sós-kút
Község melletti — Sós-kút
Krainwiesen — Budakeszi
Kratke — Pomáz
Kratke Urse — Csobánka
170 Krautbündl — Törökbálint
Krautland — Csobánka, Törökbálint
Kreuzwiesen — Nagykovácsi
Krughanselgraben — Solymár
Krumpe Äcker — Pilisszentiván
175 Kruzsik — Tököl
Kuckuckberg — Pilisszentkereszt
Kukuruzfelder — Pilisborosjenő
Kutyahegy — Bia
Kutyavár — Érd
180 Külső Kertek — Tököl
Külső Papokdűlője — Puszta-zámor
Lackentauben — Budakeszi
Lakihegy — Tököl
Lange Weingärten — Üröm
185 Latymányos — Százhalombatta
Lazaret — Pilisborosjenő
Legelő — Tárnok
Legelő torina — Tököl
Leimigertal — Pilisborosjenő
190 Lerchenfeld — Budafok
Lupasziget — Budakalász
Lust — Pesthidegkút
Mali Musselinovace — Pomáz
Malom — Pesthidegkút
195 Malom mellett — Budakalász
Maradvány — Nagytétény
Marastwiesen — Torbágy

- Máriamakk — Budakeszi
Máriaremete — Pesthidegkút
200 Mercsány — Szigetmonostor
Méregyháza — Tököl
Mészégető — Nagykovácsi, Soly-
már
Mezi Bukovinovo — Pilisszent-
lászló
Mező — Budakalász
205 Minja — Érd
Mittlere Äcker — Zsámbék
Mittlere Wiesen — Budakeszi
Monatovác — Budakalász
Monostor 1. Szigetmonostor
210 Morast — Szigetcsép
Móricmajor — Bia
Na Ribnyuskach — Pilisszántó
Na Uskach — Pilisszántó
Nad Vinohradi — Pilisszántó
215 Nagyházi rét — Dunabogdány
Nagykovácsi — Pomáz
Nagypuszta — Bia
Neuacker puszta — Nagyková-
csi
Neugebirg — Budafok
220 Novi Vinogradi — Tököl
Nuszgarten — Pilisvörösvár
Obere Bergried — Pilisborosjenő
Obere Kirchenäcker — Sziget-
csép
Obere Wiesen — Budakeszi
225 Oberndorf Wiesen — Nagyko-
vácsi
Ocilókút — Pilisszentkereszt
Ofnerweg — Nagykovácsi
Oras 1. Diósd
Országúti dűlő — Budatétény
230 Országúti hosszúföld — Duna-
bogdány
Ökörállás — Dunabogdány
Ökörkúti földek — Perbál
Öreghegy — Ráckeve
Örém 1. Üröm
235 Őrházak — Solyvár
- Ötház — Tárnok
Paflagonia — Pilisszántó
Papok Belsődűlője — Pusztá-
zámor
Papok Külsődűlője — Pusztá-
zámor
240 Paprét — Dunabogdány
Párs — Pesthidegkút
Pátyer Acker — Torbágy
Pátyi határnál — Bia
Pazsity — Pilisszántó
245 Perballerweg — Nagykovácsi
Pet radoch — Pilisszántó
Petlovác — Csobánka
Pilis 1. Pilisszentkereszt
Placsko — Pilisszántó
250 Placskovác — Csobánka
Pod Kerekesem — Csobánka
Pod Kostolom — Pilisszent-
lászló
Pod Semera — Érd
Pranyizsó — Sóskút
255 Prautland — Pilisborosjenő
Pravda — Sóskút
Prekobrdica — Pomáz
Prezvrch — Tárnok
Pri Berinye — Pilisszentlászló
260 Pri Dube — Pilisszántó
Pri Gátye — Pilisszentlászló
Pri Pomázkom Chotari — Pilis-
szentlászló
Promontori 1. Budafok
Prónay major — Pomáz
265 Proznika — Sóskút
Pusztamonostor — Szigetmo-
nostor
Ráctemető — Tinnye
Rácúti dűlő — Csepel
Ravna — Érd
270 Razenfeld — Pilisvörösvár
Razenkingel — Torbágy
Reinweingärten — Dunabogdány
Réka — Csobánka
Ricalak — Tárnok

- 275 Rosti dűlő — Százhalombatta
Rozália téglagyár — Solymár
Sachsenfeld 1. Albertfalva
Samác — Érd
Sánc — Érd
- 280 Sandacker — Solymár
Sarand — Érd
Sashegy — Sós-kút
Schloszäcker — Solymár
Schmalzäcker — Nagykovácsi
- 285 Schwabenwiesen — Dunabogdány
Schwarzmorast — Törökbálint
Sedlik — Sós-kút
Sicherbánya — Pesthidegkút
Sidonia hegye — Érd
- 290 Silling — Ráckeve
Siegfried-major — Tárnok
Solmarer Waldäcker — Nagykovácsi
Somlyó — Ráckeve
Spiegelberg — Törökbálint
- 295 Stadtweg — Pilisborosjenő
Steinbergäcker — Üröm
Steingarten Acker — Torbágy
Steinriegel — Pilisborosjenő
Streitäcker — Szigetcsép
- 300 Sudsen — Szigetcsép
Sumár — Pustazámor
Sumlin — Piliscsaba
Szabadföldek — Piliscsaba
Szállás — Piliscsaba
- 305 Szálláskert — Ráckeve
Szamárhegy — Pomáz
Szántó 1. Pilisszántó
Szarvas-vendéglő — Solymár
Szelistye — Pustazámor
- 310 Szénbánya — Nagykovácsi
Szenca — Pomáz
Szentábrahám telke 1. Ráckeve
Széntelep — Solymár
Szentendrei út — Budakalász
- 315 Szentmárton 1. Szigetszentmárton
Szentmiklós 1. Szigetszentmiklós
Szentvendel — Ráckeve
Szeremföld — Szigetmonostor
Szerűskert — Nagytétény
- 320 Sziget — Ráckeve
Szigetcsúcs — Csepel
Szőlőhegy — Bia
Szőlők alatt — Tinnye
Szúnyog — Ráckeve
- 325 Szúnyogbánya — Pesthidegkút
Tal — Pilisborosjenő
Tanítók útja — Budakalász
Tanyaverem dűlő — Tahitótfalu
Téglavető — Dunabogdány
- 330 Tétény 1. Nagytétény
Tókert — Ráckeve
Tótfalu 1. Tahitótfalu
Töki Nagyföldek — Zsámbék
Tökölgy (?) — Ráckeve
- 335 Trieb — Pilisvörösvár
Újérd — Érd
Újfalva 1. Szigetújfalu
Újföld — Szigetmonostor
Újfalusi szőlő — Szigetújfalu
- 340 Újhegy — Ráckeve
Újmalom — Solymár
Újszeremföld — Szigetmonostor
Újszőlők — Perbál, Pilisszenterkeszt
Unke — Tököl
- 345 Unter Groszdonau — Szigetcsép
Untere Wiesen — Budakeszi
Unterer Lóréer Weg — Szigetcsép
Unterdorf Wiesen — Nagykovácsi
Urasági rétföld — Dunabogdány
- 350 Utászlak — Solymár
Uzmajovác — Érd
Ürestarisznya-csárda — Bia
Úrgehegy — Ráckeve
Váci rév — Tahitótfalu
- 355 Varjasbaté 1. Százhalombatta

- | | |
|---------------------------------|------------------------------------|
| Városföldje — Ráckeve | Za Humenicach — Pilisszántó |
| Vasúti állomás — Bia, Solymár | Za Lugom — Pomáz |
| Veuchelacker — Budakeszi | Za Ribnyuskámi — Pilisszent- |
| Vörösvár 1. Pilisvörösvár | lászló |
| 360 Waldacker — Solymár | 370 Za Stumnami — Pilisszentlászló |
| Weichselblösz — Budakeszi | Zámoly ~ Zámor 1. Pusztazá- |
| Weindorf 1. Pilisborosjenő | mor |
| Weingarts Acker — Törökbálint | 10 Klafter Acker, Nagykovácsi |
| Wiesen — Szigetcsép, Torbágy | Zeisel — Solymár |
| 365 Wiesengründel — Dunabogdány | Ziegelacker — Törökbálint |
| Wolfsgraben Acker — Torbágy | 375 Zornacka Temka — Érd |

Ortsnamen von der Gegend von Buda (Ofen) aus den 18—19. Jahrhunderten

Zwischen 1972—74 hat der Verfasser im Archiv des Stuhlweißenburger und Wespremer Bistums aus den Canonica Visitationen vom Jahre 1746 an etwa halbttausend Ortsnamen (Orts-, Flur- und Gewässernamen) von 52 Gemeinden aus dem transdanubischen Teil des einstigen Piliser Komitates (heute Komitat Pest) aufgezeichnet. Diese Gegend war mit Ausnahme von zwei serbischen Siedlungen vom 15. Jahrhundert bis zum 17. Jahrhundert von Ungarn bewohnt. Eine kleine Zahl der Siedlungen wurde im 16—17. Jahrhundert, die Mehrheit erst am Ende des 17. Jahrhunderts infolge der wiederholten Belagerung von Buda vernichtet. Die verödeten Gemeinden wurden im 18. Jahrhundert mit deutschen, slowakischen und südslawischen Kolonisten bevölkert. Diese Einwohner haben ihre Muttersprache bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, ein Teil auch bis heute bewahrt.

Das Stuhlweißenburger Bistum wurde im Jahre 1777 von Maria Theresia gegründet. Die Diözese umfaßt außer den damaligen Weißenburger Komitat auch den westlichen Teil des Komitates Pest, die Insel Csepel und die von Szentendre. Die Canonica Visitationen (1746, 1778, 1805, 1817, 1845, 1868) erwähnen außer den bewohnten Siedlungen auch die kirchlichen Felder, also sie enthalten auch zahlreiche Flurnamen.

Im ersten Teil der Arbeit werden Ortsnamen nach den Anfangsbuchstaben der Gemeinden alphabetisch geordnet, dann werden die die Gemeinden betreffenden demographischen Angaben, schließlich ein Namensregister der vorkommenden Ortsnamen angegeben. Die Arbeit enthält nicht nur für die Namenforschung, sondern auch für die Siedlungsgeschichte zahlreiche wertvolle Angaben.

B. KÁLMÁN

A moldvai csángó nyelvjárás első kutatója

1. A magyar nyelvtörténet forrásai közül ma már fontosságának megfelelő helyen áll a mai nyelv, azon belül is a nyelvjárások történeti tanúságtétele. A nyelvjáráskutatás tehát értékes fogódzókot, bizonyítékokot szolgáltat nyelvünk múltjának feltárásához. Különösen fontosak azok a munkák, amelyek egy-egy nyelvjárás változását, történetét rajzolják meg. Ehhez azonban régebbi korokból származó metszetek, nyelvjárásleírások szükségesek. A meglevők közül sokat ismerünk, felhasználunk, vannak azonban olyanok is, melyek nincsenek eléggé benne a mai nyelvjárástörténeti kutatások vérkeringésében.

2. Egy ilyen munkát szeretnék ezúttal röviden ismertetni, amely a moldvai csángó nyelvjárás 1836 körüli állapotát mutatja be: „A’ moldvai magyar telepekről. A’ Magyar Tud. Academia elébe terjesztve P. Gegő Elek, sz. Ferencz’ szerzetebeli magyar hitszónok, ’s Magyar Tudós Társasági levelező tag által. Két toldalékkal ’s Magyarország abroszával. Budán, 1838.” (71—80). Szerzője egy harmincegy éves, csíktapolcai földműves családból származó ferences pap, akadémiai levelező tag (1835), aki a reformkor haladó szellemű tudós egyéniségei közé tartozik, de akinek sokoldalú munkásságát még kevésbé ismerjük, s ezért alig értékeli a mai tudományos világ.

A csángó nyelvjárásról — az utóbbi időben különösen Márton Gyula munkássága nyomán — már sok mindent tudunk (legutóbb: MÁRTON GYULA, *Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. Bukarest, 1974, 288 lap; Uő, *A moldvai csángó nyelv román kölcsönszavai*. Bukarest, 1972), e nyelvjárás teljes leírása és történetének feldolgozása azonban még a jövő feladata. A csángó nyelvjárás kutatásának eddigi történetét SZABÓ T. ATTILA foglalta össze (MNyj. V, 3—38). A tanulmány — ahogyan a moldvai csángó nyelvjáráskutatás története is — Gegő Elekkel kezdődik. Szabó T. Attila körülbelül másfél lapot szentel tevékenységének, Gegő elévülhetetlen érdeméül azt hozva fel, hogy ő az első tudományos igényű kutatója (és leírója) nemcsak Moldvának és népének, hanem a moldvai csángó nyelvjárásnak is: „[Könyve] az első, amely bármilyen kezdetleges formában is, de megkísérli legalább nagy vonásokkal jellemezni a moldvai csángó népnyelvet... Ha egyik-másik nyelvészeti megjegyzésében mai tudásunk alapján joggal kételkedhetünk is, tagadhatatlan, hogy e kis összefoglalásával Gegő úttörő munkát végzett és érdekes hang-, alak- és jelentéstani sajátságokra világított rá” (i. m. 5).

Gegő is és a csángó nyelvjáráskutatás ügye is megérdemli, hogy részletebben megvizsgáljuk ezt a nyelvjárásleírást.

Gegő anyaggyűjtésének körülményeiről kell először szólnunk. „Még gyermekkoromban sokat hallottam — később olvastam is a’ Havasalföldén létező magyarokról. De egyik valónak vélt — hozzáragadván a’ másik kétséges hazugsághoz, hiteles és kimerítő adataink nem lévén, említettem feleink’ bővebb ismeretéhez nem jutottam. A’ szendergés állapotjában tompa érzések adák őket a’ zsibbasztó feledékenységnek gondolám. . . Felmelegülve honom iránti legszentebb érzéstől, eltökélém magam’ a’ Moldvába teendő utra, az érintettem szempontból világot gyujtandó” (Gegő 1. tag jelentése Moldvai útjáról, 1836. dec. 12. Pest, MTA Kézirattára).¹ Lelkesíthette, ösztönözhetette Kőrösi Csoma Sándor utazása is, aki nagy nyelvismerettel keletre ment „fölkeresni a magyarok ázsiai rokonait”. Kőrösi Csoma ezekben az években (1832—1836) már Calcuttában van (vö.: Kőrösi Csoma Sándor levele Calcuttából. TudGyűjt. 1833. I, 95; Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Budapest, 1973, 190—6), tettei, eredményei itthon is közismertek, nyilván Gegő is tud róluk.

1836. április 18-án terjeszti Gegő a kisgyűlés elé útitervét, hogy székely földre, szülőhelyére készül, és ezen útja alkalmából a moldvai magyarságot is meg akarja látogatni, „hogy azokról mind nyelvbeli, mind statistikai, földleirási és történeti tekintetben adatokat gyűjtven, ezeket az academia elébe terjeszthesse” (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei III. 1834—36, 76; Jelenkor, 1836, 241).

Az Akadémia nagy terveibe, munkálataiba jól beleillik ez a vállalkozás, ezért Gegőt pénzzel és pontos „Utasítás”-sal látja el, így az Akadémia hivatalos küldötteként utazhat „feleinkhez” Moldvába. Az Utasítást készítő bizottság tagjai: Kállay, Luczenbacher, Perger, Vörösmarty. Az 1836. július 4-én és 18-án tartott kisgyűlés hagyta jóvá, Schedel Ferencz titoknok aláírásával: „Utasítás, Moldvába utazni szándékozó Gegő Elek lev. tagnak: . . .” A kérdőívnek is tekinthető Utasításnak a nyelvi vizsgálatokra vonatkozó pontjai a következők: „. . . a tisztelt tag [ti. Gegő] . . . fordítaná előkelőleg figyelmét: . . .

Az ott netalán található, nyelv’ és história’ tekintetében érdekes kéziratokra, oklevelekre: mellyek közt ha némelylek lemásolandók lennének, ennek eszközlése is kéretik. Melly célra a’ tisztelt tagnak elnöki megbízó, és ajánló levél fog adatni, költségül pedig 100 ft. conv. p. rendeltetik ki, teendő számadás mellett.

Figyelmezzzen a’ tájszavakra, és szerkezetök által a’ miénktől netalán különböző egész mondatokra.

A’ szóéjtésre: melly tekintetben leginkább a’ ragok és szóképzőkben elő

¹ 1835. augusztusában az Angolkisasszonyok próbatételén „reggel egy óhitű főpap is jelen volt Moldvából” (Jelenkor, 1835. 63. szám: 498. aug. 8.), akitől megint hallhatott valamit az ott élő magyarokról. Ha kiderülne, ki volt ez a pap, talán újabb adathoz is jutnánk moldvai útjával kapcsolatban.

forduló különbözőzésekre; nem kevésbé azonban az egyes betűk' kiejtésére, az igék' hajlítására, a' szókötésre 's t. e' f. . . .

Igyekezék megtudni, ha valljon Tatros' városában, mely a' milkovai püspökséghez tartozott, 's hol az ugy nevezett müncheni kézirat készült 1466-ban, találtak-e még némely Magyarországot érdeklő kéziratok, vagy oly nyomok, mellyek az érdeklött codexre nézve felvilágosításul szolgálhatnak."

Gegő moldvai útja — leírása szerint — 1836. október 5-től (ekkor lépte át Gyimesbükknél a határt körülbelül két heti székelyföldi tartózkodás után, ahova éppen a kolerajárvány idejére és édesanyja halálára érkezett) október 28-ig tartott. (Október 26-án már a határon volt, Gyimesnél.)² Ez, sajnos, nem sok idő. Gyűjtésének hiányosságai az idő rövidségének is betudhatók. Gegő — utazásának viszonylagos rövidségét nem magyarázza; a könyve kiadásával kapcsolatos aláírás nélküli (valószínűleg Jankovich Miklóstól származó) sorokból (OSzK Kézirattára) azonban megtudjuk, hogy hivatalából nem kapott hosszabb időre eltávozást. Később egyesek kétségbe vonták, hogy be tudta volna járni Moldvát Gyimestől Jassiig és vissza (pl. a brassói Gazeta de Transilvania című lap: 1839. X, 22; XI, 12; Petrás Incze János: Tudománytár, VIII, 84—7 [1842]. Bárhogy is történt, értesüléseit a későbbi utak és gyűjtések nagyrészt igazolták. Petrás kétkedésével kapcsolatban SZABÓ T. ATILA így nyilatkozik: „Gegő adatai, legalábbis nyelvi szempontból, nem látszanak megbízhatatlanoknak” (i. m. 6).

Gegő — Moldvába bemenet két napot Tatroson töltött Pap Sándor plébánosnál (akivel még 1824-ben ismerkedett meg), aki harmincharmadik éve e vidéken papskodva igen jól ismerte az egész moldvai kérdést, és sok hasznos tanácsot, felvilágosítást adott Gegőnek. Elképzelhető, hogy ő volt Gegő fő adatközlője, aki — művelt ember lévén — a nyelvjárás általános jellemzőiről is tudott beszélni.

3. Gegő egész jelentése, a kérdésekre adott válaszai részletes ismertetést és értékelést érdemelnének (és kaptak is; a legrészletesebben Domokos Pál Péter ír róluk: *Moldvai magyarság*. Csíksomlyó, 1931. 3. kiad. Kolozsvár, 1941; *Uő*, Adalékok Moldva történetéhez. Cluj-Kolozsvár, 1940; l. még: MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. [1941.] stb. :)

Ezúttal én elsősorban azokra a válaszokra térek ki, melyek a nyelvvel kapcsolatosak. Annál is inkább, mivel a különböző tudományok közül (néprajz, történelem, pedagógia, földrajz, folklórkutatás, művelődéstörténet), amelyek körében Gegő tevékenykedett, legtöbbit a magyar nyelv, a magyar nyelvészet érdekében tett.

² Itt és ekkor írta Stourdza moldvai vajdához azt a levelet, melyben a doftánfalvi gyógyító savanyúvíz megvizsgáltatására és felhasználására hívja fel a „Kegyelmes Herczeg” figyelmét (vö. Moldv-Tel. 32). A vajda 1836. november 5-i dátummal válaszolt Gegőnek, a kérés teljesítését ígérve. Többen a vajda hozzá írt levelének a hitelességében is kételkednek (pl. MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. 1941, 348), holott a levelezés korabeli másolata — Gegő levele magyarul, a vajdáé magyarul és latinul — megvan az OSzK Kézirattárában, a Gegő könyvét kiadásra ajánló irással egy borítóban. Szintén a Jankovich-anyagban. A két levelet Gegő a könyvében megjelentette (96—8).

A reformkori haladó mozgalomba elsősorban mint szónok és nevelő kapcsolódott be. „A korszellemnek haladást igénylő szózatit értve” (Önéletrajza. 1841. május 22-én Szombathelyről küldte az Akadémiának) az 1832/36-os országgyűlés idején már Pesten (addig Pozsonyban) mondja haladó prédikációit, a szószékről támogatva a parlamenti liberális törekvéseket. PULSZKY FERENC „Életem és korom 1814—1897” (első kiadás: Budapest, 1880) című memoárjában így emlékezik: „Az országban nagy változások zajlanak. Metternich és Lajos főherczeg ... aggodalommal látták a magyar országgyűlés élénk vitáit, melyekben az új kor eszméi kifejezésöket találták, a nemzetiség ébredését, az országgyűlési ifjak liberális szellemét, a nemzetnek régi tespedéséből való kibontakozását.” (1958-as kiadás, 133) „... a közvélemény mindig hangosabban szólt a gyűléseken, sőt a bőjti prédikációkban is Albach a barátok templomában németül, Gegő pedig Budán magyarul szónoki melegséggel emlegették az ország szomorú politikai helyzetét; mind a kettőt megintették felülről s a szószéken többé nem jelenhettek meg” (136).³

A „haza és haladás” hívét harcos helytállása, szókimondó bátorsága miatt végül is a reakciós egyházi vezetés a moldvai útját követő évben, 1837-ben eltávolította a pesti rendházból és Szombathelyre „száműzte”.

Gegő teljes odaadással és szakértelemmel kapcsolódik be a nyelvi mozgalomba is. A magyar nyelv területén kettős tevékenységet folytatott — a reformkor szellemének, törekvéseinek megfelelően. Egyrészt a magyar nyelvűségért harcolt (a némettel és a latinnal szemben), másrészt azért, hogy ez a magyar nyelv gazdagabbá, árnyaltabbá, a haladó mondanivaló kifejezésére mind alkalmasabbá váljék.

Magyarul mondta prédikációit, a magyar nyelv használatára és ápolására buzdította híveit (I. pl. Népoktató. 1840. Kézirat, OSzK, Egyházi beszédek. Pest, 1834), magyar szóra tanított az Angolkisasszonyok Intézetében is.

Figyelme elsősorban a szókincs felé fordult. Foglalkozott az idegen, az elavult és a nyelvújítási szavak, valamint a tájszók kérdésével. Mindezzel nemcsak (vagy nem elsősorban) elméletileg, hanem mindig a nyelv használóira, a magyarul beszélőkre figyelve.

A népnyelv és a tájszavak kérdése már 1834 előtt foglalkoztatta. Jelentős tájszógyűjtést végzett szülőföldjén; 94 Gegő gyűjtötte szó az 1838-ban megjelent Tájszótárba is bekerült (vö. Tsz. Előbeszéd, VII; 1835. június 22.).⁴ E gyűjtés áttekintése, elemzése is sok tanulsággal jár. (Vö. Nyr. 101:40–7).

³ P. Albach József Szaniszló (1795—1853) Ferenc-rendi szerzetes, haladó szellemű, népszerű, nagyhatású szónok, természettudományi, földrajzi és egyházi író. „Szép ember volt, mély tudományú, született szónok, aki oly ügyesen meg tudta találni a hangot s az eszmét, mely minden kebelben visszhangra talált, mint akár Kossuth maga” (PULSZKY FERENC, Életem és korom 1814—1897”. Bp., 1880. I, 140. Vö. még: MÉletrLex. 18; TAKÁCS INCE, A szombathelyi ferencesek története. Szombathely, 1965, 648—9 [kézirat, MTA Kézirattára]; P. Huszár Jeromos, P. Albach J. Sz. Szeged, 1944; Jelenkor, 1838, 349). Gegő barátja, akinek a „magyar Albach” két német nyelvű földrajzi művét is lefordította.

⁴ A Tsz. után, a kötet végén különböző akadémiai kiadványokat ajánlanak az olvasók figyelmébe, köztük Gegőnek „A moldvai magyar telepekről” című könyvét.

4.1. A tájszavakra moldvai útja során is különösképp figyelt, ez azonban csak kis részét teszi ki az egész csángó (ill. székely) nyelvi—nyelvjárási leírásnak.

Ahhoz, hogy Gegő nyelvjárásfeltáró tevékenységét jobban értékelhessük, át kell tekintenünk röviden a korabeli nyelvjáráskutatás helyzetét. Az tény, hogy a népnyelv iránti érdeklődés a XIX. század elején igen nagy. A gyűjtések elsősorban a szókinszre irányulnak. Ha grammatikai, mondattani sajátosságok is szóba jönnek, csak a köznyelvtől való eltérések, a különbözőségek érdeklik a kutatókat. A rendszeres, teljes nyelvjárásleírás még sokáig várat magára (vö. LAZICZIUS GYULA, *A magyar nyelvjárások*. Bp., 1936, 16; KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966, 101—4.; IMRE SAMU, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971, 7). Wichmann csángó szótára éppen száz év múlva (1936) jelenik meg.

A magyar nyelvjáráskutatás első, induló, bontakozó szakaszába tartozik Gegő tevékenysége is. És ott feltétlenül számon tartandó. Ezt az időszakot (1770—1850) a magyar nyelvtudomány történetének második korszakaként tárgyalja Szathmári István (l. MNy. LXVII, 21—2).

Moldvai útja során Gegő az erdélyi és a moldvai székely telepek nyelvének hasonlóságait, a magyarországitól való különbözőségeit és a csángó nyelvjárás néhány sajátosságát gyűjtötte össze. Milyen előzményekre támaszkodhatott? Nem sokra, és főleg nem túl alaposakra. Két munkát, amit ismert (és nyilván felhasznált) ő maga említ: „Miben különbözik az erdélyi székely dialectus a’ magyarországi (kivált az ugy nevezett dunai) szőejtéstől, nyelvűváraink jutalmat nyert iratokban adták elő (l. Horváth Ádámot, Gáti Istvánt az 1815., 16., 17-dik évi kérdésekre): éppen abban különbözik a’ moldvai székely telepek’ szőejtése is a’ honunkbeli közönségestől;” (A moldvai magyar telepekről [a továbbiakban: Moldv-Tel.] 77). A Gegő említette jutalomfeleletek a Magyar Nemzeti Múzeum kérdéseire születtek, a nyertesek pedig a Marczibányi István által alapított ún. „Marczibányi-jutalmat” kapták (vö. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 22. kötet. Bp., 1911. VIII, 20—1, 35, 44—8; KOLLÁNYI FERENC, *A Széchenyi Országos Könyvtár története* 328). HORVÁTH ÁDÁMnak „A’ Magyar Nyelv Dialectusairól” című pályamunkája 1821-ben jelent meg a „Jutalom-Feleletek a’ magyar nyelvről a’ Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire” című sorozat I. kötetében (3—78), GÁTI ISTVÁNNak az „Elmélkedés a’ Magyar Dialectusról, Lexiconról és Helyesírásról” című írása pedig a II. kötetben (1—103). Ezek a maguk idejében és nemében úttörő dolgozatok voltak, részletes ismertetésükre azonban itt nem térhetek ki. Gegőnek mindenesetre hasznára váltak annyiban, hogy az erdélyi, illetőleg a székely dialektus néhány sajátosságáról olvashatott belőlük. SZABÓ JÓZSEF [TudGyűjt. I (1827), 9] és HORVÁT ISTVÁN [TudGyűjt. I (1834), 110] is csak ilyen jellegű adalékokkal szolgál. Bár „A magyar népnyelvi különbségek első említése a székelység nyelvével kapcsolatos” (LAZICZIUS, MNyelvj. 11), e nyelvjárás rendszerezettebb leírására csak az 1850-es, 1860-as

években kerül sor. A moldvai csángó nyelvről pedig csak SZARVAS GÁBOR ír (1874-ben!) részletesebben (Nyr. III, 1—6, 49—54).

E nyelvet beszélő népről, a csángókról sem szól sok írás Gegőig. A XVIII. század elejétől főleg külföldi, latin, német nyelvű munkák adnak hírt róluk (ezek bibliográfiáját l. DOMOKOS P. P., A moldvai magyarság³. Kolozsvár, 1941, 7—18). Ekkor főleg származásuk és nyelvük eredete izgatja a kutatókat. A XIX. század elejétől a Tudományos Gyűjteményben (1818. VIII, 144—6), majd a Társalkodóban (1833. II, 241—2) is jelennek meg a kérdéssel foglalkozó írások, magyar szerzők tollából, de Gegőé az első, teljes egészében a csángókkal foglalkozó mű. Egyúttal a csángó nyelvjárás egyes jelenségeinek, sajátosságainak is első bemutatója. Ha hézagos, rendszertelen is ez a bemutatás, a maga nemében úttörő jelentőségű.

4.2. Mielőtt azonban a csángó nyelvjárásról szólna, kb. egy lapot szentel az erdélyi és a moldvai székely telepek nyelvi hasonlóságainak, a magyarországi magyartól való különbözőségeinek. Néhány hangtani, alaktani, szókészlet-tani megjegyzése van. Pl.: a magánhangzókat megnyújtják, a *-val*, *-vel* rag nem hasonul („mássalhangzón végződő nevek után is *val*, *vel* ragokkal élnek: *kenyérvél*, *székérvél*” 78), általános a *tennök*, *vinnök*, *adnök* igealak, „a’ *volna* és *vala* kettőztetését elmellőző jelen vagy alig-mult idő’ használása: ha meg nem *int* (intett volna), kiléptem volna” (78), a „mult időnek *an en* köztaggal toldása: *adtanak*, *mentenek*” (78) — ez nyilván Gegő téves szegmentálásának eredménye: *adt-an-ak*, az *adta-nak* helyett (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története 419). Az *az* névelőt, „névszócskát mássalhangzó előtt is használják: *az kalap*” (78). Több „magyarországitól különböző” szót, azaz tájszót sorol fel, melyeket a Tsz.-nak is beküldött két évvel azelőtt, például: *odor*, *pipe*, *pislen* stb. Csak a *légely* „lyukakkal ellátott víztartó faedény” nem szerepel közülük a Tsz.-ban. Gyakran hallotta a *kéne* (= kellene), *keme* (= kegyelme), *kend* vagy *kegyend* (= kegyelmed), *iiddeg* („= igen de, vagy eddig p.o. nem indulhattam” 78) szóalakokat, amiből megállapítja, hogy „szeretik a szó- rövidítést” (78).

Gegő fentebbi megállapításait lényegében a későbbi kutatások is helyben hagyják (vö. HUNFALVY: MNyszet. I (1856), 226—33; BUDENZ: MNyszet. V (1860), 345—89; LŐRINCZ: MNyszet. VI (1861), 206—45; MTSz.; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 88—90).

4.3. „A csángó telepek nyelvéről” két lapon keresztül beszél. Ezt az egész könyvön végigvonuló lapalji nyelvi megjegyzések egészítik ki. E nyelvi-nyelvészeti részeknek az elolvasása után meg kell állapítanunk, hogy a nyelvjárási jelenségek értékeléséhez szükséges nyelvtörténeti ismereteknek Gegő nincs birtokában. (Igazság szerint ez sem kérhető számon tőle, hiszen a magyar nyelvtudományon belül a történeti kutatások — az ő korában — még nagyon kezdeti stádiumban voltak (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 584—5). Mindenesetre ebből következik, hogy több csángó (illetve székely) nyelvjárási

jelenséget a magyarországi magyarból való fejlődés eredményének tekint, tehát későbbi származéknak, holott éppen régi nyelvi jelenség megőrzéséről, vagy legalábbis a magyarországi magyarral párhuzamosan élő és változó nyelvi jelenségről van szó. Ilyen értelemben értékeli nyelvi romlásnak a csángó sziszegést, ebből kifolyólag nevezi „hangcserének” a *kenyer* típusú szavakban az *e~é* megfelelést (79; amikor a *kenyer* alakban valójában az ősi rövid magánhangzó őrződött meg, az *é* hang pedig nyúlás, majd — elég késői — záródás eredménye), így sorolja például a *reik* (rájuk) szót a „betűcsere” cím alá, vagy az *attyikat*, *annyikat* a „merész szórövidítések” közé (holott nyilván a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel régi nyelvi, illetőleg nyelvjárási változata, az *-ik* szerepel bennük [vö. BERRÁR: MNyT. 401], tehát semmiféle rövidítésről nincs szó).

Ebből következik az is, hogy több ilyen régi nyelvi, nyelvjárási jelenséget — mint nyelvet szegényítő, rongáló újabb fejlődési eredményt — kárhoztat: ide sorolja a következőket: 1. a magánhangzóknak a magyarországinál nyíltabb voltát („a magánhangzókat igen nyitott ajakkal mondják”) (78; vö. KÁLMÁN, Nyj. 89) és a diftongusokat („a magánhangzókat mintha *ai*, *ao*, *au*, *ei*, *iö*, *uo*, ’stb. kettőztetnék; ’s mégis egyikét csak félig hangoztatják, p.o. *fejieczkiem* = fejecském, *kiévuán* = kíván; *iugy megfutaosziám uaz* [nem *ez!*] *ióneöczke aután* = úgy megfutosám az ünöcske után, ’stb.” (78); 2. a kicsinyítést („A nevekbeni gyakori kisebités[t]... , mellyel csak az egyházi énekben nem élnek; p.o. *lelkeczkém*, *boroczka*, *Boriszka*...”) (78); 3. az ún. sziszegést („A’ *cs* és *s* helyetti *cz* és *sz* czengő, sziszegő fogbetűk; p.o. *czak szósz* = csak sós”). Ezekután megállapítja, hogy e „három eltávozó kellemetlen szokások rongálják, homályosítják, sőt érthetlenné teszik nyelvöket” (79).

Leghevesebben Gegőnek a sziszegéssel kapcsolatos megállapításait vitták később a kutatók. HUNFALVY [MNyszet. I (1856), 226—33], SZARVAS [Nyr. III (1874), 1—2], MUNKÁCSI [Nyr. IX (1880), 444—55, 481—93, 529—33; X (1881), 101—7, 149—58, 199—205] a Gegő-féle állásponton voltak: „a palatális *cs*, *zs*, *s* helyett a sibilans *cz*, *z*, *sz* járja náluk” (SZARVAS, i. m.). WICHMANN már *c* helyett jésített *s*-et (*s’*) talál, illetve hall, későbbi kutatók szerint pedig az *sz*, *z* helyett is *sẓ*, *ẓ* van a csángóban (vö. KÁLMÁN, Nyj. 89. Vö. még: RUBÍNYI: Nyr. XXX, 57—65, 109—16, 170—82, 227—35; Nyr. XXXI, 1—7, 82—7, 143—8, 202—8; SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 26—8; HEGEDŰS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952, 17).

Gegő nyelvjárásleírásában — az eddigiekből is kitetszően — nem annyira a kommentárok, értékelések, mint inkább maguk a nyelvi adatok az értékesek és időállóak (néhány valószínű félrehallást nem tekintve). Adatokat hoz az azonszótagú *l* kiesésére (*gyócs*, *tőczér*, *vót*, *pácza* — WICHMANN csángó szótárában ezekben a szavakban benne van az *l*), hiátusos szóalakokra (*kiel*, *miel*, *süeg*), az ősbibb *-vel* és *-nál* ragnak veláris, illetőleg palatális hangrendű szóban való használatára (*hojszável*, *nénémnál*, *viznál* — ugyanakkor WICHMANN-nál: *víznél* 178), arra, hogy a *-vel* nem illeszkedik (viszont kettőződhet: *veledvel*).

Tapasztalatai szerint a csángók a *-ban* rag helyett a *-ba-t* használják, a *mely* kötőszó helyett a *ki-vel* élnek [vö. LŐRINCZ: MNyszet. VI (1861), 206—45], egyes szókapcsolatokat „összeolvasztanak” (pl. *utszegén*=úgy segéljen), a *néném, bátyám* helyett a (*Janisz*) *né*, (*Gyurka*) *bá* járja náluk. A magyarországi magyartól eltérő hangalakú szavak között („betűcseré”-nek nevezve) ilyeneket sorol fel: *hezzám, iszlop, nepesztig* (=napestig; vö. B. LŐRINCZY: MNyj. I, 158), *lapi* (lapu), *szárig* (sárga). Az *épít* szót *ípít*-ként, a *kín-t* *kén*-nek jegyzi le. Száz év múlva WICHMANN gyűjtésében mindkét szóban egyforma *i̇* diftongust találunk: *i̇pít* (és *ṗpít*), *k̇én*.

Idegen szavakat: a csángóban használatos román, török, latin szavakat (vö. MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972) és tájszókát is közöl. E tájszók többsége megvan az MTSz.-ban és WICHMANN szótárában is. Pl.: *füvelni* ’legelni’, *urus(z)ág* ’orvosság’, *joulok* ’javulok’, *tege* ’tegnap’, *eresz* ’előszoba, tornác’ (ezt a szót csíkszéki adatként ’pitvar, csarnok’ jelentésben küldte be Gegő a Tsz.-nak), *házhiú* ’a ház fedele alatti hézag’, *piszlen* ’csibe’; az *eszél* ’észrevesz’ igének személyragozott alakjait is fontosnak tartja felvenni: *eszlem, -ed, -i*. Csak a *megebédlem* ’vendéglem’ szó nincs meg sem a Tsz.-ban, sem a MTSz.-ban, sem az CsángSz.-ban, valamint a *megorantani* ’szaglani’ szó található meg csak a Tsz.-ban ’szagát érezni’ jelentésben.

Gegő figyelme olyan stilisztikai eszközökre is kiterjed, mint a figura etimologica, amit ilyen kifejező magyar névvel illet: „nagyító kettőztetés” (80). Ezek: *czupádon-czupa, mindenesz-mindig* (eveget).

Végül néhány székely és csángó szólást, szóláshasonlatot idéz. Székely: „*német hajnal*=nap fölkelte; *terem az ember; olyan vagy mint a ros z olasz-pap*=csalárd; *erős mint az oláh eczet*. Csángó: *földhöz ütött magyar*=gyáva; *vitéz tolvajok*=híres zsványok; *előpénz, szőrén szálán elveszett*” (80).

5. Ezeknek a székely és csángó nyelvi adatoknak, tényeknek az összegyűjtését, megőrzését, közlését köszönhetjük Gegő Eleknek. Az anakronizmus hibájába esnénk, ha teljesítményét a mai tudományos igényekkel szembesítenénk. Elsősorban azt kell elismernünk és tisztelnünk benne, hogy elsőként vállalkozott a gyűjtőútra, és elsőként mutatta be — ha csak ilyen alapossgal is — a csángó nyelvjárását. Egyébként, hogy nyelvjárásleírása nem kimerítő, maga is tudta: „Egyébiránt a’ nyelv-vizsgálatra, mindenki gondolhatja, hogy több idő kívántatik, mint a’ mennyit és ez uttal fordíthattam; azért Dr. Viola, P[ap] Sándor, Finta, Petrás iskolatanító’ kiknek 30 év alatt efféle nem ötlött eszökbe, ráfigyelmeztető kérésemre megígérték: hogy hív nyomozást tévén, ha valamely érdekes népmondákat, dalokat és a’ miénktől eltérő nyelvbeli szóejtést vagy összeköttetési különbséget találandnak, hiven közlendik” (81). Ezeket az ígéreteket főleg Petrás Incze János, klézsei pap-tanító és Viola József, a moldvai fejedelem udvari orvosa meg is tartotta (vö. VIOLA: TudTár. Új folyam VII (1840), 138—9; PETRÁS: TudTár. Új folyam XII (1842), 7—31, 67—98, 147—63; PETRÁS: Nyr. III, 93, 144, 480; IV, 46; V, 89; VI, 83—4, 287—8,

374—5, 432; VII, 192, 237, 382—3, 478; IX, 425—6, 428—9, 431; X, 48, 239—30, 479—80).

6. Az „Utasítás” egyéb — fentebb idézett — kérdéseire, hogy talált-e régi írásokat stb. Moldvában, Gegő nemmel felelt, de több erdélyi könyvtárban és levéltárban végzett kutatás szép eredménnyel járt. Ezekben viszonylag sok 1500-ból és az 1500-as, 1600-as évekből való kéziratot talált, melyek „részint eredetileg, részint lemásolva birtokomban vannak” (kézirat MТАК. 81—2 [1837]). Gegő nyelvemlékgyűjtő tevékenysége életművének külön fejezetét alkotja. (vö. MNy. LXXII, 469—71).

7. Hasznos lenne minél hamarabb megírni a csángó nyelvjárás történetét. Vannak pontosan lokalizálható, időhöz köthető csángó nyelvű írások, vannak nyelvjárásleírások (ezek sorát Gegő fent ismertetett munkája nyitja meg) — mint közvetlen források, melyek megadják a lehetőséget egy ilyen vállalkozáshoz. Hiszem, hogy e nyelvjárás rendszeres történetének ismeretéből sokat méríthetne a magyar nyelvtörténet és a nyelvtörténet általános elmélete is.

D. MÁTAI MÁRIA

Первый исследователь венгерского диалекта «чанго» в Молдавии

Для открытия истории венгерских диалектов (и истории венгерского языка вообще) обязательно надо знать и использовать диалектические описания, фиксирующие более ранние состояния языка.

В статье представляется диалектологическое описание самого восточного диалекта венгерского языка — молдавского «чанго» — из 1838-го года (на основе материалов, собранных в 1836 г.). Его автором является Элек Геге, молодой монах-францисканец, член-корреспондент АН (1835), передовой учёный т. н. эпохи реформ, многосторонняя деятельность которого мало известна, следовательно недостаточно оцениваема научным миром. Хотя Э. Гегё заслуживает уважения поколений потомков. Он был между прочим первым научным исследователем (и описателем) не только территории и народа Молдавии (которая в настоящее время входит в СРР), но и венгерского диалекта «чанго» в Молдавии. Всё это он сделал в такое время, когда в Венгрии и само исследование диалектов находилось в начальной стадии. Его деятельность и результаты высоко оценивает, напр., ПАЛ ПЕТЕР ДОМОКОШ (Moldvai Magyarország. Kolozsvár, 3., 4. kiadás 1941), АТТИЛА Т. САБО (MNy. V, 3—38), и другие учёные.

Статья критически показывает диалектологическую деятельность Гегё (принимая во внимание уровень диалектологии и истории языка в его эпоху). Гегё перечисляет такие фонетические, морфологические, семантические и син-

тактические особенности вышеупомянутого диалекта (иллюстрируя многими ценными языковыми данными), достоверность которых подтверждалась дальнейшими исследованиями. Работа Гегё важный источник описания истории диалекта «чанго».

Д. М. МАТАИ

**A debreceni
„Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék”^{*}
(1914—1952)**

1. Debrecenben több mint négy évszázada működik felsőoktatási intézmény. A XVI. század közepén alapították a Református Kollégiumot, amely a Tiszántúl szellemi központja volt, de hatása tanítványain keresztül az ország minden részébe eljutott. A Kollégiumban teológiai és jogi képzés folyt, de voltak bölcsészeti tanszékek is, amelyek a teológiai és jogi tanulmányokra készítettek elő.

1870-ben vetődött fel annak a gondolata, hogy a Kollégiumot teljes négy karú egyetemmé kell fejleszteni.¹ A gondolat a Kollégiumból indult ki, így érthető, hogy kezdetben egyházi jellegű egyetemet kívántak létrehozni. A Református Egyház anyagi erői azonban ezt nem tették lehetővé. Az 1912-ben megszülető törvénycikk tehát egy állami egyetem alapítását rendelte el. Az új egyetemen az oktatás 1914 őszén kezdődött meg a Hittudományi, a Jogi és Államtudományi, valamint a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karokon. Az orvosi fakultáson csak 1921 novemberében indult meg a tanítás.

Az oktatás kezdetben a Református Kollégiumban és a Református Gimnázium egyes termeiben, valamint bérelt lakásokban folyt. De már 1914 tavaszán megindultak a várostól adományozott területen az orvoskari építkezések. A világháború alatt és a háború utáni nehéz körülmények között a munka lassan haladhatott, ezért a klinikatelep építkezései csak 1927-ben fejeződtek be. Az egyetem mai impozáns központi épületének munkálatai ezután kezdődtek el, és építése 1932 tavaszán fejeződött be. Itt kaptak helyet a Teológiai, Jog- és Államtudományi, valamint a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karok intézetei, előadótermei, továbbá a különböző adminisztrációs hivatalok. A természettudományi tárgyak tanszékei a bölcsészeti kar keretein belül működtek.

Az egyetem életében a felszabadulás után lényeges változások történtek. 1949-ben a jogi kar megszűnt, a református teológia pedig kivált az egyetem keretéből, visszaköltözött a Református Kollégiumba, ahol jelenleg is önálló

^{*}Elhangzott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének 25 éves jubileuma alkalmából tartott ünnepségen 1977. október 13-án.

¹ Az egyetem történetét 1944-ig VARGA ZOLTÁN írta meg „A Debreceni Tudományegyetem Története I. 1914—1944” című könyvében (Debrecen, 1967).

református teológiai akadémiaként működik. Ugyanebben az évben a természettudományi tanszékekből megalakult a Természettudományi Kar. 1951-ben az orvosi fakultásból is önálló egyetem lett, így a régi intézetben csupán két kar, a bölcsészeti és a természettudományi maradt. Ezt a két karból álló egyetemet 1952-ben nevezték el Kossuth Lajos Tudományegyetemnek.

2. Az 1914-ben meginduló egyetemen alapított tanszék neve: „Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék”. Az elnevezés érthető, hisz ennek az egy tanszéknek kellett felkészítenie a magyar szakos tanárjelölteket mind magyar, mind finnugor nyelvészetből. Erre a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszékre nevezték ki professzornak először Pápay Józsefet (1914—1931), majd 1932-ben Csűry Bálintot és 1941-ben Bárczi Gézát. A tanszék elnevezésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a tanszék mellett működő szemináriumot az 1910-es évek végétől kezdve egészen 1948-ig „Magyar nyelvtudományi és összehasonlító finn-ugor s urál-altaji nyelvészeti szeminárium” néven jegyezték be az egyetem tanrendjeibe. A szeminárium igazgatója a mindenkor professzor, tehát Pápay József, Csűry Bálint és Bárczi Géza volt. A szeminárium elnevezése nyilván Pápaytól származik, aki ezzel a névvel tudatosan jelölte meg a tanszék későbbi fejlesztésének az irányát. Bár ő maga altajisztikával nem foglalkozott, mégis jól látta, hogy a magyar és a finnugor nyelvészet szempontjából fontos az altajisztika művelése is.

Pápay 1908 óta tanított a Református Kollégiumban. Élete nagy feladatául tűzte ki Reguly Antal osztják gyűjtésének a megfejtését. 1898—99-ben egy évet töltött az északi osztjakok között, Reguly szövegeinek megfejtésén kívül mintegy 155 ív terjedelmű ének- és meseszöveget gyűjtött, s még egy szógyűjteményt is készített. 1905-től kezdte meg Reguly és saját népköltési gyűjteményének a közlését „Osztják népköltési gyűjtemény” című művével (Budapest—Leipzig). Ezért a munkájáért a Marczibányi mellékjutalommal tüntette ki az Akadémia 1907-ben. 1908-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lesz. Egyetemi munkája mellett is ez a feladat állt életműve központjában. Sajnos, munkáját nem tudta befejezni, műveinek jelentékeny része kéziratban maradt. Kéziratait Fazekas Jenő rendezte, és hozzáfogott kiadásukhoz is. Ő jelentette meg Pápaynak az „Északi-osztják medvénekek” című munkáját (Budapest, 1934). Pápay családja azt szeretne volna, ha Fazekas folytatja a Pápay-művek közzétételét, ehhez azonban az Akadémia nem járult hozzá. Az Akadémia magára vállalta a Reguly és Pápay hagyaték kiadását, a munkálatokkal Zsirai Miklóst bízta meg. Így Pápay kéziratainak jelentős része az Akadémiához került, a többit a Református Kollégium könyvtárában helyezte el a család.

A Pápay által megfejtett Reguly-féle gyűjtések publikálására indította az Akadémia a Reguly-Könyvtár című sorozatot. Ebben az 1. számot ZSIRAI MIKLÓS adta ki „Osztják hősénekek” címmel (Budapest, 1944)., ugyancsak ő adta ki a 2. számot 1951-ben: Osztják (chanti) hősénekek. A sorozat 3. és 4. számát — amelyek együtt a hősénekek III. kötetét tartalmazzák — már FOKOS

DÁVID tette közzé 1963-ban, illetőleg 1965-ben. 1972-ben indult meg a Pápay-Bibliothek című sorozat, amelyben első kötetként a Pápay által gyűjtött négy hősi ének jelent meg Erdélyi István gondozásában (Ostjakische Heldenlieder. Budapest). Reméljük, nem sokáig kell várnunk a sorozat következő tagjára. Megemlítjük, hogy Pápay értékes északi-osztják szótárának anyaga is Budapestre került az 1930-as években, további sorsáról azonban nem sokat tudunk (vö. MNy. LVI, 141—2).

Pápay életéről és munkásságáról már többen írtak (vö. FAZEKAS JENŐ: Északi-osztják medveénekek V—LII; CSÜRY BÁLINT: Pápay József emlékezete. Debrecen, 1935; ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA: Pápay József (1873—1931). Kossuth Lajos Tudományegyetem Actája. 1954. 73—86; CSINÁDY GERŐ: Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei. Acta Geographica Debrecina 1964, 148—65). Minden szerző nagy elismeréssel szól Pápay tudományos eredményei mellett oktatói, nevelői tevékenységéről is. Különösen szépen ír róla tanítványa, Papp István, aki éppen Pápay hatására mondott le az irodalomtudós pályáról, és választotta „a nyelvész kopárnak tetsző s nem egyszer tövises ösvényét” (MNy. LVI, 140). Papp Istvánra nyilván azért hathatott ilyen mélyen Pápay, mert természetükben sok rokon vonás volt. Ezt írja Pápayról: „ragyogott a szeme, ha a tudomány igazságait átadhatta valakinek”, vagy „Eszmé meg szállottja volt. Szeme ragyogásában, eleven mozdulataiban, egész valójában a belső tűz izzását lehetett érezni. Sajátos atmoszféra övezte lényét” (uo.). Akik hallgatták Papp Istvánt, tanúsíthatják, hogy ezek a megállapítások rá is illettek.

Pápay egyedül látta el 1914-től 1931-ig a tanszéki feladatokat. Nemcsak a magyar és finnugor nyelvészeti stúdiumokat adta elő, hanem még az általános nyelvészetieket is. Maga vezette a gyakorlatokat, szemináriumokat, egyedül vizsgáztatta a hallgatót. Csak 1928—30-ban volt mellette díjtalan gyakorlonok Molnár József és az 1930—31. tanévben Fazekas Jenő. Ők azonban az oktatómunkában nem vettek részt. Pápay általában heti 9—10 órát tartott. A régi egyetemi tanrendek alapján megállapíthatjuk, hogy a finnugor nyelvek közül szinte minden évben előadta a finnt és viszonylag ritkábban az osztjákat. A finnugor stúdiumok közül a következőket tartotta: bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvtudományba, a finnugor nyelvek összehasonlító hangtana és alaktana, a finnugor népek és nyelvek, a finnugor nyelvhasználat története, a Kalevala olvasása és magyarázása. A magyar nyelvészeti tárgyak közül legkedveltebb témája a mondattan volt, de gyakran előadta a magyar szóképzést, a szóragozást, tartott előadást a régi nyelvemlékekről, a magyar nyelvjárásokról, nyelvünk jövevényszavairól és hangtanról.

Oktatói munkájáról még teljesebb képet kapunk a nála készült szakdolgozatokból és doktori disszertációkból. A Karunkon 1950-ig készült pályatételek, szakdolgozatok és doktori disszertációk bibliográfiáját a KLTE Könyvtára készítette el (KLTE Könyvtárának Évkönyve 1954. 2. rész). 1916-tól 1931-ig Pápayhoz 56 szakdolgozatot nyújtottak be. Ezekből finnugor témájú 7, magyar nyelvtörténet 22, nyelvjárási 14, írói nyelvi 7, mondattani 2, tudomány-

történeti 2. A finnugor témákat érdemes cím szerint is megemlítenünk: OLÁH SÁNDOR: Névszói összetételek az északi osztják nyelvben (1916); — PÉTERFI LÁSZLÓ: Lapp határozók (1916); — KOPÁNYI MÁRIA: Az északi osztják nyelv jelzős szerkezetei (1922); — AMBRUS ILONA: Északi osztják nominális mondatok (1923); — PÉTER ZOLTÁN: Összetett mondat és vele egyértékű kifejezések az északi osztjákban (1924); — APOSTOL BERTALAN: A tárgyas igeragozás használata az északi osztják nyelvben (1928); — FAZEKAS JENŐ: Az egyszerű mondat fajai az északi osztják nyelvben pszichológiai szempontból. Nyelvlélektani kutatás a finnugor mondatban köréből (1930).

A finnugor témák viszonylag nagy száma természetesen érthető, hisz Pápay finnugrista volt. A legtöbb szakdolgozat azonban nyelvtörténetből készült, és feltűnően sok a nyelvjárási téma. Pápay maga is írt nyelvjárási tanulmányt (vö. Egy dunántúli nyelvjárásziget. [Kocs község nyelvjárása.] Nyr. XXV, 207), és tanítványait is szívesen irányította erre a területre. A debreceni tanuszékre a későbbiekben jellemző nyelvjárási érdeklődés tehát már Pápay korára nyúlik vissza. Az írói nyelvvel foglalkozó dolgozatok témája főként mondatdattani volt. Pápay egyénileg külön-külön is foglalkozott tanítványaival. A tanrendek tanúsága szerint például lappot sohasem adott elő, mégis benyújtottak hozzá egy lapp témájú szakdolgozatot. Ez nyilván csak úgy volt lehetséges, hogy a professzor külön készítette fel az illetőt erre a munkára. Ugyancsak nem találjuk nyomát a tanrendekben annak sem, hogy Pápay vogult tanított volna. Az egyik nála készült doktori disszertációnak azonban a vogul nyelv is témája.

Mindössze négyen doktoráltak Pápaynál. VASS BÉLA 1921-ben „A nagykö-rösi nyelvjárás” című művével (NyF. 57. sz.), AMBRUS ILONA „Az északi osztják és északi vogul nyelv nominális mondatai” és KOPÁNYI MÁRIA „Az északi osztják nyelv jelzős szerkezetei” című művekkel 1924-ben, valamint PAPP ISTVÁN „A nyelvtudomány módszertanához” című disszertációjával 1930-ban. FAZEKAS JENŐ 1932-ben doktorált, de dolgozata még nyilván Pápaynál készült, címe: „Az egyszerű mondat fajai az északi osztják nyelvben” (Debrecen, 1932).

A fentiekből látszik, hogy milyen széles körű oktatómunkát végzett Pápay professzor. Tulajdonképpen két tanszék munkáját látta el egyedül. És akkor még nem beszéltünk a tanszéki adminisztrációról és a professzorsággal járó egyéb egyetemi feladatokról: volt például a Kar dékánja, prodekanja stb. A mából visszatekintve csak csodálhatjuk azt az energiát, munkabírást, amellyel tudományos és oktatói feladatait oly lelkiismeretesen végezte.

3. Pápayt a magyar nyelvész Csúry Bálint követte a tanszéken (1932—41). Csúry Bálint életével és munkásságával foglalkozott VÉGH JÓZSEF (NyK. LI, 232—40), BAKÓ ELEMÉR (MNépn. III, 7—38), SZABÓ T. ATTILA (MNyTK. 56. sz.) és NYIRKOS ISTVÁN (MNyj. VII, 147—9). A kolozsvári Református Kollégium tanára volt. Középiszkolai tanárként igen eredményes tudományos munkásságot folytatott, ennek eredményeképpen 1927-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. A magyar nyelv problémái mellett álta-

lános nyelvészeti, nyelvfilozófiai, nyelvlélektani kérdések is foglalkoztatták. Idevágó fontosabb értekezései közül elsősorban „Az ige” című művét említhetjük (NyF. 63. sz.), majd „A nyelvtudomány ismeretelméleti vizsgálata” (Böhm Károly — Emlékalbum III, 209—39) és az „Érintkezésen alapuló névátvitel” (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXIV. k. 12. sz.) című tanulmányait kell kiemelnünk.

Csűry már fiatal korában foglalkozott nyelvjáráskutatással. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából 1908 óta gyűjtötte a Szamoshat szókincsét. Több évtizedes gyűjtőmunkájának eredményeképpen 1935—36-ban jelent meg az első magyar regionális tájszótár, amely mintául szolgált további hasonló műveknek. A Magyar Tudományos Akadémia ezt a munkát 1940-ben Marczibányi jutalommal tüntette ki. Kannistóval együtt Csűry kiadta Yrjö Wichmann csángó szótárát (Helsinki, 1936), és előrehaladott állapotban hagyta maga után déli csángó szótárának kéziratát, de ez a háborúban elpusztult (vö. MNyj. VII, 149). Több más szótárterve is volt, így például egy debreceni szótárt is akart készíteni, amelyhez az anyaggyűjtést különböző debreceni foglalkozási ágak munkamenetének és szókincsének leírásával és összegyűjtésével tanítványai megkezdték (MNépn. III, 35; MNyTK. 56. sz. 5). Sajnos, ez a munka mind a mai napig nem talált folytatóra. De ezen túl is több regionális szótár elkészítését tűzte ki a népnyelvkutatás feladatául (vö. NyK. LI, 240). Az ő biztatására fogott hozzá KISS GÉZA az Ormánysági Szótár elkészítéséhez, a Szamoshatí Szótár mintául szolgált BÁLINT SÁNDORNNAK, a Szegedi Szótár szerzőjének is. Az egyik Csűry-tanítvány, PENAVIN OLGA pedig napjainkban jelenteti meg Szlavóniai (kórogyi) szótárát. De nemcsak a szókincstanulmányok, népnyelvi szótárak terén hozott újat Csűry a nyelvjáráskutatásban. Szorgalmazza a jelenségtanulmányok írását, és foglalkozik a népnyelvi gyűjtés módszerével.

Csűry Bálint nagyszerű nevelő volt. Debrecenben, ahol már Pápay óta hagyománya volt a nyelvjáráskutatásnak, egész nyelvjáráskutató iskolát teremtett. Rövid, mindössze 9 évig tartó professzorsága alatt mintegy 30 szakembert képezett ki a népnyelv kutatására (vö. NyK. LI, 234). Egyetemi előadásai felölelték az egész magyar nyelvtudományt a hangtantól a mondattanig. Előadott még a nyelvművelésről, nyelvművelésről és a „népnyelvbúvárlat” módszeréről is. A tanszék jellegének megfelelően a magyar stúdiumok mellett előadta rendszeresen a finn nyelvtant, tartott előadást a finnugor összehasonlító hangtanról és a Kalevaláról is.

Csűry mellett kezdetben Fazekas Jenő volt díjtalan gyakornok (1933—34), majd később Végh József (1934—36), Mihályi József (1936), Bakó Elemér (1937—38), Szabó István, Ruszkai Endre (1940—41) és Kovács István (1940—45). Végh József 1936-tól fizetés nélküli tanársegéd lett a tanszéken. Csűry munkáját segítette, hogy 1937-ben magántanár lett Karunkon Papp István „Nyelvlélektan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” című tárgykörből. Az 1938—39. tanévtől heti 2 órában tartott magántanári előadást „A nyelvlélektan főbb rendszerei”, „A tárgyias igeragozás lélektana”,

„A magyar mondattan rendszere”, valamint „Nyelv és szerep” címmel.

Csűryhez 33 szakdolgozatot nyújtottak be. Ezek témái is jól tükrözik a professzor érdeklődési körét. A nyelvjáráskutatás területéről (főképp szókinces-tanulmány és helynévgyűjtés) készült 17, nyelvtörténetből 7, a szókinces köréből 2, hangtanból, mondattanból és tudománytörténetből 1—1 dolgozat.

Csűrynél doktorált VÉGH JÓZSEF Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez című művével 1935-ben, BAKÓ ELEMÉR Hangtani tanulmányok és BARTHA KATALIN Szókinces-tanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről című dolgozatával 1937-ben. 1938-ban KISS GÉZA Ormányság című nagy művével doktorált Debrecenben. Ugyanebben az évben nyújtotta be NAGY JENŐ A népi kendermunka műszókincese Magyarvalkón és PETŐ JÓZSEF A debreceni tímárok céh- és mesterségzavai című disszertációját. BOLLA JÓZSEF A népi konyhames-terség műszókincese Felsőgörzsönyben című értekezésével 1939-ben, BALASSA IVÁN A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincese című dolgozatával 1940-ben szerezte meg a doktori címet.

Csűry Bálint tudományos és nevelő munkáján kívül feltétlenül szólnunk kell eredményes szervező tevékenységéről is. Fáradtságot nem kímélve elérte, hogy 1938-ban megalakult Karunkon a Magyar Népnyelvkutató Intézet. Az új intézmény igazgatója Csűry lett, és az ő tanítványaiból kerültek ki az intézet munkatársai. Fizetés nélküli tanársegéd volt Bakó Elemér, díjtalan gyakornok Bartha Katalin (1938—40), Balassa Iván (1938—41) és Imre Samu (1940—42). A sok tehetséges és lelkesen dolgozó tanítványnak publikációs lehetőséget is kellett teremteni. Bár a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr is közölt nyelvjárási témájú tanulmányokat, a magyar nyelvjáráskutatásnak mégsem volt igazi fóruma. Csűry hívta létre a Magyar Népnyelv című kiadványt, a Népnyelvkutató Intézet évkönyvét 1939-ben.

Kitűnő szakembergárda, intézet és folyóirat a magyar nyelvjáráskutatás szolgálatában! És mindez 9 év alatt! Tudományos művei mellett ez Csűry Bálint soha el nem évülő érdeme. Mindezeket látva, még inkább fájjalhatjuk, hogy szépen induló munkássága kezdetén fiatalon, 55 éves korában elhunyt. SZABÓ T. ATTILA írta Csűry halálakor: „A magyar nyelvtudomány elsőrangú, szem elől nem téveszthető érdeke, hogy mindenekelőtt ne engedje elsorvadni, eljelentéktelenedni azt az intézményt, amelyben közösségi keretek között mindannyiunk értékeivé valósultak Csűry népnyelvkutató és nyelvtudományi elvei (MNyTK. 56. sz. 8).

4. Csűry Bálint után Bárczi Géza lett a tanszék és a népnyelvkutató intézet vezetője (1941—52). Bárczi életével tudományos és oktatói munkásságával foglalkozott PAIS DEZSŐ (MNy. LX, 129—36), BENKŐ LORÁND (NyelvtudÉrt. 40. sz. 5—15), PAPP LÁSZLÓ (Nyr. LXXXVIII, 5—7), D. BARTHA KATALIN (MNy. LXX, 122—4), B. LŐRINCZY ÉVA (Nyr. XCVII, 506—8), SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNyj. XX, 3—7). Bárczi, amint láttuk, szép örökséget vett át Csűry Bálinttól, és igyekezett az előd által kezdeményezett munkálatokat tovább folytatni. A nyelvjáráskutatás terén legfontosabb célkitűzése volt a magyar nyelv-

atlasz elkészítése. Debrecenben ennek a tervnek régi hagyománya volt. Már 1930-ban megalakult az egyetemen a Magyar Nyelvatlasz Szerkesztőbizottság (vö. BÁRCZI: A magyar nyelvatlasz előkészítése. Budapest, 1944, 4), PAPP ISTVÁN két nyelvatlasztervet is kidolgozott a harmincas években (MNyj. XVII, 9), CSÚRY BÁLINT pedig a megalakuló népnyelvkutató intézet egyik fontos feladatául tűzte ki a nyelvatlasz elkészítését (MNépn. I, 4; BÁRCZI, i. m. 10). Bárczi Debrecenbe kerülése után azonnal megkezdte a nyelvatlaszmunkálatok előkészítését, és elvégeztette a próbagyűjtéseket. Később ez a feladat átkerült az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, és Bárczi irányításával egy munkaközösség végezte el az anyaggyűjtést. Napjainkig DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerkesztésében a nyelvatlasznak 6 kötete jelent meg. A nyelvatlasz mellett az új magyar tájszótár anyaggyűjtését is megindította Bárczi Debrecenben. Ezt a művet B. LŐRINCZY ÉVA vezetésével most szerkeszti egy munkaközösség az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

Bárczi elsősorban nyelvtörténész volt. Debreceni kinevezésének évében jelent meg Magyar Szófejtő Szótára, amely évtizedekre fellendítette az etimológiai kutatásokat, és mind a legutóbbi időig nélkülözhetetlen kézikönyv volt. Debrecenben írta meg „A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék” című monográfiát (1951). Bárczi, aki 1937 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező- és 1945 óta rendes tagja volt, ezzel a művével kiérdemelte a legmagasabb tudományos elismerést, a Kossuth-díjat. Debreceni professzorsága idején jelent meg „A magyar szókincs eredete” (1951), valamint a Fonetika című egyetemi tankönyve (1951), de későbbi, kitűnő nyelvtörténeti munkái is debreceni egyetemi előadásaiából, jegyzeteiből nőttek tankönyvvé.

Ki kell emelnünk Bárczi nevelői tevékenységét is. A legnehezebb korszakban állt a tanszék élén, a II. világháború alatt, majd később a marrizmus idején akkor, amikor a tudományos életben nem az érvek súlya számított. Szilárd meggyőződéssel verte vissza az alattomos támadásokat, és amikor gátlástalan karrieristák és egyes félrevezetett tájékozatlan fiatalok nyíltan lázítottak a magyar és finnugor nyelvészet és az ezeket oktató professzor ellen, akkor Bárczi kiváló szakemberek egész sorát nevelte fel a nyelvtudomány számára.

Sajnos, a Magyar Népnyelvkutató Intézetet ő sem tudta megmenteni, 1949-ben megszüntették. Az intézet évkönyve, a Magyar Népnyelv is ebben az évben jelent meg utoljára (VI. kötet). Megváltozott névvel azonban 1951-ben mint a Magyar Nyelvtudományi Intézet évkönyve ismét megjelent, és ez a kiadvány, a Magyar Nyelvjárások azóta is elismert fóruma a magyar nyelvjáráskutatásnak.

Bárczi az egyetemen előadta az egész magyar nyelvtörténetet, ezenkívül a fonetikát, nyelvföldrajzot, általános nyelvészetet, és természetesen nem felejtkezett meg a finnugor stúdiumokról sem. Tanította a finn és az osztyák nyelvet, adott elő a finnugor népekről és nyelvekről, több félévben tárgyalta a finnugor összehasonlító nyelvtan egyes fejezeteit.

A háború előtt mellette is csak fizetés nélküli munkatársak voltak. Fizetés nélküli tanársegéd volt a tanszéken Végh József és a népnyelvkutató inté-

zetben Bakó Elemér, díjtalan gyakornokok voltak a tanszéken Kovács István és Nagy János, a népryelvkutatóban Varga Lajos és Szilágyi László.

A felszabadulás után Bárczi egyre inkább bevonta az oktatásba Papp Istvánt, a Kar magántanárát. A szokásos magántanári előadások mellett Papp István tanította a finn nyelvet, adott elő finn nyelvtörténetet, de tartott két féléves előadást Kiviről, a Kalevaláról és egy félévben Juhani Aho műveiről. A felszabadulás után közvetlenül fizetéstelen tanársegédként működött Bárczi mellett Papp László, díjtalan gyakornok volt a tanszéken Darkó Klára és Hídvégi Andrea, a népryelvkutatóban pedig Szathmári István. Ez a rendszer azonban hamarosan megszűnt, és 1949-től kezdve fizetéses oktatói állásokat szerveztek az egyetemen. Bárczi mellett a tanszék oktatója volt Papp László, D. Bartha Katalin, Hídvégi Andrea, Abaffy Erzsébet és Nagy Erzsébet demonstrátor. Mint külső munkatársak dolgoztak a tanszéken B. Lőrinczy Éva és Andrássyné Kövesi Magda is.

Bárczinál 1950-ig 39 szakdolgozat készült, ezek közül 1 volt finnugor témájú, nyelvtörténeti és nyelvjárási volt 15—15, szókincstanulmány volt 4, tudománytörténeti 3 és hangtani 1. Hatan nyújtottak be Bárczihoz 1948-ig doktori disszertációt. Amint tudjuk, 1949-ben többek között a bölcsészdoktori címet is megszüntették. A következők doktoráltak Bárczi Gézánál: VAMOSI NÁNDOR GYÖRGY: A debreceni csizmadiák céh- és műszavai (1943); — NAGY JÁNOS: A Magyar Fűvészkönyv nemi növénynevei (1944); — PAPP LÁSZLÓ: A hosszúpályi népryelv *i* és *é* hangjai (1946); — KAKUK ZSUZSÁNNA: A Jókai-kódex határozó ragjai (1948); — SZATHMÁRI ISTVÁN: A kisújszállási *i*-zés nyelvtörténeti múltja (1948); — TÖRÖK KLÁRA: Sylvester *i* hangjai (1948).

1952-ben alapították Bárczi Géza részére a budapesti egyetemen a 2. számú magyar nyelvészeti tanszéket. Csak úgy volt hajlandó ezt az állást elfogadni, ha magával viheti debreceni munkatársait. Egyedül Andrássyné Kövesi Magda maradt itt közülük.

5. Bárczi Géza távozása után a felügyeleti hatóságok kettéválasztották a tanszéket magyar nyelvudományi, illetőleg finnugor nyelvudományi tanszékekre. A magyar tanszék vezetője Papp István lett, a finnugoré Kálmán Béla. Ekkor alakult meg tehát hazánkban a budapesti és a szegedi után a harmadik önálló finnugor nyelvudományi tanszék. A tanszék szétvált, de a kutatómunka és az oktatás egysége megmaradt. Nemcsak a továbbra is közös könyvtár, szeminárium és adminisztráció kapcsolja össze szorosán a két tanszéket, hanem az, hogy a finnugor tanszéken is folyik magyar nyelvészeti, és a magyar tanszéken is van finnugor nyelvészeti kutatás. Ezt a tudományos egységet az új professzorok széles körű érdeklődése biztosította. Csak egy jellemző dolgot hadd említsek meg, amikor a két professzori pályázatot kiírták, Papp István a finnugor, Kálmán Béla pedig a magyar katedrát pályázta meg. De a kinevezés már mindkettőjük hozzájárulásával fordítva történt. Az adott helyzetben a tanszékvezetők első feladata volt egy új oktatói kar kialakítása, illetőleg neve-

lése. Ez a munka természetesen nem ment máról holnapra, de az 1960-as évek elejére ismét kialakult a debreceni tanszékek jellemző arculata.

A tanszék szétválasztásával megvalósult Pápay egyik elgondolása, és a magyar tanszékre éppen az a személy került, akit már ő is kiszemelt erre a feladatra (vö. MNy. LVI, 141). A közelmúltban elérhető közelségben volt Pápay másik terve is, az urál-altaji nyelvészeti tanszék megalakítása. Sajnos, azonban most elmulasztottuk ezt a lehetőséget. Reméljük, hogyha most nem is sikerült, idővel ennek a fontos tudományágnak is méltó képviselője lesz egyetemünkön. Mint ahogy abban is bízunk kell, hogy megalakul a magyar tanszék mellett egy nyelvjáráskutató csoport, amely méltóképpen folytathatná Csűry megkezdett munkáját.

Most az önálló Finnugor Nyelvtudományi Tanszék megalakulásának 25. évfordulóját ünnepeljük. Felvetődhet a kérdés, miért nem ünnepeljük az önálló Magyar Nyelvtudományi Tanszék létrejöttének negyedszázados évfordulóját is. A válasz igen egyszerű, a magyar tanszék az 1914-ben megszületett katedra egyenes folytatója. Az egyetemi köztudatban magyar nyelvészetként élt ez az intézmény, így emlegetik a kari és egyetemi jegyzőkönyvek, sőt a tanszéki bélyegző szövegében csak annyi állt már Pápay idejében is: Magyar Nyelvészet. És bár Csűry és Bárczi idejében folyt finnugor oktatás, a finnugor kutatások háttérbe szorultak. Ezekhez a kedvező feltételek csak az önálló tanszék megalakulásával teremtődtek meg. Ezekkel a kedvező feltételekkel a finnugor tanszék az eltelt 25 évben jól élt, eredményes munkát folytatott. A magyar tanszék oktatói kívánnak a tanszék minden munkatársának eredményekben és sikerekben gazdag újabb negyedszázadot.

JAKAB LÁSZLÓ

Der Debrecener „Lehrstuhl der Philologien für Hungaristik und Finnougristik” (1914—1952)

1. Seit mehr als vier Jahrhunderten gibt es in Debrecen Institutionen für den Hochschulunterricht. Mitte des 16. Jahrhunderts wurde hier das Reformierte Kollegium gegründet. Im Jahre 1870 schon befasste man sich mit dem Gedanken, das Kollegium zu einer Universität mit vier Fakultäten weiterzuentwickeln. Schließlich konnte im Jahre 1914 in dieser neuen Universität an den folgenden Fakultäten der Unterricht aufgenommen werden; es waren dies die für Theologie, für Jura und Staatswissenschaft sowie die Fakultäten für Philosophie, Philologien und für Geschichte. Die medizinische Fakultät wurde erst im November des Jahres 1921 eingerichtet.

2. Mit der Gründung der Universität nahm auch der Lehrstuhl für Philologien für Hungaristik und Finnougristik im Jahre 1914 seine Arbeit auf.

Die Benennung für diesen Lehrstuhl ist daher verständlich, daß hier die Lehrer für das Fach Ungarisch sowohl in ungarischer als auch in finnougri­stischer Philologie ausgebildet werden. Die erste Professur an diesem Lehrstuhl erhielt József Pápay (1914—1931), danach waren dann ab 1932 Bálint Csúry und ab 1941 Géza Bárczi tätig.

Pápay hatte seit 1908 am Reformierten Kollegium gelehrt. Er hatte es sich zu seiner Lebensaufgabe gesetzt, die ostjakische Sammlung von Antal Reguly zu erforschen. Von 1898 bis 1899 lebte Pápay ein Jahr lang unter den Nordostjaken; er befaßte sich mit der Erforschung der Texte von Reguly, sammelte Lieder- und Märchentexte in einem Umfang von insgesamt 155 Seiten und verfertigte außerdem noch eine Wortschatzsammlung. Im Jahre 1905 begann er, Reguly's und seine eigenen Sammlungen der Volksdichtung in dem Werk *Osztják népköltési gyűjtemény* (Sammlung ostjakischer Volksdichtung) zu veröffentlichen. Als Anerkennung seiner wissenschaftlichen Erfolge berief man ihn im Jahre 1908 zum korrespondierenden Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Leider konnte er sein Lebenswerk nicht vollenden; ein bedeutender Teil seiner Forschungen liegt nur als Handschriften vor. Mit der Publikation dieser Werke Pápay's begann Jenő Fazekas. Später gab die Ungarische Akademie der Wissenschaften eine Serie unter dem Titel „Reguly-Bibliothek“ heraus, in der Miklós Zsirai und Dávid Fokos das von Pápay erforschte Reguly-Material veröffentlichten. Die Herausgabe der von Pápay gesammelten Texte wurde von der Akademie mit der Serie „Pápay-Bibliothek“ begonnen. Den ersten Band dieser Folge veröffentlichte István Erdélyi 1972.

Von 1914 bis 1931 versah Pápay die Lehraufgaben an der Fakultät allein. Er hielt nicht nur Vorlesungen zu ungarischen und finnougri­sch­en Philologiestudien, sondern auch zu allgemeiner Linguistik. Aufgrund des alten Stundenplanes der Universität kann festgestellt werden, daß Pápay unter den finnougri­sch­en Sprachen jedes Jahr Vorlesungen zum Finnischen und etwas seltener zum Ostjakischen hielt. Doch die Diplomarbeiten und Dissertationen, die von ihm betreut wurden, befassen sich auch mit Themen aus dem Vogulischen und Lappischen. Im Finnougri­sch­en hielt Pápay folgende Vorlesungen: Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft des Finnougri­sch­en, über die finnougri­sch­en Völker und Sprachen, zur Geschichte des finnougri­sch­en Sprachvergleichs sowie Lesungen und Erklärungen zur Kalevala. In der ungarischen Linguistik gehörte die Syntax zu seinen Lieblingsthemen, doch daneben beschäftigte er sich auch recht häufig mit der Wortbildung und der Flexion im Ungarischen und hielt Vorlesungen über alte Sprachelemente, über ungarische Mundarten sowie über die Lehnwörter und die Lautlehre im Ungarischen.

Dies zeigt, von welchem breitem Umfang die Lehrarbeit Professor Pápay's war. Im Grunde versah er die Arbeit von zwei Lehrstühlen allein. Und dabei wurde hier noch nicht einmal die administrative Arbeit am Lehrstuhl erwähnt; daß er gleichzeitig auch Dekan und Prodekan der Fakultät in einer Person war.

Aus unserer heutigen Sicht können wir nur die Energie und die Arbeitskraft bewundern, mit der Pápay seiner wissenschaftlichen und seiner Lehrtätigkeit so gewissenhaft nachkam.

3. Die Arbeit des ungarischen Sprachforschers Pápay setzte Bálint Csúry an diesem Lehrstuhl fort (1932—41). Csúry war am Reformierten Kollegium in Klausenburg tätig. Daneben arbeitete er wissenschaftlich. Als Anerkennung seiner wissenschaftlichen Tätigkeit wurde er 1927 zum korrespondierenden Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften berufen. Neben den Problemen der ungarischen Sprache beschäftigten ihn auch allgemeine linguistische, sprachphilosophische und sprachpsychologische Fragen.

Im Auftrag der Ungarischen Sprachwissenschaftlichen Gesellschaft sammelte Csúry ab 1908 den Wortschatz aus der Gegend von Szamoshát. Als Ergebnis dieser jahrzehntelangen Sammelarbeit erschien 1935/36 das erste ungarische Mundartwörterbuch, das Szamoshäter Wörterbuch, welches mehreren ähnlichen Werken dann als Muster diente.

Bálint Csúry war ein ausgezeichnete Pädagoge. So schuf er in Debrecen, wo die Mundartforschung schon seit Pápay über eine gewisse Tradition verfügte, eine ganze Schule der Mundartforschung. Während seiner kurzen, insgesamt nur neunjährigen Tätigkeit als Professor bildete er 30 Fachleute für die Erforschung der Volkssprache aus. Seine Vorlesungen an der Universität umfaßten die gesamte ungarische Sprachwissenschaft von der Lautlehre bis zur Syntax. Dem Charakter des Lehrstuhls entsprechend trug er regelmässig die finnische Grammatik vor, und hielt Vorlesungen zur vergleichenden finnougri-s-tischen Lautlehre und über die Kalevala. Die Lehrtätigkeit Csúry's wurde dadurch unterstützt, daß István Papp im Jahre 1937 als Privatdozent an die Fakultät berufen wurde.

Neben seinem wissenschaftlichen und pädagogischen Schaffen muß an dieser Stelle auch unbedingt ein Wort zu der erfolgreichen organisatorischen Tätigkeit Csúry's gesagt werden. Keine Mühen scheuend, erreichte er es, daß an unserer Fakultät im Jahre 1938 ein Forschungsinstitut für ungarische Volkssprache eingerichtet wurde. Als Direktor dieses neuen Instituts wurde Bálint Csúry eingesetzt und aus seinen Schülern rekrutierten sich die Mitarbeiter des Instituts. Im Jahre 1939 wurde das Jahrbuch des Forschungsinstituts für ungarische Volkssprache unter dem Titel „Magyar Népnyelv“ (Ungarische Volkssprache) herausgegeben. Neben dem wissenschaftlichen Werk Csúry's gehört es zu seinem großartigen Verdienst, daß hervorragende Fachleute für das Institut und die Zeitschrift in der ungarischen Mundartenforschung tätig wurden.

4. Nach dem Tode von Bálint Csúry übernahm Géza Bárczi die Leitung des Lehrstuhls und des Forschungsinstituts (1941—1952). Bárczi trat hiermit ein wertvolles Erbe an und er bemühte sich, das Werk Csúry's weiterzuführen. Auf dem Gebiet der Mundartenforschung setzte er es sich zum höchsten Ziel,

einen Atlas der ungarischen Sprache zu verfassen. Dieser Plan hatte schon alte Traditionen in Debrecen. Auch Bálint Csúry hatte in der Fertigung eines Sprachatlasses eine der wichtigsten Aufgaben für das Forschungsinstitut gesehen. Nachdem Bárczi nach Debrecen gekommen war, begann er umgehend mit der Arbeit am Sprachatlas und befaßte sich mit Probesammlungen dazu. Später übernahm das Sprachwissenschaftliche Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften diese Aufgabe, unter dessen Leitung dann eine Arbeitsgemeinschaft die Materialsammlungen durchführte. Bis jetzt wurden sechs Bände des ungarischen Sprachatlasses unter der Redaktion von László Deme und Samu Imre herausgegeben. Neben der Arbeit am Sprachatlas begann Bárczi in Debrecen auch die Arbeiten zur Materialsammlung für ein neues ungarisches mundsprachliches Wörterbuch. Dieses Werk redigiert jetzt unter der Leitung von Éva B. Lőrinczy eine Arbeitsgemeinschaft des Sprachwissenschaftlichen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

In erster Linie war Bárczi Sprachhistoriker. In Debrecen verfaßte er die Monographie „A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék“ (Die Stiftungsurkunde der Abtei von Tihany — ein Sprachdenkmal) (1951). Für dieses Werk erhielt Bárczi, der seit 1937 korrespondierendes und seit 1945 ordentliches Mitglied der Akademie der Wissenschaften war, die höchste Anerkennung als Wissenschaftler in Form des Kossuth-Preises. Während seiner Tätigkeit als Professor in Debrecen erschienen von ihm „A magyar szókincs eredete“ „Der Ursprung des ungarischen Wortschatzes“ und das Universitätslehrbuch „Fonetika“ (Phonetik). Aus seinen Debrecener Vorlesungen und Aufzeichnungen wurden auch spätere ausgezeichnete Arbeiten Bárczis zu Lehrbüchern.

An dieser Stelle muß auch das pädagogische Wirken Bárczis erwähnt werden. In einer der schwersten Epochen, während des Zweiten Weltkrieges, und später in der Zeit des Marrismus, als im wissenschaftlichen Leben nicht immer nur mit Argumenten gekämpft wurde, hatte er die Leitung des Lehrstuhls in der Hand. Voll fester Überzeugung hielt er allen Angriffen stand; und während Stimmen offen laut wurden gegen die ungarische und die finnougri-sche Linguistik, widmete sich Géza Bárczi der Erziehung einer ganzen Reihe von Fachleuten für die Sprachwissenschaft.

Leider gelang es aber auch ihm nicht, das Forschungsinstitut für Ungarische Volkssprache aufrechtzuerhalten. Es wurde 1949 geschlossen. Auch das Jahrbuch des Instituts „Magyar Népnyelv“ (Ungarische Volkssprache) erschien in jenem Jahr zum letzten Mal. 1951 wurde diese Schrift aber unter anderem Namen (Magyar Nyelvjárások) als Jahrbuch des Ungarischen Sprachwissenschaftlichen Instituts wieder herausgegeben und stellt seitdem auch ein anerkanntes Forum der ungarischen Mundartforschung dar.

Neben den Vorlesungen im Fach Ungarisch lehrte Bárczi an der Universität auch das Finnische und das Ostjakische, hielt Vorlesungen über die finnougri-schen Völker und Sprachen und vermittelte über viele Semester hinweg Abhandlungen zur vergleichenden finnougri-schen Grammatik. Nach der

Befreiung wurde auch István Papp, Privatdozent an der Fakultät, immer mehr in den Lehrbetrieb einbezogen. Neben seinen gewohnten Vorlesungen als Privatdozent trug István Papp auch die finnische Sprache und finnische Literatur vor.

4. 1952 wurde an der Budapester Universität für Géza Bárczi ein Lehrstuhl der Philologie für Hungaristik eingerichtet. Nach dem Abgang Bárczis wurde der Lehrstuhl an der Debrecener Universität von den Aufsichtsorganen in den Lehrstuhl für ungarische Sprachwissenschaft und in den Lehrstuhl für finnougri-sche Sprachwissenschaft geteilt. Leiter des ungarischen Lehrstuhls wurde István Papp, während man Béla Kálmán die Leitung des finnougri-schen Lehrstuhls übertrug.

L. JAKAB

**A debreceni önálló
„Finnugor Nyelvtudományi Tanszék”*
(1952—1977)**

1. Bárczi Géza Budapestre távozásával 1952 őszén két nyelvészeti tanszékot alapítottak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetőjévé Papp Istvánt, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék élére pedig Kálmán Bélát nevezték ki. Kezdetben a két tanszék oktatói munkája nem vált ketté élesen, hiszen mindkét professzor és az akkori oktatógárda magyar és finnugor nyelvészeti órákat egyaránt tartott, felváltva vizsgáztatott, ki-ki a saját kutatási profiljának megfelelően. A két tanszék oktatóit, évkönyvét (Magyar Nyelvjárások), könyvtárát és adminisztrációját a Magyar Nyelvtudományi Intézet foglalta egységbe. Az intézet igazgatói tisztét Kálmán Béla és Papp István felváltva látta el. Az intézeti forma 1963-ban szűnt meg. Ekkor különült el a két tanszék helyiségeit tekintve, a könyvtár és az adminisztráció azonban a mai napig közös maradt.

A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék személyi állománya a következőképpen alakult: Kálmán Béla egyetemi tanár 1952-től vezeti a tanszékot, A. Kövesi Magda docens 1952 és 1973 között működött a tanszéken. Keresztes László adjunktus 1964-től, Kiss Antal adjunktus 1973-tól tartozik a tanszék oktatói állományába. 1972-ben finn lektort kaptunk Papné Karanko Outi személyében. (Sebestyén Árpád egyetemi tanár 1955—58-ig, Molnár Ferenc tudományos munkatárs pedig 1973—76-ig volt a tanszék aspiránsa.) 1976-tól tartózkodik nálunk Schmidt Éva tudományos ösztöndíjas gyakornoki minőségben.

2. A tanszék oktatói tevékenysége két szakaszra oszlik. 1963 őszéig csak a magyar szakosoknak kötelezően előírt finnugor nyelvészeti tárgyakat oktatta, 1963-tól ezen felül bekapcsolódott az ország három tudományegyetemén beindított finnugor nyelvészsképzésbe is.

Az önálló tanszék szárnypótlásairól nem sok dokumentum maradt. 1952-ben még az egy- és kétszakos tanárképzés egymás mellett futott. Az egyzakosoknak természetesen több nyelvészeti órájuk volt, mint a kétszakosoknak. 1956-ig a finnugor összehasonlító nyelvészet a képzés második felére esett, így résztárgya volt a második szigorlatnak, ill. az államvizsgának, s

* Elhangzott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének 25 éves jubileuma alkalmából tartott ünnepségen 1977. október 13-án.

csak 1957-ben a kétszakosság teljes visszaállításakor hozták le a nyelvtörténetet az első évekre. 1961-ig a finnugrisztika a magyar nyelvtörténettel az első szigorlati tárgyak között szerepelt, ezután azonban „A magyar nyelv finnugor alapjai” címen kivették a szigorlat tematikájából, s előbb összevont kollokvium, majd egyszerű vizsga formájában a harmadik félév végére került. Az óraszámcsökkentés mellett ez az intézkedés megcsappantotta a finnugor nyelvészet súlyát a magyar szakosok nyelvtörténeti képzésében. Ennek kompenzálására vezették be 1963-tól a finnugor szakot, amely lehetővé tette, hogy a finnugor nyelvek, az összehasonlító nyelvészet, a finnugor népek irodalma, történelme és néprajza iránt érdeklődő hallgatók szakszerűen elmélyedhessenek a finnugrisztikában. Ez az intézkedés gyökeresen megváltoztatta a szaktárgy státusát: az alárendeltségi szerepből egyszeriben olyan stúdiummá nőtt föl, amelynek elsajátítását csak a legkiválóbb hallgatóknak engedélyezik, s amely lényegesen emeli a magyar szakosok nyelvtörténeti és általános nyelvészeti képzettségét.

3. A finnugor tanszék elsősorban nyelvészeti tárgyakat oktatott. Fontos céljának tartotta, hogy a hallgatókat megismertesse az egyes finnugor nyelvek struktúrájával, hogy egy-egy konkrét nyelv ismeretében, a magyarral való összehasonlítás révén juttassa el a hallgatóságot a nyelvrokonság mivoltának megértéséhez, a rokonság bizonyításának módszeréhez, valamint a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek megismeréséhez. Mindig egy vagy több finnugor nyelv volt az alap, amelyre az elmélet épült. Egy-egy finnugor nyelv keltette és kelti fel a hallgatókban az érdeklődést az iránt, hogy nyelvészeti tanulmányaikat intenzív keretek közt folytassák.

Elsőként a finn nyelvet kell említenünk.¹ Elsőnek azért, mert ez az egyetlen finnugor nyelv, amelyet egyetemünk fennállása óta folyamatosan oktatnak, másrészt az 50-es évek elején a finn nyelv volt az, amely ajánlott kollégiumként átmentette a tantervből száműzött finnugrisztikát. A finn oktatását egy Pápay-tanítvány, Papp István szorgalmazta és végezte, 1960-ig személyesen is, majd kitűnő tankönyveivel és finn—magyar szótárával megteremtette a lehetőséget, hogy munkatársai és tanítványai is fokozatosan bekapcsolódhassanak a munkába. Papp Istvánéhoz fogható szeretettel és lelkesedéssel oktatta a finn nyelvet, és terjesztette a finn kultúrát A. Kövesi Magda, aki 1956 és 1973 között tanította a finnt egyetemünkön. Az 1959-ben megújított Magyar—Finn Kulturális Egyezmény fellendítette a finn nyelv magyarországi oktatását, és nagyban érezte hatását egyetemünkön is. 1966-tól a KISZ-szervezet és a jyvaskyläi egyetem ifjúsági szervezete között létrejött kapcsolat révén tovább bővültek lehetőségeink. Papp István és A. Kövesi Magda tanítványai nagyrészt eljuthattak Finnországba. Ösztöndíjasként vagy magyar lektori minőségben megismerkedve a finn emberekkel, elsajátítva a finn nyelvet hazatérésük után

¹ Részletesebben I. A. KÖVESI M.: A finn nyelv oktatása a debreceni egyetemen. MNyj. XVII (1971), 109—18; B. KÁLMÁN—M. KÖVESI—ANDRÁSSY: Debrecen. Suomea ulkomailla. Tietolipas 68 (1971), 122—5.

ők is a finn nyelv és kultúra népszerűsítői, a magyar—finn barátság zászlóvivői lettek. Nem véletlenül írta be Urho Kekkonen finn államfő az egyetem vendégkönyvébe a következőket: „Lämpimät terveiset Suomesta sukulaisyhteistyön tärkeälle ahjolle Debrecenin yliopistolle. 13. 5. 1963” (Meleg üdvözet Finnországból a rokoni együttműködés fontos műhelyének, a debreceni egyetemnek. 1963. V. 13). Noha a kötelező finn órák mennyisége azóta minimálisra csökkent, az ajánlott órák (nyelvgyakorlatok, haladó tanfolyamok stb.) jóvoltából a nyelv népszerűsége nöttön nőtt. 1972-től a tudományegyetemek között másodikként a KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke kapott finn lektort Papné Karanko Outi személyében, akinek jóvoltából a finn nyelv és kultúra iránti érdeklődés korábban nem tapasztalt méreteket öltött. (Nem szorosan tanszéki ügy, de ide kívánczok, hogy Nyirkos István publikált magyar—finn és finn—magyar zsebszótárakat,² s Debrecenben szerkeszti Jakab László a magyar—finn középszótárt.)

Kálmán Bélának tanszékvezetővé történt kinevezése hosszú időre meghatározta a tanszéki kutatások profilját. Pápay József osztják orientációja után két évtized múlva a másik obi-ugor nyelv, a vogul került a középpontba. 1955-től kezdve először ajánlott tárgyként hirdette meg Kálmán Béla a vogul nyelvet, 1958-tól pedig évente a finnel párhuzamosan a magyar szakosok számára választhatóan kötelező tárgy lett. A finn és vogul nyelvet tanulók aránya elég rapszodikusán ingadozott. Az 1960-ban vogulul tanulók kis csoportjának lelkes tagjaiból lettek a Munkácsi—Kálmán Vogul szótár adatgyűjtő cédulázói, akik ezzel a munkával dolgozták bele magukat nemcsak a vogul nyelv rejtelseibe, hanem a szótárkészítés és a tudományos munka műhelytitkaiba is. Ebbe a munkába a későbbiekben is be lehetett vonni a finnugor szakos hallgatókat, akik egyik uráli nyelvként hagyományosan vogult hallgatnak a tanszékvezető élvezetes, kedves hangulatú óráin. A magyar szakosoknak a tanszékvezetőn kívül az utóbbi időben tanítványai is (Keresztes László, Kiss Antal, A. Molnár Ferenc) tartottak vogul órákat a modern kresztomátiák alapján.³

A „fő” finnugor nyelveken kívül olykor-olykor más finnugor nyelvek is „szóhoz jutottak”. 1961-ben kísérletképpen magyar szakosok a finn és a vogul mellett választhatták az észti nyelvet is, 1964-től kezdve pedig a finnugor szakosok hallgatnak észtet majdnem minden második évben, 1974—77-ben még haladó tanfolyamot is tartott Kálmán Béla néhány lelkes érdeklődőnek. Jobban ki lehetne használni a KLTE KISZ-szervezetének tartui kapcsolatait, amelyek keretében hallgatókat cserélnék építőtáborokba. Másfelől az észti nyelv és kultúra népszerűsítésében szükség volna modern nyelvkönyvre, az észti nyelvtanulás gyér volta ugyanis részben tankönyvhiányra vezethető vissza.

Az említetteken kívül a finnugor szakosoknak Keresztes László tartott

² ISTVÁN NYIRKOS, Unkarilais-suomalainen sanakirja. Magyar—finn szótár. SKS. Helsinki, 1969; Uó, Suomi-unkari-suomi taskusanakirja. WSOY. Helsinki, 1977.

³ KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó. Bp., 1963. 2. teljesen átdolgozott kiadás 1976.

mordvin tanfolyamot (1975-től kétévenként magyar szakosoknak is a finn és a vogul mellett), A. Kövesi Magda zürjént, Kálmán Béla és Schmidt Éva osztójákat. A távolabbi tervekben szerepel még a lapp. Sajnálatos hiánya a listának, hogy szamojéd nyelv egyetlen egyszer sem szerepel rajta.

4. A finnugrisztika főkéllégiuma mindig az összehasonlító nyelvészet, a finnugor rokonság nyelvészeti bizonyítása volt. Ezt szolgálták az előadások, és segítették a gyakorlatok és a szemináriumok.

A főtárgy 1954-ig „Finnugor nyelvészet” címen szerepelt, egyszakosoknak két félév heti 2 óra, kétszakosoknak egy félév heti 2 óra, 1—1 gyakorlattal. 1957-ig szigorlati, ill. államvizsgatárgy lévén az utolsó évben adta elő kezdettől fogva Kálmán Béla. 1957—61-ig az első szigorlat előtt két félév heti 1 órára zsugorodott, de még szigorlati tárgy volt, majd „A magyar nyelv finnugor alapjai” című tárgy keretében adták elő egy vagy két órában, a nyelvészeti gyakorlat óraszámától függően. Az anyagot kollokviumon kérték számon a hallgatóktól. A heti egy óra vésszesen kevés, de a heti két óra sem elegendő teljesen az uralisztika alapkérdéseiben való elmélyülésre, legfeljebb a tárgy szűk keresztmetszetének bemutatására alkalmas. A finnugor szakosok számára ma már 4×2 óra van előírva. A hangtant Kálmán Béla, az alaktant A. Kövesi Magda adta elő, újabban Keresztes is bekapcsolódott a finnugor szakosok oktatásába.

Az összehasonlító nyelvészetet támogatják és kiegészítik a finnugor nyelvészeti gyakorlatok. A magyar szakosoknak ezeken ismertetjük a finnugor népek anyagi és szellemi kultúráját, történelmét, az őshazáról vallott nézeteket, s szólunk a más nyelvcsaládokkal való kapcsolatokról, s arról, hogyan kell viszonyulni a „délbábos” rokonítási elméletekhez. 1957 és 1961 között erre a célra nem volt a tantervben előírva külön gyakorlati óra, hála azonban a két testvértanszék együttműködésének, A. Kövesi Magda — a korábbiakhoz hasonlóan — a magyar nyelvészeti gyakorlatokból kapott egyet, hogy a szigorlat előtt ismertethesse a hallgatósággal ezeket a kérdéseket. 1961-től az összehasonlító nyelvészet előtti félév(ek)ben tartották ezeket a gyakorlatokat felváltva a tanszék oktatói. A finnugor nyelvészeti tárgyak közül a hallgatók — még azok is, akik előítélettel voltak a nyelvészet iránt — ezt kedvelték legjobban „olvasmányosabb” jellege miatt, ezért egy-egy alkalommal két félévre terjesztettük ki, egy órát elvéve az összehasonlítóéból.

Az előbbi gyakorlatokhoz hasonló célt szolgálták a (finnugor) nyelvészeti szemináriumok a III—IV. évben. 1955—61-ig választhatóan kötelező volt, 1967-ig csak ajánlott speciális szeminárium magyar szakosoknak, 1968-ban pedig szakszemináriummá szűkült. A III—IV. éves magyar szakosoknak tartott szemináriumok résztvevőiből verbuválódtak a szakdolgozók Kálmán Béla és A. Kövesi Magda keze alatt. A szemináriumok tematikája szerteágazó volt. Minthogy a hallgatóknak nem volt elegendő ismerete az egyes finnugor nyelvekről, hiszen — különösen az utóbbi időben — csak a nyelv vázát lehetett ismertetni egy félév alatt, s a nyelvészeti szakirodalomban sem voltak

kellően jártasak idegen nyelvismeret híján, csak kevesen vállalkozhattak valamilyen nyelvészeti probléma kidolgozására. A hallgatók többsége jobban kedvelte a finnugor irodalmi és néprajzi témákat, vagy szívesebben dolgozott ki tudománytörténeti, finnugor filológiai kérdéseket, vagy gyűjtött össze anyagot őstörténeti, történelmi vagy régészeti témákról. A tanszékvezető 1972 után csak a finnugorból szakdolgozó magyar vagy finnugor szakosokkal tudott foglalkozni szakszemináriumokon.

Igen hasznosnak bizonyultak a finnugor nyelvészeti szemináriumok finnugor szakosoknak. 1963 és 1971 között az előadásokkal párhuzamosan minden félévben volt szeminárium is. Kár, hogy 1971-től számuk két félévre zsugorodott. E szemináriumokon lehetett megbeszélni mindazokat a kérdéseket, amelyekre sem az előadás, sem a többi tárgy nem tért vagy nem térhetett ki: itt kerülhetett sor egy-egy fontosabb cikk részletes ismertetésére, egy-egy aktuális kérdéscsoport megvitatására, egy harmadik finnugor nyelv megtanulására, az etimológia tudományának és gyakorlatának megtárgyalására, finn nyelvtörténeti kérdésekre, ezeken lehetett megtanítani a hallgatóknak a források és kézikönyvek használatát stb. A finnugor szakosok szemináriumait a tanszék oktatói felváltva tartották és tartják.

Finnugrisztikai témájú speciálkollégiumot keveset hirdettek a tanszék oktatói. A tanterv bizonyos félévekben előírt magyar szakosoknak ilyeneket, de a témából fakadóan az előadások sohasem vonzottak tömegeket. Néhány érdeklődő számára viszont nem mindig kifizetődő egy előadássorozatot tartania az előadónak. Finnugor tárgyú speciálkollégiumok voltak Papp István: *Bevezetés a Kalevalába*, A. Kövesi Magda: *Finnugor eredetű képzőink*, Kálmán Béla: *Finnugor alak- és mondattan, A vogul szókinsz eredete, Névadás a finnugor népeknél*.

5. A nyelvészet mellett — nagyon helyesen — az irodalom is helyet kapott a finnugor szakosok képzésében. 1971-ig három félév irodalomtörténet mellé két félév szeminárium is tartozott. Ekkor még második szaknak is fel lehetett venni a finnugort. Amikor azonban ún. C-szak lett, az irodalmi oktatás két félévre csökkent. A finnugor szak megindulásakor a finnugor népköltészet és irodalom jeles ismerője és tolmácsolója, Képes Géza vállalkozott az előadások és szemináriumok megtartására. A későbbiekben azonban sajnálatos módon saját erőből kellett gondoskodnunk az órák megtartásáról; a tanszék oktatói felváltva tartottak előadásokat azoknak a kisebb finnugor népeknek az irodalmáról, amelyeknek nyelvével behatóan foglalkoztak, a finn irodalmat újabban a lektor, az észtet a tanszékvezető adta elő. A finn és észti irodalom iránti érdeklődést bizonyítja, hogy az Alföld c. irodalmi folyóirat finn és észti számában⁴ a tanszék oktatói és hallgatói közreműködtek.

⁴ Alföld 1974/9. Finn szám, ill. Alföld 1976/11. Észti szám.

6. A tanszék kis oktatói létszáma nemcsak a specializációt teszi lehetővé (finnugor irodalmár, régész, történész, néprajzos), hanem arra kényszeríti, hogy külső előadókat kérjen fel a többi tantervi óra megtartására. Finnugor nyelvi órákat, nyelvészeti szemináriumokat és gyakorlatokat, továbbá irodalomtörténeti előadásokat A. Molnár Ferenc, az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa is tartott külső előadóként, főleg 1969 és 1975 között. A „Bevezetés a finnugor népek néprajzába” c. tárgyat Gunda Béla egyetemi tanár, az egyetem Néprajzi Tanszékének vezetője tartotta, „A finnugor népek története” című tárgyat pedig Orosz István, az Egyetemes Történeti Tanszék docense. Az utóbbi elsősorban a finn és az észti történelemmel foglalkozott előadásaiban. Egy félév régészetet tartott még Karancsyné Ojtozy Eszter, az Egyetemi Könyvtár tudományos főmunkatársa, antropológiát pedig Malán Mihály professzor.

A speciális magyar nyelvtörténeti szemináriumok, ill. előadások, valamint az általános nyelvészeti speciálkollégiumok tartásában a testvértanszékek oktatói segítettek.

7. A finnugor tanszék oktatói munkája összeforrott a tudományos tevékenységgel. A finnugor nyelvészeti szemináriumokon választott dolgozati témákból nőttek ki a gondos témavezetés nyomán az évvégi kari pályatételek, diákköri dolgozatok és szakdolgozatok, egyes szakdolgozatok bölcsészdoktori értekezéssé értek.

Az évvégi pályatételek többsége finn témájú (fordítás vagy egy nyelvtani jelenség kontrasztív feldolgozása), de van vogul és permi tárgyú is. A diákköri dolgozatok tematikája is rendkívül tarka: találkoznak osztják mondattani, őstörténeti, vogul névtani és kontrasztív témájú munkákkal.

7.1. Az elmúlt 25 év során 42 finnugor tárgyú s z a k d o l g o z a t készült (1957-ig a finn témák Papp Istvánnál):

BALOGH LÁSZLÓ: Denazalizáció a manysi nyelvben (1955); — KŐHEGYI IRMA: A birtokos szerkezet alakja és funkciója a finn nyelvben (1955); — ZERGINÉ SZEGEDI KLÁRA: A manysi névhatározó (1956); — NYIRKOS TIBOR: Nominativus absolutus a Kalevalában (1957); — SZABÓ GÉZA: A mondattoldalékok vizsgálata Sillanpää nyelvében (1957); — ZSADON ÉVA: A kondai vogul nyelvjárás névutói (1961); — GREGA SÁRA: A vogul mondat szórendje (1964); — KERESZTES LÁSZLÓ: A gondolkodást és a beszélést jelentő szavak a vogul népköltészetben (1964); — KISS ANTAL: Figura etymologica a vogul népköltészetben (1964); — CSÍK MÁRIA: Az érzelmi életre vonatkozó szavaink finnugor gyökerei (1966); — SZOLNOKY NÉ CSIRIKUSZ MARGIT: Az uráli őshaza (1966); — KÁROLYI KATALIN: A partitivus használata (1966); — KISS ÉVA: A zürjének története a XIV—XVI. században (1966); — KONYÁRI RÓZA: Az urál-altaji kapcsolatok kérdésének története és jelenlegi állása (1966); — MOLNÁR FERENC: Szóképek használata a vogul hősénekekben (1966); — SIVÁK ISTVÁN: A tabu-jelenség az obi-ugor nyelvekben (1966); — VÁCZY EMESE:

A tavgi szamojédok (1966); — ARANY KATALIN: Az obi-ugor teremtésmondák (1967); — BÓDY MÁRIA: Vogul személynevek a népköltészetben (1967); — BŐÖR IRÉN: A víz istenségei az obi-ugorok hitvilágában (1967); — PÉTER JUDIT: A külső és belső határozók használata Toivo Pekkanen „Tehtaan varjossa” c. regénye alapján (1968); — KÁNTOR GYÖNGYI: A Kalevala hatása Magyarországon (1969); — MONDOK DEZSŐ: Hunfalvy Pál szerepe a finnugor nyelv tudományban (1969); — SZUCSÁK ÉVA: Vaszilij Iljics Lytkin élete és munkássága (1969); — KRAUSZ GYÖRGY: A zürjén találóskérdések (1970); — MARKOVICS ÉVA: A zürjén rokonságnevek kérdéséhez (1970); — SIPOS SÁNDOR: A múlt idő nyelvi kifejezése Mika Waltari „Kultakutri” c. kisregényében (1970); — BEINHORN EDIT: Reguly Antal élete és munkássága (1971); — JUHÁSZ MÁRIA: A Kalevala főbb alakjainak jellemzése (1971); — KOVÁCS MÁRIA: Asszonylopás, ill. asszonyszöktetés motívumai a voguloknál (1971); — LACZIK MÁRIA: Zsirai Miklós élete és munkássága (1971); — MIKHÁZYNÉ K. NAGY IRÉN: Keresztény elemek a vogul népköltészetben (1971); — SIKLÓSNÉ ESZENYI MÁRIA: A finn irodalom Magyarországon 1960 és 1970 között (1972); — MONOKI EMÍLIA: A palatoveláris zöngés spiráns (γ) megfelelései egyes vogul nyelvjáráásokban (1972); — RIMÓCZI IRÉN: Az észti igekötők alakjainak kérdései (1972); — VARGA MÁRIA: A finnugor népek ősi szállásterületei a szovjet hidronímiai kutatás tükrében (1972); — RÉVAY VALÉRIA: A finn és a magyar igevonatok összevetése Sillanpää Nuorena nukkunut c. regénye alapján (1973); — NAGY ILONA: Infinitívuszos szerkezetek a finn irodalmi nyelvben (1974); — SZABÓ ILONA: A. Kivi a Hét testvér c. regényének stilisztikai vizsgálata a fordítások tükrében, különös tekintettel a hasonlatokra és a szóképekre (1974); — LERCH ÁGNES: Az észti igevonatok (1975); — SZABÓ EDIT: Nőalakok a finn irodalomban (1975); — MURÁNYI LAJOS: August Kitzberg színművei (1976).

Vogul nyelvészetből, ill. stilisztikából kilencen szakdolgoztak (pl. Balogh László, Grega Sára, Keresztes László, Kiss Antal, Molnár Ferenc, Monoki Emília), finn nyelvészetből, a magyar és a finn nyelvi jelenségek összevetéséből nyolcan (pl. Nyirkos Tibor, Szabó Géza, Péter Judit, Sipos Sándor, Révay Valéria, Nagy Ilona), két szakdolgozat észti és magyar kontrasztív vizsgálatot tartalmaz (Lerch Ágnes, Rimóczi Irén). Öt szakdolgozat foglalkozik történelmi és őstörténeti kérdésekkel, hét obi-ugor, ill. zürjén néprajzi, mitológiai kérdésekkel (pl. Arany Katalin, Krausz György), hét finn, észti és obi-ugor irodalommal (pl. Juhász Mária, Szabó Ilona, Szabó Edit), négy szakdolgozó pedig egy-egy finnugor nyelvész életútját kíséri nyomon.

1963 óta 16 hallgató végezte el a finnugor szakot (időrendben): 1966: Keresztes László, Kiss Antal, Molnár Ferenc; 1968: Péter Judit, Belohorszky Mária, Csaba Katalin; 1970: Krausz György, Sipos Sándor; 1972: Monoki Emília, Rimóczi Irén; 1973: Révay Valéria; 1974: Nagy Ilona, Szabó Ilona; 1975: Lerch Ágnes, Szabó Edit; 1977: Hoffmann István. — Közülük hatan egyetemre vagy főiskolára kerültek, hárman tudományos könyvtárba, hatan középiskolai tanárként helyezkedtek el, egy pedig diplomata pályán. — Jelen-

leg a három évfolyamon tizenhárman végzik a finnugort harmadik szakként, ill. egyéni levelezőként.

7.2. Az elmúlt 25 évben négyen tettek bölcsészdoktori szigorlatot finnugor nyelvészetből, sorrendben: KERESZTES LÁSZLÓ: A beszélést és gondolkodást jelentő szavak az obi-ugor nyelvekben (1966)⁵; — VÁSZOLYI ERIK: Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain (1968)⁶; — MOLNÁR FERENC: A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről (1972)⁷; — GREGA SAROLTA: A vogul szórend (1975).

Rajtuk kívül kilencen melléktárgyként választották a finnugor nyelvészetet.

Kandidátusi fokozatot A. KÖVESI MAGDA szerzett ebben az időszakban: Uráli elemek a komi képzőrendszerben (1958)⁸. KÁLMÁN BÉLA korábbi munkásságáért 1952-ben nyerte el ezt a tudományos fokozatot, akadémiai doktori disszertációját (A vogul nyelv orosz jövevényszavai) 1957-ben védte meg.⁹ 1973-ban az MTA levelező taggá választotta.

8. A tanszék nemzetközi kapcsolatai is szépen fejlődtek. Alig van nevesebb finnugor nyelvész Japántól az Egyesült Államokig, aki ne kereste volna fel a tanszéket. Legtöbbjük előadást is tartott, többek között Aarni Penttilä (Jyväskylä), Erkki Itkonen (Helsinki), Aulis J. Joki (Helsinki), Väinö Kaukonen (Helsinki), Paula Palmeos (Tartu), Je. I. Rombangyjeva (Moszkva). Konferenciák és a nyári egyetemek idején is sokan felkeresik a tanszéket. A fent említett finn-központúság következtében hagyományosan jók a kapcsolataink Finnországgal, a könyvtári cserén kívül a magyar és a finnugor tanszék oktatói közül négyen látták el a lektori teendőket finnországi egyetemeken (Nyirkos István, Helsinki 1962—67, Jakab László, Turku 1966—1970, Keresztes László, Helsinki 1969—75 és Kiss Antal Jyväskylä 1975—), tankönyvekkel hasznos segítséget nyújtottak a finnországi magyar oktatásnak.¹⁰

Kálmán Béla vendégprofesszorként tartott előadásokat a helsinki és a jyväskyläi egyetemen 1963—64-ben, testvértanszékek felkérésére számos más külföldi egyetemen is. Finnországi ösztöndíjakat eddig több finnugor szakos hallgatónk kapott, de a fakultative finnül tanulók java része is kijuthatott nyári egyetemekre a KISZ-szervezet kapcsolatai révén. Ösztöndíjasok is gyakran tanulnak a debreceni egyetemen, a finnugor nyelvész vagy néprajzos finn ösz-

⁵ KERESZTES LÁSZLÓ: A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben. NyK. LXIX (1967), 245—82.

⁶ VÁSZOLYI ERIK: Zürjének, Perm, Bjarmia és egyéb kérdőjelek a középkori zürjén történelem lapjain. NyK. LXIX (1967), 283—311.

⁷ FERENC A. MOLNÁR: On the History of Word-Final Vowels in the Permian Languages. Studia Uralo-Altica V. Szeged, 1974.

⁸ A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó. Bp., 1965.

⁹ BÉLA KÁLMÁN, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó. Bp., 1961.

¹⁰ ISTVÁN NYIRKOS, Unkarin lukemisto sanastoineen. Tietolipas 40. SKS. Helsinki, 1965; Uő, Nyky-unkarin oppikirja. Tietolipas 71. SKS. Helsinki, 1972; LÁSZLÓ JAKAB: Unkarin murteet. Turku, 1970; LÁSZLÓ KERESZTES, Unkarin kieli. SKS. Helsinki, 1974.

töndíjasok sokszor töltötték az őszi félévet, tanulmányi idejük felét egyetemünkön.

Sajnos a „terepre” nem mindig sikerült mindenkinek eljutnia. Különösen örvendetes, hogy Kálmán Béla szovjetunióbeli tanulmányútjai során Leningrádban értékes, élő vogul nyelvi anyagot gyűjtött és publikált.¹¹ Alkalmanként a tanszék többi tagja is hozzájutott adatközlőkhöz, és megragadta az alkalmat szemléltető anyag gyűjtésére.

9. A tanszék tervmunkáinak és publikációs tevékenységének ismertetését mellőzöm. Az előbbiről a következő előadás számol be¹², az utóbbi pedig jól ismert a szakemberek körében a tanszék oktatói által megjelentetett könyvek és cikkek alapján. Inkább azokat a tényeket kívántam ismertetni, amelyek a kulisszák mögül kilépve képet adnak a debreceni KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének hétköznapijairól. Be kell vallanom, munkánkat nem tudtuk volna eredményesen végezni testvértanszékünk, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék mindenkori megértő segítőkészsége nélkül. Hadd mondjak ezért itt köszönetet! Beszámolóm nem számvetés, erre én nem vállalkozhatom, mások majd elvégzik helyettem. Erőnköz és lehetőségeinkhez képest igyekeztünk átmenteni a hagyományokat, néhány téglát tenni a finnugrisztika épületéhez, kutatni és népszerűsíteni tudományágunkat. S ha a finnugrisztika iránti érdeklődés növekedését tapasztaljuk, s ezt tapasztaljuk az egyetemen és az egyetemen kívül, úgy vélem, elértük célunkat.

KERESZTES LÁSZLÓ

**Der eigenständige „Lehrstuhl für finnougri-
sche Sprachwissenschaft” in Debrecen
(1952—1977)**

Nachdem Géza Bárczi nach Budapest übergewechselt war, wurden im Herbst 1952 an der Lajos-Kossuth-Universität in Debrecen zwei Lehrstühle für Linguistik geschaffen: István Papp wurde zum Leiter des Lehrstuhls für Ungarische Sprachwissenschaft und Béla Kálmán zum Leiter des Lehrstuhls für Finnougri- sche Sprachwissenschaft berufen. Im Anfang lief die Lehrarbeit an diesen beiden Lehrstühlen nicht sehr getrennt; so bildete bis 1963 das Ungarische Sprachwissenschaftliche Institut eine Einheit für die Lehrkräfte, die Annalen und die Verwaltungsarbeit an diesen beiden Lehrstühlen.

Die Lehrtätigkeit an dem eigenständigen Lehrstuhl teilt sich in zwei Sparten.

Bis zum Herbst 1963 wurden nur die für die Ungarischstudenten obligatorischen Fächer in finnougri- scher Linguistik vermittelt. Bis 1956 fiel die Finnougri- stik in die zweite Hälfte des Studiums und war somit Teilgebiet des

¹¹ BÉLA KÁLMÁN, Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó. Bp., 1976.

¹² KÁLMÁN BÉLA: A vogul szótár. MNyj. XXII, 121—4.

Staatsexamens; und erst 1957 wurde die Sprachgeschichte in die ersten Jahre zurückgenommen, wobei dann die finnougriische Linguistik bis 1961 mit Teil des ersten Rigorosums war. Hiernach wurde sie dann aber unter dem Titel „Die finnougriischen Grundlagen der ungarischen Sprache“ aus der Thematik des Rigorosums herausgenommen. Die finnougriische Linguistik wurde dann anfangs als zusammengefasstes Kolloquium und später dann als einfache Prüfung Teil der Prüfungen am dritten Halbjahresende.

Neben der Verringerung der Stundenzahl verlor die finnougriische Linguistik durch diese Bestimmung an Gewicht in der sprachhistorischen Ausbildung der Ungarischstudenten.

Um diesen Mangel zu kompensieren, wurde ab 1963 das Fachgebiet Finnougristik eingerichtet. Somit wurde den Studenten, die sich für die finnougriischen Sprachen, die vergleichende Linguistik, für die Literatur, die Geschichte und die Ethnographie der finnougriischen Völker interessieren, eine Möglichkeit geschaffen, sich ganz in das Studium dieser Gebiete zu vertiefen. Hierdurch wurde eine neue Epoche in der Geschichte des Lehrstuhls eröffnet.

Am Lehrstuhl für Finnougristik wurden in erster Linie linguistische Fächer unterrichtet. Man hielt es für sehr wichtig, die Studenten mit der Struktur der einzelnen finnougriischen Sprachen bekanntzumachen. Eine oder mehrere finnougriische Sprachen lieferten jeweils die Grundlage für die Theorie.

Das Finnische ist die einzige finnougriische Sprache, die an unserer Universität seit ihrem Bestehen ständig unterrichtet wird. In der Vermittlung der finnischen Sprache und in der Verbreitung der finnischen Kultur hat sich István Papp große Verdienste erworben. Mit seinen Lehrbüchern und Wörterbüchern schuf er die Möglichkeit dafür, daß Magda A. Kövesi und ihre Studenten ebenfalls eine erfolgreiche Arbeit leisten können. Seit 1972 ist auch eine finnische Lektorin am Lehrstuhl tätig.

Die Berufung Béla Kálmáns zum Leiter des Lehrstuhls bestimmte für viele Jahre das Profil in der Forschungsarbeit des Lehrstuhls: ab 1955 stand die wogulische Sprache im Mittelpunkt. Aus den Mitgliedern der kleinen Gruppe der Wogulischstudenten rekrutierten sich die Helfer für die 1961 aufgenommenen Vorarbeiten zu einem wogulischen Wörterbuch. Sie übernahmen später dann voll die Mitarbeit an diesem Wörterbuch. Die moderne wogulische Chresthomatie Béla Kálmáns schuf die Möglichkeiten für seine Schüler, sich ebenfalls in die Vermittlung der wogulischen Sprache einzuschalten.

Neben dem Finnischen und dem Wogulischen gehörte auch das Estnische zu den Pflichtfächern. Ausserdem gab es auch Kurse für das Mordvinische, das Syrjänische und das Ostjakische.

Hauptfach aber war die vergleichende finnougriische Linguistik, der linguistische Beweis für die finnougriischen Verwandtschaftsbeziehungen. Hierbei leisteten die Übungen und Seminare eine große Hilfe. Aus den in den Sprachseminaren ausgewählten Arbeitsthemen erwachsen aufgrund sorgfältiger Themenführung nicht selten die Fragen für den Fakultätswettbewerb am

Jahresende, Arbeitsthemen für wissenschaftliche Arbeitskreise und Diplomarbeiten. Einige der Diplomarbeiten erlangten sogar das Niveau einer Dissertation.

In den vergangenen 25 Jahren wurden 42 Diplomarbeiten aus dem Themenkreis des Finnougrischen verfaßt und vier Doktorarbeiten hierzu verteidigt. Seit 1963 haben 16 Studenten das Fach Finnougristik absolviert und gegenwärtig studieren 13 Studenten an diesem Lehrstuhl.

Neben der Linguistik erhielt auch die Literatur der finnougrischen Völker einen Platz in der Ausbildung der Finnougristikstudenten. Nur die Vorlesungen zur Ethnographie und zur Geschichte der finnougrischen Völker werden von externen Kräften gehalten.

Auch die internationalen Beziehungen des Lehrstuhls haben eine gute Entwicklung genommen. Es gibt wohl kaum einen Finnougristen zwischen Japan und den USA, der unseren Lehrstuhl nicht schon einmal besucht hätte; die meisten von ihnen haben hier auch Vorlesungen gehalten. Besonders gut und von reicher Tradition sind unsere Beziehungen zu Finnland. Vier Lehrkräfte vom ungarischen und vom finnougrischen Lehrstuhl versahen den Dienst als Ungarischlektoren an verschiedenen finnischen Universitäten. Und mit ihren Lehrbüchern leisteten sie dem Ungarischunterricht in Finnland tätige Hilfe. Als Gastprofessor hielt der Leiter des Lehrstuhls nicht nur an finnischen Universitäten Vorlesungen, sondern auch an den Schwesterlehrstühlen anderer ausländischer Universitäten. Bislang haben schon mehrere Finnougristikstudenten eine Stipendium für Finnland erhalten. Aber auch die meisten derjenigen, die fakultativ Finnisch lernen, konnten an dortigen Sommeruniversitäten teilnehmen. Leider gelangt nicht jeder immer direkt an die „Basis“. So ist es denn besonders erfreulich, daß Béla Kálmán bei seinen Studienreisen in die Sowjetunion in Leningrad wertvolles wogulisches Sprachmaterial sammeln und publizieren konnte. Auch für die anderen Mitarbeiter des Lehrstuhls bieten sich immer wieder Gelegenheiten, mit Informationsgebern zusammenzutreffen und dies dann für eine demonstrative Materialsammlung zu nutzen.

In den vergangenen 25 Jahren gehörten und gehören die folgenden Personen zum Lehrkörper: Universitätsprofessor Béla Kálmán leitet seit 1952 den Lehrstuhl. Von 1952 bis 1973 war Magda A. Kövesi hier tätig. Seit 1964 gehören Oberassistent László Keresztes und seit 1973 Oberassistent Antal Kiss zum Lehrkörper.

1972 kam die finnische Lektorin Frau Outi Karanko-Pap an den Lehrstuhl. Seit 1976 ist Éva Schmidt als Forschungsstudentin am Lehrstuhl tätig.

Der Lehrstuhl für Finnougristik begeht ein Jubiläum; und seine Mitarbeiter sind trotz ihrer geringen Zahl bemüht, ihren Kräften und Möglichkeiten entsprechend die alten Traditionen zu bewahren und einige Bausteine zum Gebäude der Finnougristik beizusteuern. Sie setzen alles daran, diesen Wissenschaftszweig an und ausserhalb der Universität populär zu machen.

L. KERESZTES

Névutóhasználatunk főbb sajátságairól

1. A határozós szerkezetek különféle fajtáiból kikerekedő határozórendszer minden nyelv grammatikájának egyik legérdekesebb, legszínesebb fejezete. A tartalmi, jelentéstani, illetőleg formai, alaktani gazdagság végső soron az emberi gondolkodás árnyaltságát, fejlettségét, illetőleg a nyelv hajlékonyságát, kifejező képességét tükrözteti. A határozók tartalmi sokfélesége azt mutatja: az ember egyre mélyebbre hatol a valóság megismerésében: a dolgok, jelenségek és folyamatok újabb meg újabb kapcsolatait, összefüggéseit, viszonyait, körülményeit látja meg. A formai változatok gazdagsága azt érzékelteti: miként teremti meg a nyelv — meglevő elemeinek, eszközeinek, eljárás módjainak folytonos alakításával, fejlesztésével és újabb kiformalásával — a gondolkodás által felismert körülmények, viszonyok adekvát kifejező eszközeit.

A gondolkodás által felismert nagyszámú viszonyfajta és -típus mindegyikére természetesen egy nyelv sem fejleszthet ki teljesen eltérő, külön-külön eszközöket: ez a fejlettség bizonyos fokán már mennyiségileg megoldhatatlan feladat lenne. De nincs is rá szükség. A körülményviszonyok tükröztetésének egyik módja az, hogy a fogalmi jelentésű szók gyakran viszonymozzanatokat is hordoznak, tehát a valóság megnevezett részletét nem kiszakítva, hanem tárgyi, fogalmi, nyelvi környezetéhez fűződő kapcsolatainak szálaival együtt idézik fel. Másrészt: a nyelv fejlődése során már elsődlegesen vagy kizárólag viszonyjelölő funkciójúvá vált alakulatok funkcióköre tágulhat, átalakulhat; esetleg szűkülhet is, új viszonyhordozó elemnek engedve át szerepkörének egyik vagy másik részletét. Mindezen folyamatok s a mögöttük meghúzódó gondolkodási, tudati jelenségek vizsgálata nemcsak nyelvészeti, hanem lélektani, logikai, ismeretelméleti tanulságokkal is járhat, ami a társadalmi tudat komplex vizsgálata szempontjából sem közömbös.

2. A névutózás a határozós viszony kifejezési eszközeinek csak egyik típusa. Közismert, hogy „a határozói viszonyokat az egyik nyelvtípus raggal, a másik prepozícióval, ismét egy másik önálló szóval, szórenddel stb. fejezi ki; e megoldások a gyakorlatban az egyes nyelvekben különféle mértékben keverednek, és nemcsak az egyes nyelvek jellemző vonásai, de általában is rámutatnak a gondolkodás nyelvi megnyilatkozásának formáira” (BÁRCZI, Bevezetés 114). Hogy az egyik nyelvre mégis főleg az egyik, a másikra meg a másik viszonyítási típus jellemző, annak oka nyilvánvalóan a nyelvi rendszertípusok

eltérő volta, hiszen a rendszer típusa bizonyos mértékig továbbfejlődésének irányát, lehetőségeit is meghatározza.

Nyelvtudományunk régi felismerése, hogy névutós szerkezeteink jelentős része korábbi birtokos jelzős előzményre vezethető vissza: ha egy ilyen szintagmában a főtag szerepét egy arra alkalmas, erős vonatkozásmozzanatot hordozó szó látta el, s hozzá határozórag kapcsolódott — mely alárendelte a mondat egy másik szavának —, ez a ragos szóalak a viszonyjelentés elhatalmasodásával névutóvá fejlődhetett. DEME LÁSZLÓ írja (NyK. 58:119): „talán több is lehet véletlennél, hogy a finnugor nyelvekben, ahol a birtokos szerkezetnek *birtokos + birtok* a sorrendje, főleg névutók, s ezekből ragok fejlődtek ki; az indoeurópaiakban viszont, ahol a birtokos szerkezetnek fordított a sorrendje, ott a később alakult viszonyjelölő eszközöknek a prepozíció a prototípusa”.

A névutózás tehát nyelvünknek ősi, a rokon nyelvekkel egyező, a környezetünkben élő indoeurópai nyelvekétől elütő szerkezeti vonása. Korábban fogalmi jelentésű szavak névutóvá fejlődése a birtokos és egyéb mondatbeli szerkezetekben évezredes és mindmáig megfigyelhető jelensége nyelvünknek. Ezt azért szükséges nyomatékkal hangoztatnunk, mert a szélesebb közönség tudatában némi bizonytalanság mutatkozik a névutózás magyaros voltára nézve. A századforduló idején és századunk első évtizedeiben igen gyakori volt, hogy a nyelvművelő szakirodalom megrótta egyes névutók idegen észjárás szerinti, német előljárós kapcsolatok analógiájára való használatát (*vmi alatt érteni vmit*, e. h.: *valamin*; *vki által üzen*, e. h.: *valakivel*; *tíz év előtt*, e. h.: *tíz évvel ezelőtt*; stb.). A hibázott szerkezetekben a névutó helyett legtöbbször valamelyik határozóragunkat nyilvánították helyesnek. Így az esetek felhalmozódásával kialakult egy olyan hiedelem, hogy ha egy névutó funkcióját adott szókapcsolatban egy határozórag is elláthatja — több-kevesebb árnyalati engedménnyel —, akkor a ragos forma a helyes, a névutós pedig helytelen, idegen hatás, germanizmus.

Ez a nyelvművelő babona szinte máig hat, és hasonlít ahhoz a rég túlhaladott felfogáshoz, amely igekötő-rendszerünket is idegen mintára keletkezettnek nyilvánította. De mi az igazság valójában? A névutózás mint nyelv szerkezeti jelenség kétségtelenül ősi, a rokon nyelvekkel egyező belső sajátsága nyelvünknek. Az idegen népekkel, kultúrákkal, nyelvekkel való érintkezés történeti folyamatában azonban akárhányszor megtörténhetett, és meg is történt, hogy a kétnyelvű beszélők vagy a fordítók nyelvében egy-egy idegen nyelvi viszonyzós szerkezet szolgál, szó szerinti áttételben jelent meg és terjedt el. Az ilyen esetek azonban nem érintették névutórendszerünknek sem gyökerét (finnugor örökség voltát), sem törzsét (ti. már kialakult szófaji osztályjegyeit), sem ágait (pl. névutóinknak az irányhármasság szerinti tagolódását vagy a konkrét—absztrakt fejlődés szokásos menetét). Legfeljebb egy-egy új levelet hajthattak e hatások (mint pl. a *dacára* névutó létrejötté, ha valóban a német *zum Trutz* viszonyzós kapcsolat fordításából keletkezett); vagy „elszínezték” egy-egy névutónk jelentésárnyalatait.

Kétségtelen, hogy ilyen hatások legnagyobb intenzitással a XIX. században, s a német nyelv irányából érték névutórendszerünket. De az alapos történeti és kontrasztív kutatás bizonyára ki tudna mutatni más, például latin, szláv, illetőleg angol, orosz stb. hatásokat is (ahogyan a sokáig germanizmusnak minősített *vmi alatt érteni szerkezetéről* is kiderült, hogy más úton is keletkezhetett — vö. BÁNHIDI: MNy. 52:491—6).

Mindezzel azonban korántsem kívánjuk azt állítani, hogy minden újonnan fellépő névutószerű nyelvi képződményt nyereség gyanánt kell tekintenünk. Kevés újat hozó, henye, körülményeskedő, fontoskodó divatszó gyakran akad közöttük, s ezeknek nem tudunk örülni. De ezeket túlnyomórészt nem idegen voltak miatt kell elmarasztalnunk, hanem éppen a fentiekből eredő alacsony értékük miatt, különösen ha régi, jól bevált ragos vagy névutós alakot szorítanak háttérbe. Más kérdés, hogy ezek melegágya éppen azokban a nyelvrétegekben található — hivatalos nyelv, újságnyelv, szakmák, műszaki tudományok nyelve —, amelyek vagy nem elég igényesek, vagy könnyen érvényesítenek idegen nyelvi hatásokat.

Vigyáznunk kell tehát, hogy névutórendszerünk egyes elemeinek, új fejleményeinek megítélésekor a helytelenség kérdését ne keverjük össze a magyartalanság fogalmával: nem minden magyartalan, ami helytelen, s nem minden helytelen, ami idegen hatásra keletkezik. Mint másutt, itt is elsősorban a nyelvi szerepet, a funkciót kell figyelembe vennünk: van-e a kérdéses nyelvi elemnek sajátos, újszerű, csak általa kifejeződő jelentéstartalma (újonnan felismert viszonyárnyalat; ismert viszony valamely részletének kinagyítása; új aspektus érvényesítése; szócsaládkhoz, szemantikai mezőhöz kötődés; társadalmi, rétegnyelvi vonatkozás; stilisztikai felhasználhatóság; stb.). A nyelv-művelés gyakorlatának sohasem vált javára a mesterségesen leegyszerűsített „igen—nem” ítélkezés: a helyesség—helytelenség kérdése nem poláris, hanem skaláris jelenség; dönteni mindig csak az adott nyelvi környezet s az abban tükröződő tudati, társadalmi valóság szem előtt tartásával lehet. Ilyen módon állásfoglalásaink inkább mérlegelésre indító, gondolkodásra ösztönző tanácsok lesznek, nem pedig valamiféle felsőbbrendű kinyilatkoztatások: nem megfellebbezhetetlen igazságot osztunk, hanem nyelvi ismereteket közlünk, és nyelvhasználati igényességre nevelünk.

3. A magyar névutók szófaji kategóriája több szempontból is átmenetinek tekinthető. Történetileg azért, mert a névutók tartalmas jelentésű szóból fokozatosan válnak viszonyjelentés hordozóivá, illetőleg jelölőivé. Közülük némelyek szórangjukat elveszítve továbbfejlődnek határozóraggá, s ilyen módon lényegében kilépnek a névutók szófaji kategóriájából. Szinkron szempontból a névutók jelentős száma azonos formában határozószóként is használható, tehát kettős szófajú elem (*együtt, kívül, körül; alá, felé, köré;* stb.), másik nagy csoportjuk pedig alkalmi toldalékolású tartalmas szónak is felfogható, elemezhető a köznapi nyelvrészék számára (*alapján, alkalmából, ellenére, fejében, segítségével* stb.). Ebből eredően nem könnyű megmondani, hogy a

nyelvfejlődés egy időpontjában hány szóegyed sorolható a névutó kategória keretei közé: szerepe van benne a szakemberek egyéni megítélésének is. Az összehasonlítás kedvéért íme néhány XIX—XX. századi szerző véleménye táblázatban:

VERSEGHY FERENC (Magy. Gramm., Budánn)	1818: 82
A' magyar nyelv' rendszere (M. Tudós Társ.)	1846: 58
GYURITS ANTAL (A m. ny. viszonzszavai. Pest)	1864: 73
KALMÁR ELEK (Rendsz. magy. nytan. Bp.)	1901: 84
BÁNHIDY—JÓKAY—SZABÓ (Lehrbuch der Ung. Spr. Bp.)	1962: 79
MMNyR. (akad. Leiró Nyelvtan. Bp.)	1962: 103
ÉrtSz. (A magyar nyelv értelmező szótára. Bp.)	1962: 95
SEBESTYÉN ÁRPÁD (A magy. ny. névutórendszere. Bp.)	1965: 100

Ha a fenti — és más — szerzőknél névutónak minősített vagy „névutó-szerű”-nek jelzett különböző szavakat összeszámoljuk, számuk meghaladja a kétszázat (ezekre lásd: SEBESTYÉN i. m. 17—22, 169—86). Mai nyelvünkre nézve több-kevesebb határozottsággal megállapíthatjuk, hogy névutóinak száma 100 körül mozog. Ha ehhez hozzászámítjuk azt a két tucatnyi határozóragot, amelyek többsége szintén névutóból fejlődött, valamint azt a másfél ezernél több határozószót, amelyek ugyan nem grammatikalizált viszonzszók, de komplex jelentésük révén ugyancsak alkalmasak számos viszonyárnyalat egyedi jelölésére, belátható határozórendszerünk kifejezésének rendkívüli gazdagsága.

Noha a névutó kategóriának — mint említettük — „kijáratái” is vannak (raggá alakulás, kihálás, határozószóvá válás stb.), és a névutóvá minősítés szempontjainak szigorúsága is változhatik, egészében a névutók számának folyamatos emelkedésével kell számolnunk. Erre következtethetünk a fenti táblázat múlt századi és mai szerzőinek számadataiból. Az újabb fejlemények névutó voltának elismeréséért ZOLNAI GYULA már 1918-ban szót emelt (Nyr. 47:53; vö. KLEMM, TörtMondt. 252). A számszerű szaporodást a nyelv, a gondolkodás és a társadalom fejlődésének kölcsönhatásaiban természetes jelenségnek kell tekintenünk, amely nem hátrányára, hanem előnyére válik nyelvünk gondolat kifejező erejének, árnyaltságának. Meglehet, hogy némelyik új vagy új szerepben használt névutónk joggal kelti bennünk a körülményeskedés, szófecsérelés, bürokrata pontoskodás vagy fontoskodás érzését. Csak-hogy ilyenkor sem árt elgondolkozni azon: helyes-e magát a nyelvi eszközt kárhozvatni azért, mert engedelmesen tükrözteti bizonyos társadalmi körök, rétegek vagy osztályok gondolkodásmódját, mentalitását, szemléletmódját, magatartását? Példaként utalhatnánk a *felé* névutó annyiszor hibáztatott használatára (közöl, megmond, elküld valamit valaki *felé*). Nyelv művelésünk többször rámutatott: ebben a hibás használatban a döntéseiért felelősséget vállalni félő, feletteseit bírálni nem merő, a szókimondást „jelzésekkel” helyettesítő, az egyenes kiállástól visszarettenő, de esetleg ugyanakkor a hatóság pózában pöffeszkedő hivatalnok magatartása testesül meg. A névutó ilyen használata csak szimptomája egy magatartásformának — legalábbis kezdetben —, s az okok megszüntetésével a használata is visszaszorítható volna.

4. Sajnos, be kell ismernünk, hogy még a felszabadulás utáni nyelvművelésünk, nyelvtudományunk is elég kevés figyelmet szentelt a nyelvhasználat társadalmi háttere vizsgálatának. Bár a nyelv és a társadalom viszonyáról egy időben rengeteg szó esett nálunk, a beható nyelvészeti kutatók terén alig történt valami. Komolyan sajnálhatjuk, hogy azoknak a hatalmas társadalmi átalakulásoknak, amelyek hazánkban a felszabadulás óta lezajlottak, nyelvi hatásait, következményeit nyelvtudományunk nem követte lépésről lépésre, s így talán örökre le kell mondanunk azokról a tanulságokról, amelyeket e lehetőség kihasználása biztosított volna.

Szoktunk beszélni arról, hogy a felszabadulás olyan emberek százezreit vagy millióit emelte a közélet és közigazgatás fórumaira, akik addig a családon kívül más nyilvánosság előtt nem használták nyelvüket. Csak miközben a társadalmi és kulturális forradalomért harcoltunk, nem vettük észre, hogy ezek a százezrek nemcsak múltjukból, hanem addigi nyelvükből is kilépnek, és kellő értékítélet nélkül azt a nyelvváltozatot sajátítják el, amelyre új szerepük rászoktatta őket: a rendeletek és utasítások régi meg új cikornyáit, a napi sajtó fésületlen, hevenyészett újításait, futvaszült, idegen elemekkel és fordulatokkal tele fordításait. Ebben a vonatkozásban még az egyébként korszakhatárt teremtő Marr-vita sem hozott kellő eredményt: felszabadította a történeti összehasonlító nyelvtudományt, de nem fordította a figyelmet eléggé a társadalom napi nyelvhasználatának kérdései felé.

A társadalmi, gazdasági, politikai kérdések legszélesebb nyilvánosság bevonásával való megvitatása állandó hatással volt és van a közgondolkodásra. Az elvontabb mondanivaló árnyaltabb, bonyolultabb fogalmazást és új szövegek tömegét terjeszti el mind szélesebb körben, akár gazdasági, termelési, akár politikai, elméleti, tudományos kérdések kerülnek elő. A tömegkommunikáció eszközei, az immár mindenkire eljutó sajtó, rádió, televízió nemcsak a tartalmak, hanem hovatovább a nyelvi formák terjesztésében is nagyobb hatásúak, mint a család vagy a munkahely. A társadalom megsokszorozódott mennyiségű, meggyorsult nyelvi forgalmában az irányító szerepet ezek a felső hatások jelentik. De jelentősen megnőtt a régebbihez képest az a ráhatás is, amit az iskola, a különböző szakmák, a tudományok és a szépirodalom jelentenek.

A társadalmi méretű közgondolkodás elvontabbá, bonyolultabbá válásának nyelvi megnyilvánulásait még nem kutatja kellő figyelemmel nyelvtudományunk. A nyelvművelés mindennapi gyakorlatában arról gyakorta esik szó, hogy az új névutók vagy névutószerű szóalakok sokszor az addigi rövidebb határozóragok helyén „terpeszkednek”. Ezt azonban egy sokkal tágabb, többtényezős folyamat egyik megjelenési formájaként foghatjuk fel: melléje sorolhatjuk például a szószaporítás különböző típusait, az összetétel-keletkezést (*cél* helyett *célkitűzés* stb.), az igealakok nominális szerkezetté oldódását (*elintéződik* helyett *elintézést nyer* stb.), az egyszerű mondat hosszúságának növekedését, az összetett mondatok számarányának emelkedését és egyebeket, amelyek mind rendszeres vizsgálatot érdemelnének.

5. Mai nyelvünk névutóhasználatának főbb jelentéstani, funkcionális tendenciájára térve mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy — a fentebb mondottakkal összhangban — bizonyos arányeltolódás tapasztalható az elvont jelentésű névutók javára. Ez a jelenség két oldalról is igazolható. Egyrészt kimutatható, hogy az ősi, elsődlegesen helyviszonyt kifejező névutóink egyre nagyobb arányban töltenek be elvont, átvitt értelmet. Fentebb már említett, e századi szövegek névutózását vizsgáló munkánkból (SEBESTYÉN, Névut. 242) az öt leggyakoribb ősi névutónk hely-, idő- és elvont határozói szerepét az alábbi táblázat szemléltetheti:

Névutó	Össz. adat	Helyhat.	Időhat.	Elvont hat.
<i>alatt</i>	1538	741	609	188
<i>előtt</i>	1234	636	370	228
<i>köz(öt)t</i>	1769	648	60	1025
<i>szerint</i>	1044	—	18	1026
<i>után</i>	1903	182	1256	465
	<u>7488</u>	<u>2243</u>	<u>2313</u>	<u>2932</u>

Ezek a névutók — talán a *szerint* kivételével — eredetileg mind helyhatározók voltak, később váltak időhatározót és elvont határozót is kifejező viszonyzókká. A mai nyelvben azonban összességükben már többször használjuk őket időhatározóként és még többször elvont határozóként, mint helyviszonyjelölésre. A nem helyhatározó szerepű példák előfordulása különösen nagy a napisajtó nyelvében, illetőleg a műszaki tudományos nyelvrétegben. Az eredeti helyi jelentés leggyakrabban a versek szövegében és a szépprózában figyelhető meg. A beszélt nyelv sajátos egyensúlyt mutat a fenti szélsőségekhez képest (a részletes adatokra vö. SEBESTYÉN i. m. 33, 44, 67, 84, 90).

Névutóállományunk másik fő csoportja, amely nyelvtörténetileg az előbbinél későbbi korokban alakult ki, mai használatában még erősebben mutatja az elvont funkciók túlsúlyát annak ellenére, hogy többsége ezeknek is elsődlegesen helyhatározói szerepet töltött be. A ragos névszókhoz járuló, úgynevezett ragvonzó névutók tartoznak ide. A közülük leggyakoribb ötnek arányait az alábbi táblázat szemlélteti:

Névutó	Össz. adat	Helyhat.	Időhat.	Elvont hat.
<i>-n át</i>	430	169	212	49
<i>-vel együtt</i>	290	—	—	290
<i>-n keresztül</i>	219	59	53	107
<i>-n kívül</i>	307	29	2	276
<i>-vel szemben</i>	364	92	—	272
	<u>1610</u>	<u>349</u>	<u>267</u>	<u>994</u>

Mint látjuk, a helyhatározói funkcióban használtak itt már csak egynegyedét teszik ki a teljes mennyiségnek, s az elvont határozót jelölők száma az időhatározó szerepűekhez képest is rendkívül megemelkedik. (A részletekre I. SEBESTYÉN i. m. 98, 102, 108, 111, 116, 244—5).

Különösen jól mutatja az elvont viszonyok túlsúlyát az a névutócsoportunk, amely történetileg legfiatalabb, XIX—XX. századi keletkezésű. Nézzük meg itt is a leggyakoribb ötnek a megoszlását:

Névutó	Össz. adat	Helyhat.	Időhat.	Elvont hat.
<i>alapján</i>	371	—	—	371
<i>közben</i>	258	—	248	10
<i>módon</i>	291	—	—	291
<i>során</i>	198	—	198	—
<i>számára</i>	330	—	—	330
	<u>1448</u>	<u>—</u>	<u>446</u>	<u>1002</u>

Az adatok magukért beszélnek. Látható, hogy itt már maguk a névutóvá váló szók sem helyi jelentésűek (még ha egyiknek-másiknak felfedezhető is a jelentésében lokális vonatkozás), és ennek megfelelően névutóként sem vállalnak helyviszonyítási szerepkört. De érdemes egy pillantást vetni arra is, hogy ezek az elvont funkciójú névutók mely nyelvrétegekben jelentkeznek nyelvhasználatunkban. Ezt szemlélteti a következő táblázat:

Névutó	Össz.	Vers	Be- széd	Próza	Újság	Műsz. tud. ny.
<i>alapján</i>	371	—	11	24	86	250
<i>közben</i>	258	5	17	158	44	34
<i>módon</i>	291	5	12	78	63	133
<i>során</i>	198	3	4	13	95	83
<i>számára</i>	330	2	16	142	85	85
	<u>1448</u>	<u>15</u>	<u>60</u>	<u>415</u>	<u>373</u>	<u>585</u>
%	100	1,—	4,1	28,7	25,8	40,4
(Korpusz %)	100	7,5	9,—	52,5	15,—	16,—)

Látható, hogy mennyire nyelvréteghez kötöttek az egyes névutók: az *alapján* túlnyomórészt az újságok és a műszaki tudományos kiadványok nyelvében él, de hasonló a *módon* és a *során* előfordulása is. A *közben* és a *számára* egészségesebb megoszlású, de az úgynevezett („papiros-nyelvrétegekben” ezek is gyakoribbak. A táblázat két alsó sora százalékokat jelez: zárójelben azt tüntettük fel, hogy az adatgyűjtés hogyan oszlott meg nyelvrétegenként. Ezeket az adatokat szembesítve a fölöttük levőkkel, kiderül, hogy a fenti elvont névutók

versben, beszédben és szépprózában sokkal kisebb arányban fordulnak elő szövegarányuknál, ellenben a 15 szövegszázaléknyi újságszövegből e névutók 25,8%-a került ki, és a 16 szövegszázaléknyi műszaki-tudományos nyelv adta e névutócsoport előfordulásainak 40,4%-át. Abból ítélve, hogy a beszédbeli adatok is alacsonyabbak a korpusz megfelelő szövegszázalékánál, úgy gondolhatnánk, a beszédet még nem kapta el az új névutók sodrása. Sajnos azonban a szóban forgó munka „beszéd” címen színdarabok dialógusait dolgozta fel — jobb megoldás híján —, s ez valószínűleg nem annyira a hétköznapi beszédet, mint inkább az irodalmi próza egy rétegét képviseli, tehát szépíti az arányokat. (A fentiekkel kapcsolatos további részleteket l. SEBESTYÉN, Névut. 123, 146, 150, 159, 161, 239—47).

Természetesen hasonló eredményeket kapunk akkor is, ha az egyszerű és ragvonzó névutók nyelvrétegek szerinti tagolódását vesszük szemügyre. Foglaljuk táblázatba az elvont szerepű előfordulásokat!

Névutó	Ö. elv.	Vers	Beszéd	Próza	Újság	Műsz. tud. ny.
<i>alatt</i>	188	6	8	98	34	42
<i>előtt</i>	228	15	23	63	70	57
<i>köz(öt)t</i>	1025	58	68	384	270	245
<i>szerint</i>	1026	10	43	300	299	374
<i>után</i>	465	11	43	286	40	85
	<u>2932</u>	<u>100</u>	<u>185</u>	<u>1131</u>	<u>713</u>	<u>803</u>
%	100	3,4	6,3	39,3	24,3	27,3
Korpusz %	100	7,5	9,—	52,5	15,—	16,—
<i>-n át</i>	49	12	2	28	5	2
<i>-vel együtt</i>	290	15	35	142	58	40
<i>-n keresztül</i>	107	2	20	47	15	23
<i>-n kívül</i>	276	2	11	100	83	80
<i>-vel szemben</i>	272	1	10	82	101	78
	<u>994</u>	<u>32</u>	<u>78</u>	<u>399</u>	<u>262</u>	<u>223</u>
%	100	3,2	7,8	40,1	26,3	22,4
Korpusz %	100	7,5	9,—	52,5	15,—	16,—

Feltűnő, hogy még a régi, harmonikusan fejlődő névutóknak, a *között*-nek és a *szerint*-nek elvont határozói szerepben való előfordulása is milyen erősen nyelvréteghez van kötve: ezek elvont használatának nagyobbik fele a sajtó és a műszaki tudományos nyelvből kerül ki. Általánosítható eredménye a táblázatoknak, hogy a vers, beszéd és próza nyelvéből ezek szövegarányánál jóval kevesebb elvont névutó mutatható ki, viszont az újságnyelv és a műszaki

tudományos nyelv névutó előfordulásainak aránya mintegy 10%-kal meghaladja e nyelvvrétegek korpuszunkbeli szövegarányát.

A fenti fejtegetéseket a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Mai nyelvünk névutóhasználatára jellemző, hogy még az ősi, eredetileg helyviszonyt kifejező névutók szerepköre is erősen eltolódik az átviteles, absztrakt funkciók felé: egyre nagyobb arányban fordulnak elő időhatározóként vagy egyéb elvont határozói viszony jelölőiként.

2. Az elvont funkciójú névutók jelentkezése nem egyenletes a különböző nyelvvrétegekben és nyelvhasználati szinteken: a versek és a széppróza nyelve, valamint az élő beszéd névutóhasználatára harmonikusabb, nem halmozza az elvont névutókat olyan mértékben, mint az erősen papirosízű sajtónyelv és a műszaki tudományos kiadványok nyelve.

3. Az elvont határozókat kifejező névutók általános előretörésében részint a közgondolkodás elvontabbá, bonyolultabbá válását kell látnunk, részint azonban — főleg a sajtó és a tudományos műszaki nyelv vonatkozásában — bizonyos körülményeskedést, a mondanivaló megformálásának túlbonyolítását, sokszor fölösleges pontoskodást és fontoskodást. E jelenség mögött nem mindig a szóban forgó tárgyör bonyolultsága rejlik, hanem gyakran csak a hivatalnoki, hírlapírói vagy tudományoskodó fontoskodás, mint olyan magatartásforma, amely egyesek gondolkodásmódját és ezen keresztül nyelvi megnyilvánulásait is befolyásolja. Kívánatos lenne, hogy a körülményeskedő nagyképűségtől mentes egyszerű, közvetlen beszéd és írásmód legyen jellemző mindazokra, akik a közélet fórumain szerepelnek, közügyeket intéznek, vagy a tudományokat művelik.

6. Ha mármost azt próbáljuk szemügyre venni, hogy újonnan keletkező vagy terjedő névutóink milyen határozófajtákhoz tartoznak, milyen mondatbeli viszonyokat fejeznek ki, először is a nehézségekre, a kategorizálás nehézségeire kell utalnunk. A határozók osztályozása évszázados vita a nyelvészetben: nagyon gyakori eset, hogy ugyanabban a mondatban egy határozós kapcsolat többféleképpen is értelmezhető, több kategóriába is beosztható a szövegkörnyezet értelmezésével, vagy egyszerre több határozófajta jegyeit hordozza: komplex jelentésű. Bizonyos típusú, többféleképpen is felfogható példák alapján az akadémiai Leíró Nyelvtan külön kategóriaként veszi fel például a „körülményhatározót”: „E határozók a mondat valamely más részétől (alanyától, tárgyatól stb.) megjelölt személyt vagy dolgot körülvevő, de tőle független, tehát például az időjárás, anyagi, társadalmi vagy más természetű körülményeket határozzák meg.” (MMNyR. II, 238). Látni való, hogy e viszonytípus definíciója még meglehetősen laza: inkább csak gyűjtőkosárnak érezzük máshova be nem sorolható példák számára. Pedig már saját névutója is van e viszonyfajtának: „Elég nehezen körülírható és meghatározható körülmények kifejezésére használjuk a *kapcsán, kapcsolatban* névutószerű kifejezéseket” (uo. 239). — Jellemző, hogy az egyetemi oktatásban használt tankönyv (BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv. Bp., 1968)

nem vesz fel ilyen határozófajtát, helyette a „külső állapothatározó” terminust használja. Követi a tankönyvet e tekintetben a hozzá kapcsolódó gyakorló-könyv is (RÁCZ—SZEMERE, Mondattani elemzések. Bp., 1972).

Bár sajátos árnyalatú, vagy többféleképpen felfogható, komplex határozót akármely régi határozóragunk vagy névutónk is kifejezhet, megfigyelhető, hogy újabb keletkezésű névutóink közt aránylag sok ilyen akad. Például: *alapján* = komplex mód- és eszközhatározó: „A helyezést a célfotó *alapján* döntötték el” (ME. 107); *alkalmából* = komplex idő- és okhatározó: „Névnapja *alkalmából* munkatársai is köszöntötték” (uo. 108); *címén*: állapot-cél: „elszomorít, hogy közérthetőség *címén* szájbarágó gügyögést várnak el a költőtől...” (Kritika 73:2:11); *esetén*: idő-feltétel: „Így nem lehet előzetes útitervet készíteni, főleg késés *esetén*” (Magyarország 72: X. 8); stb., hasonló példák idézhetők az *ellenére*, *dacára*, *kapcsán* stb. névutókra is.

Az elvont határozófajták közül talán a módhatározót kifejező névutókészlet gyarapodott legerőteljesebben. Gyakran használjuk e viszonyfajta kifejezésére az *alapján*, *értelmében*, *■hoz hasonlóan*, *-tól eltérően*, *-nek megfelelően*, *módjára*, *módra*, *módon*, *módra*, *-mód* stb. névutókat és névutószerű kifejezéseket.

Jelentősen megszaporodtak a tekintethatározó különböző árnyalatait kifejezésre juttató névutók és névutószerű szók is: *értelmében*, *-t illetően*, *-t illetőleg*, *-hez mérten*, *szempontjából*, *szempontból*, *tekintetében*, *tekintetben*, *terén*, *téren*, *-re vontkozólag* stb.

A hagyományos értelemben vett, illetőleg külső állapot újabb névutószerű kifejező eszközei: *esetében*, *esetben*, *esetén*, *esetére*, *formájában*, *kapcsán*, *-vel kapcsolatban*, *kivételével* stb.

Új névutói kifejező eszközökkel gyarapodott az okhatározás: *alapján*, *alkalmából*, *alkalomból*, *alkalmával*, *alkalommal*, *címén*, *következtében* stb.; a célhatározás: *céljából*, *célből*, *céljára*, *célra*, *érdekében*, *kedvéért* stb.; az eszközhatározó: *arán*, *áron*, *révén*, *réven*, *segítségével*; illetőleg a számhatározás is: *alkalommal*, *esetben*, *izben* stb.

Ha az elvont határozófajták viszonyító eszközkészletének ezt az „új hullámát” közelebbről megnézzük, feltűnik, hogy ezek a szavak már nem helyi vagy időviszonyítás jelöléséből lendültek át az elvontabb funkciókba, hanem közvetlenül ilyen célra grammatikalizálódtak, vagy indultak meg ezen az úton. Ez korábbi viszonyjelölő eszközeink kialakulásához hasonlítva már önmagában is újabb jelenség. Az is megállapítható, hogy igen gyakran maga az elvont fogalmat, viszonyt megnevező tartalmas szó válik névutó vagy egyenesen névutó-család kiinduló elemévé: *cél*, *mód*, *eset*, *alkalom* stb. Máskor a határozófajttával tartalmilag összefüggésben álló szavakból formálódik a viszonyjelölő eszköz: a tekintethatározóban a *szem*, a *nézés*, *tekintés* fogalmi szavai dominálnak; a számhatározót az egyes előfordulások ismétlődésére utaló fogalmi jelentésű elemekből alakult névutók segítenek visszatükröztetni (*alkalom*, *eset*). Mindezt alapjában véve természetesnek kell tartanunk, éppen úgy, ahogyan természetes volt, hogy ősi névutóink az érzékek számára közvetlenül

adott helyviszony vonatkozású nyelvi elemekből, fogalmi jelentésű szavakból grammatikalizálódtak.

7. Természetes, hogy a nagyszámú új névutó és névutó-kezdemény többnyire nem teljesen újonnan felismert viszonyt, legfeljebb újszerű árnyalatot vagy aspektust fejez ki. Ezért gyakran rá tudunk mutatni arra, hogy az új viszonyjelölő eszköz melyik réginék a rovására terjed. Minthogy a magyar határozórag- és névutórendszer funkcionálisan nem különül el, gyakran az új névutó korábbi rag helyén bukkan fel (ennek elvi megítéléséről fentebb már szóltunk). Tüzetes elemzésekkel bizonyítani lehet, hogy még az olyan látszólag egyszerű esetekben sem helyes a nyelvművelők sommás elmarasztalása, mint a számnevek melletti *alkalommal*, *esetben*, *izben* használata. A *-szer* raghoz képest ugyanis ezek a viszonyszók fontos többletként azt is tartalmazzák, hogy a sokszorozódás nem közvetlenül egymás után, nem szabályos időköz elteltével és nem feltétlenül azonos vagy hasonló külső körülmények közepette zajlik le, hanem az egyes alkalmak, esetek lazább egymáshoz kötődésével (vö. SEBESTYÉN, Névut. 132, 140, 171. — Zárójelben megjegyezve: sajnálatos, hogy az ilyenféle elemzések gyakran még a szakemberek figyelmét is elkerülik: az egyetemi tankönyvként kiadott RÁ CZ—SZEMERE-féle elemző kötet nem ismeri a legújabb névutó-monográfiát, noha több mint 30 oldalon tárgyal névutó-elemzéseket: ME. 106—37). A jelentésfunkciók pontos elkülönülése természetesen lassú folyamat eredménye, s az átmenet szakaszában adódnak olyan esetek, amikor az új viszonyító eszköz nem mond többet a réginél.

Számos esetben tapasztaljuk, hogy egyes régebbi névutók is hátra szorulnak az új fejlemények hatására. Ilyen például az eszközhatározói *által* (amely talán a heves nyelvművelői elmarasztalás hatására veszít tért); a *dacára* (helyette a nyelvművelőktől ajánlott *ellenére* dívik); az *egyetemben* (helyére a rövidebb *együtt* pályázik); a *gyanánt* (vetélytársai a *-ként* és *-ul*, *-ül* ragok); a *folytán* (a *miatt* hatására); a *közepette* (= *között*, *közben*); a *mentén*, *mentében* (szerepét átveszi az *amúgy* is terhelt, de vele nem is azonos értelmű *mellett*); *-re nézve* (sanyargatja a hosszadalmas *szempontjából*); *-vel szemközt* (ritkítja a *-vel szemben*); a *tájban*, *tájt* (ma egyaránt *körül*); a *vége*t (ma leggyakrabban *céljából*) stb.

Az újabb keletkezésű névutók közül leggyakoribbak, terjedő jellegűek az *alapján* (a kiinduló ok megjelölésére; hasznosan színezi a semleges *miatt* tartalmát); az *ellenére*; az *érdekében* (egyelőre még sok tartalmi elemmel vegyíti a célviszonyt); *esetben*, *esetén*; *következtében* (tartalmi jelentése még jól sugalmazza az előzményben rejlő okot); *terén*, *területén* (csak látszólag hely-vonatkozásúak, lényegében képes megjelölései a cselekvés színterének: exponáló tekintethatározók) stb.

Ebbe a csoportba tartozik — legalábbis típusát tekintve — több régebbi, nagy gyakoriságú névutónk is, mint a *részére*, *révén*, *során*, *számára*, *után*, *útján* stb., ezek e típus nagy produktivitását bizonyítják.

8. Névtós szerkezeteink alaki megformáltsága is mutat eltéréseket mai nyelvünkben a korábbiakhoz képest. A névtó és az általa viszonyított névtó korábban tartalmas szintagmát alkottak. A névtóvá válás után a korábbi szintagmatikus viszony jelölő eszközei nem maradtak el, hanem továbbra is megmaradtak.

Mínt hogy legtöbb és legősbibb névtónk birtokos szerkezetből fejlődött ki, érthető, hogy ennek alaki kitevői a névtós kapcsolatokban is felismerhetők. A birtokos szerkezetek alaki típusai és a megfelelő — velük azonos korban keletkezett névtós kapcsolatok — így párhuzamosíthatók: *fa—ág : fa—al(-att) = alatt; fa—ága : ló—uta(-n) = után; fának—ága : bokrodnak—mege(tte) = mögött(-e)* — ez utóbbi már határozószónak is felfogható volna, s talán helyesebb, ha ebben a névtószerveztésben visszaütést látunk a birtokos szerkezet analóg hatására. Újabb névtóink túlnyomórészt a birtokszón jelölt birtokviszony alaki kitevőjét mutatják: a névtó határozóragja előtt megjelenik az *-a, -e, -ja, -je : alap-já-n, cél-já-ból, ellen-é-re, érdek-é-ben, eset-é-ben, eset-é-n, kapcs-á-n, következé-é-ben, mód-já-ra, rész-é-re, rész-é-ről, rév-é-n, sor-á-n, szám-á-ra, táj-á-n, ter-é-n, út-já-n* stb.

Igen fontos mai sajáttsága névtórendszerünknek, hogy a fenti, birtokos szerkezetet tükröző névtós kapcsolatok mellett nagy számban keletkeznek ugyanabból a tőszóból nem birtokos, hanem minősítő jelzős szerkezetekben is névtók. Ezek természetesen nem tartalmazzák a birtokos személyragot: *alap-on, cél-ból, értelem-ben, eset-ben, íz-ben, mód-on, mód-ra, rész-ről, rév-en, szám-ra, táj-ban, tér-en, út-on* stb. Az ilyen névtók és névtókezdemények főnévi jelzős, mutatónévmasi jelzők, sőt újabban melléknévi jelzős szerkezetekben formálódnak ki: *borjú módra; ez alapon; ilyen célból; három ízben; szerencsés esetben* stb. Névtókészletünk új hullámában igen fontos új csoport ez: módot ad arra, hogy alkalmas jelentésű szóból egyszerre két névtó keletkezék (*alapján : alapon; céljából : célból* stb.), és ezáltal a névtózás intézményesen alkalmazható legyen nemcsak főnevek viszonyítására, hanem melléknévi, számnévi szavakéra is. Itt nagyarányú rendszertágulás tanúi lehetünk.

Régi, kiterjedt névtócsoportja nyelvünknek az (értelmező) határozós szerkezetekből kivált névtóké: valamin *alul; felül, kívül, belül; valamivel egyetemben, együtt, szemben, szemközt* stb. Ez a csoport is mutat szaporodást: *-vel ellentétben, kapcsolatban, -ből kifolyóan, kifolyólag; -nek megfelelően, -hoz mérten; -re tekintettel; -hoz viszonyítva; -ra vonatkozóan, vonatkozólag; stb.* Hivatalos nyelvtanírásunk ezek közül ma még csak keveset tekint valóban névtónak, valószínűleg eleven morfológiai tagoltságuk miatt. Jelentésanilag sokuk elég elvont és általános jelentésű ahhoz, hogy viszonyzóvá fejlődhessen: legtöbbjük igezármazék, főleg participium. (A példákra vö. SEBESTYÉN, Névtó. 169 kk.)

Újabban kezdi elismerni nyelvtudományunk a tárgyragos névtó mellett névtót is: valamit *illetően, illetőleg, kivéve, tekintve*. E szerkezetformák nem

újak, csak minősítésük nem elég egyöntetű. Nem zárható ki, hogy számuk a jövőben szaporodni fog.

Az alakszerkezeti, illetőleg szófaji típusok összefoglalásául azt mondhatjuk: névutórendszerünk e tekintetben is lendületesen fejlődik, bővül: új szerkezetítípusok jelennek meg, s a tartalmi új hullám alakilag is növekvő változottsággal párosul. Igaz, hogy ezáltal névutórendszerünk belső tagoltsága tovább fokozódik, de ez a funkcionális, tartalmi gazdagodás természetes következménye. Sajnos, a megítélés, a névutóvá minősítés tartalmi kritériumait nagyon nehéz úgy összeállítani, hogy minden vitás esetben eligazítsanak bennünket. Formai, alakszerkezeti szempontok ebben a szétkülönítésben nehezen adhatnak elsődleges, a tartalmiaknál szilárdabb fogódzókat.

9. A névutók számának fent részletezett szaporodásával nem jár együtt a tömeges raggá válás. Az írásbeliség általában a konzerválás eszköze, gátolja a beszédbeli egységek morfológiai tagolódásának elhomályosulását.

A névutók leggyakrabban a mutató és kérdő névmásokkal alkotnak összetélt. Feltehető, hogy testes határozóragjaink is ilyen névmásos összetételekben kristályosodtak ki (*e-, a-, ez-, az-, ki-, mi-,* előtagok). Az ilyen típusú határozószók vagy névutós szerkezetek alkalmasak főmondati utalószók szerepére is, és a mellékmondat kötőszavával kissé terjengős — a nyelv művelők által gyakran, de eredménytelenül kárhoztatott — kapcsoló szerkezetet alkotnak: *ehelyett, akörül, ezalatt, azelőtt; anélkül, hogy; annak ellenére, hogy; annak következtében, hogy* stb. Különösen e két utóbbi típusú, a birtokos szerkezet teljes jelöltségét átörökítő névutós kapcsolatok ilyen alkalmazása szül hosszadalmas szerkezeteket a mondatkapcsolásra. Mivel azonban az ilyen névutós kapcsolatok száma mai nyelvünkben nem csökken, hanem növekszik, számolnunk kell a mondatkapcsolás e módszerének szaporodásával (vö. SEBESTYÉN i. m. 233).

Már a múlt században, főleg a *való* melléknévi igenév elkerülésére divatba hozták nyelvűvelőink a névutókból *-i* melléknévképzővel alakult származékokat: *a ház előtti kert* e h.: *a ház előtt való kert*. Ez a szerkezetítípus a nyelvújítás hatására úgy elterjedt, hogy már határozóragok sorához is kezdék kapcsolni: *-róli, -tőli, -hozi* stb. (vö. ma is: *természetbeni, ebbeli* stb.). E fejlődés során igen sok régi névutónk kapott ilyen *-i* képzőt, elannyira, hogy az újabb nyelvtanok az ilyen *alatti, feletti, melletti* kifejezéseket mint kereszteződő szófajt új alkategóriának minősítik, amely „egyszerre névutó is, melléknév is. (Nyelvi szerepe így némileg rokon a határozóragéval, hiszen viszonyt is kifejez; meg a képzővel is, hiszen melléknévi értékű szókapcsolatot alkot.) (MMNyR. I, 286; SEBESTYÉN i. m. 234—6).

Ósi névutóink közül különösen gyakoriak ilyen képzett formában a *közötti* (*közti*), *nélküli*, *előtti*, *utáni*, *alatti*. Ragos névszóhoz járuló névutóink ilyen származéka jóval kevesebb: leggyakrabban a *valamin kívüli, felüli* fordul elő. Az újabb — a birtokos személyragot még érezhetően tartalmazó — névutók ilyen toldalékolása még nem indult meg: nincs *alapjáni, ellenérei*.

Számolhatunk azonban azzal, hogy az elhomályosulás, a névutó morfológiai tagoltságának elévülése során ezek a típusok is megjelennek nyelvünkben, ahogyan a hasonló szerkezetű *szerinti*, *utáni* ma teljesen szabályosnak számít. Már ma is előfordul szórványosan például a *céljábóli*, *érdekébeni*, *következtébeni* stb. A birtokos szerkezeti kitevőt nem mutató, számjelzős előzményű *esetbeni*, *izbeni* már ma is elég közkeletű. (A *nyománi*, *révéni* alakulatokat elítélően említi a MMNyR. I, 411). — Látnunk kell, hogy itt a melléknév képzője nem magához a névutóhoz járul — hiszen ez, mint viszonyító elem tovább nem deriválható —, hanem magához az egész névutós szerkezethez, hozzáfogva a viszonyított névszót is: (*fa alatt*)-i, (*hát mögött*)-i stb. Szerkezet, tömb képzéséről van tehát szó, akárcsak az *-ú*, *-ű*, *-jú*, *-jű* melléknévképző esetében: *kék szemű*, *hosszú hajú* stb. (vö. MMNyR. I, 408).

10. A magyar nyelv névutórendszeréről írt munkámban a névutók egyenkénti vizsgálata során arra is kitértem, hogy a nyelvművelés milyen kifogásokat emelt egyik vagy másik használati mód ellen. A hibáztatások túlnyomó többségének oka a közvetett germanizmus, vagyis az, hogy német viszonyzó, prepozíció magyar utánzásaként, szolgál fordításaként bukkan elő névutó. Az esetek egyenkénti részletezése munkám névutó szócikkeiben megtalálható. Összegezést adni e munka eredményeiről igen nehéz. A felszabadulás előtti nyelvművelés hatékonysága elég szűkkörű volt, csak egy vékony értelmiségi réteghez jutott el, főleg a Magyarosan és a Magyar Nyelvőr olvasóihoz. Az ötvenes években újrainduló nyelvművelés elvi alapállása nem a germanizmusok elleni védelemre, hanem — mint ismeretes — a nyelvi ismeretterjesztésre, nevelésre, stílusrétegek szerinti válogatásra, a jelenségek funkcionális megítélésére törekedett (a múlt idő használatát e mondatban talán indokolhatja az az újabb vita, amely az elvi kérdésekről újabban kibontakozik — vö. Szabolcsi Miklós, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos, Deme László írásait pl. a Magyar Tudomány 1971. és 1972. évfolyamaiban).

A nyelvművelés hatékonyságának mindenesetre elengedhetetlen feltétele, hogy eljusson a nyelvrontás gócaiba, illetőleg kellő szerepet kapjon az iskolai anyanyelvi nevelésben. Ezt ma még nemigen mondhatjuk el. A nyelvileg kevésbé iskolázott széles tömegek nyelvhasználatának befolyásolása igen nehéz, különösen olyankor, ha egy-egy nyelvi elem — például névutó — használatának egyik vagy másik formáját helytelenítjük. Több példa igazolja, hogy egy sajátos árnyalat hibáztatása — ha elég heves — a névutó vagy más nyelvi elem teljes elkerüléséhez vezet: a beszélők csak azt jegyzik meg, hogy ezzel a szóval valami nincs rendjén, s ha nem akarunk hibázni, legjobb nem használni. Így volt például az *által* névutóval (ma szenvedő igék mellett nem szokásos, de egyébként terjed), így a *dacára*, amely — bár nem egyenértékese az *ellenére* névutónak, szinte kikopik a használatból. Totális szabályt könnyebb felfogni és követni, mint részlegest, az árnyalatok nyilvántartásához nyelvművelő kézikönyv, lexikon szükséges, és hozzá társadalmi, vagy esetleg munkaköri, hivatali, szolgálati igényesség is. Mai nyelvművelésünk igen népszerű, a legszele-

sebb körökig eljut. Ha társadalmi, hivatali, politikai oldalról támogatást kap, minden eddigénél hatékonyabb lehet. Ezt bizonyítja az a kampány, amely az ötvenes években a mozgalmi zsargon ellen folyt. Ekkor nemcsak általános eredményeket lehetett elérni, hanem még egyes szóhasználati részletkérdésekben is sikerült befolyásolni a tömegek nyelvhasználatát, mint például a *felé* névutó torzulása.

Összegezve: Mai nyelvművelésünk kilátásai minden eddigénél jobbak. Új, hatékonyabb korszakát úgy kell megszerveznünk, hogy a nyelvi hibák forrását keressük meg, s ott fejtsünk ki javító hatást. Elvi alapállásunk ne korlátozódjék a germanizmusok elleni harcra, sőt — a névutók vonatkozásában — bánjunk óvatosabban az idegen hatás vádjával. A névutók használatában mai nyelvhasználatunk nagyarányú bővülést mutat mind mennyiségi, mind funkcionális, mind alakszerkezeti szempontból. Az új névutókezdeményeket folyamatosan figyelemmel kell kísérnünk, és elősegítenünk, hogy sajátos funkciójukat megtalálják, anélkül, hogy korábbi viszonyítóelemeket háttérbe szorítanának. Kívánatos lenne, hogy a készülő nyelvművelő kézikönyvben a névutókkal kapcsolatos szócikkeket olyan kutatók írják, akik a kérdés elméleti részét is jól ismerik, s az eddigi nyelvművelés hibáztatásait képesek felülbírálni, adattárjuk pedig elég bő ahhoz, hogy az egyes elemek helyes és hibás használatát, árnyalatait be tudják mutatni.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Zu den wichtigen Eigenheiten unserer Postpositionen

Aufgrund eines früher erschienenen Buches des Verfassers (A magyar nyelv névutórendszere — Das Postpositionensystem der ungarischen Sprache. Budapest, 1965. Akademie-Verlag), sowie aufgrund seiner neueren Sammlungen wurden hier wichtige Merkmale dieser typischen Kategorie der ungarischen Sprache untersucht.

Der Verfasser weist auf folgendes hin: der größere Teil der ungarischen Postpositionen stammt aus früheren Possessivkonstruktionen, aber auch in der heutigen Sprache gibt es zahlreiche Postpositionen, die aus attributiven, adverbialen und transitiven usw. Syntagmen stammen.

Der Verfasser weist den Aberglauben der Sprachpflege zurück, der eine jede Postposition, die an der Stelle des früheren Adverbialsuffixes neuerdings erscheint, ohne weiteres als etwas schlecht Ungarisches betrachtet. Das Entstehen von Postpositionen ist eine jahrtausendealte und auch heute noch konstatierbare Erscheinung, eine wichtige sprachtypologische Eigenheit des Ungarischen.

In der historischen Entwicklung der Postposition als Wortart-Kategorie kann beobachtet werden, daß die Postposition in zweierlei Hinsicht immer abstrakter wird: die alten, früher nur Lokalverhältnisse ausdrückenden Post-

positionen eigneten sich im Laufe der Zeit für Temporaladverb, später für andere, abstrakte Adverbien (Ursache, Ziel, Modus, Respectivus), bzw. die neueren Postpositionen entwickeln sich schon aus Wörtern mit abstrakter Bedeutung (*Ursache, ziel, Modus, Respectivus* usw.).

Die abstrakte Verhältnisse ausdrückenden Postpositionen melden sich in den verschiedenen Schichten der Sprache nicht gleichermaßen: die Gedichte, die Belletristik und die gesprochene Sprache gebrauchen nur wenige und ältere Postpositionen (eher lokal- und temporaladverbiale Postpositionen); die Zeitungen und die technisch-wissenschaftliche Sprache enthalten dagegen viele neue, abstrakte Adverbien ausdrückende Postpositionen. Das folgt notwendigerweise aus dem abstrakten Inhalt der untersuchten Texte.

Die Studie untersucht den Gebrauch der Postpositionen von dem Gesichtspunkt der Sprachpflege aus und versucht zu ihrer Beurteilung in der Sprachpflege aus und versucht zu ihrer Beurteilung in der Sprachrichtigkeit einen wissenschaftlich fundamentierten Standpunkt zu gestalten.

Á. SEBESTYÉN

Munkácsi Bernát vogul szótára

Nyomatásban megjelent vogul szótárról nem beszélhetünk, sőt talán a vogul az egyetlen olyan finnugor nyelv, amelynek máig sincs szótára. A szovjet kiadványokon kívül az eddig megjelentek — jogosan — szójegyzék (Wörterverzeichnis, Glossar) néven futnak. Ezekből sem áll sok rendelkezésünkre. Időrendben a következőket említhetjük: A. AHLQVIST, Wogulisches Wörterverzeichnis (MSFOu. II, 1891); SZILASI M., Vogul szójegyzék (NyK. XXV, 1895) és ennek pótlása: TRÓCSÁNYI Z., Vogul szójegyzék a VNGy. IV. kötetéhez (NyK. XXXIX, 1910); MUNKÁCSI B., Szómutató (VNGy. II/2, 1921) és ennek kiegészítői: VNGy. III/2 (1952), IV/2 (1962); CSERNYECOV, V.—CSERNYECOVA, I., Краткий мансийско-русский словарь (1936); BALANGYIN, A. N.—VAHRUSEVA, M. P., Мансийско-русский словарь (1960); KÁLMÁN B., Wogulische Texte mit einem Glossar (1976). Az említett szójegyzékek közül a nagyobbak mintegy négyezer vogul szót értelmeznek.

Szótárnak nevezhető, tehát tízezres nagyságrenden felüli szóanyagot felölelő gyűjtésről háromról tudok: az egyik Munkácsié 1888—89-ből, a második Kannistóé 1901—6-ból, a harmadik pedig Rombangyejeváé az 1960-as évekből. Valamennyi kiadatlan eddig.

Kannisto anyagát tanítványa, Matti Liimola gondozta, és a szövegkiadások után megkezdte a szótár kiadásra való előkészítését. Liimola halála után Vuokko Kulmala folytatja a munkát. Valószínűleg ez a legnagyobb szótári gyűjtés a vogulból, amely egyben szinte a teljes vogul nyelvterületre kiterjed. Rendkívül csekély azonban a KL anyaga, mert akkor már csak egyetlen személy ismerte ezt a nyelvjárást. Rombangyjeva az első vogul anyanyelvű szótáríró. Az ő gyűjtése csak a még leginkább élő és a vogul irodalmi nyelvet szolgáltató északi tájszólásokra szorítkozik. A szótár — tudomásom szerint — elkészült, csak lektorálásra és kiadásra vár.

A debreceni egyetemi finnugor tanszék egyik legfontosabb és már éppen másfél évtizede megindult tudományos munkája pedig az időben is első, és így elsőnek említett Munkácsi-féle gyűjtés kéziratosságot sajtó alá rendezése. Mivel azonban még 1949-ben az egész vogul Munkácsi-hagyaték gondozását rám bízta az akkor éppen átszervezés alatt álló Magyar Tudományos Akadémia helyett működő Tudományos Tanács, így első feladatomban azt tartottam, hogy a VNGy. még két hiányzó kötetét sajtó alá rendezzem, ill. megírjam. A III/2. kötet 1952-ben, a IV/2 1962-ben jelent meg. A szótárhoz érdemben csak ezután foghattam hozzá.

Munkácsi ívlapokra írta tintával vagy ceruzával a helyszínen szótári jegyzeteit. Nem találtam sehohol arra utalást, milyen módszer szerint végezte a kérdezést. Hogy lehetett valamilyen rendszere, tehát nemcsak a spontán beszélgetésekre bízta a szóanyag összegyűjtését, azt bizonyítják a több nyelvjárásból meglevő azonos vagy nagyon hasonló példamondatok. Ahol valamilyen szót nem értett, ott megkérdezte jelentését és a magyarázatot vagy vogulul vagy oroszul odaírta, akárcsak a szövegeknél. Mivel vogul nyelvmenterei közül az oroszul tudók is erősen vogulos hangképzéssel ejtették az orosz szavakat és kifejezéseket vagy csak tájszót ismertek, így bizony néha megesik, hogy Munkácsi sem tudta már itthon az illető vogul szó értelmét tisztázni.

A szótári anyagot a KL kivételével saját maga cédulázta ki, mert nem egyetemi, hanem tanfelügyelői állásban dolgozott, és hosszú ideig nem volt tudományos segítőtársa. Nagyon gyakorlati ötlettel a különböző nyelvjárási adatokat más-más színű cédulákra írta ki, mégpedig indigóval annyi példányban, ahány szó volt a példamondatban. Így tehát a legtöbb cédulán egy vogul példamondat vagy mondattöredék látható — rendszerint orosz fordítással, a vogul szavak közül az egyik aláhúzva. Papírtakarékosságból céduláit nagyrészt iskolai füzetlapokból, számadási ívekből, rendeletek, utasítások margójából, sőt a kapott — bizonyára érdektelen — levelek többé-kevésbé felhasználatlan részeitől vágta ki. Ezért sokezer cédulája közül alig akad néhány olyan, amely nagyságra teljesen megegyezne. Az is gyakran előfordul, hogy az indigós másolat a nyomtatott vagy más célú írott szövegre került és így nehezen olvasható.

Az északi adatok vonalas vagy kockás papírra kerültek, a KL-ak sárga vékonyra, az AL-ak fehérre, a P-ek zöldre, a K-ak kékre, a T-ak rózsaszínre vagy pirosra. Ha tiszta helyre jutott, akkor nagyon jól olvasható Munkácsi kézírása. Mivel a cédulák elkészítése évtizedekig tartott, a lejegyzési mód — akárcsak szövegeköteteiben — nem teljesen egységes. Az 1930-as években az MTA bizonyos díjazást biztosított egy tudományos segédezőre. Így — az egyébként igen tekintélyes mennyiségű — KL anyagot Knöpfler László cédulázta ki az ívlapokról. A fiatal kezdő természetesen nem mozgott olyan otthonosan sem a vogulban, sem az oroszban, mint a tudós gyűjtő, és ezért elég sok a téves, hibás jegyzésű cédula. Mivel azonban Munkácsi — úgy látszik — a teljes KL cédulaanyagot átnézte és kijavította, így ez is hitelesnek tekinthető.

Maga a szótári gyűjtés — mint ezt a nyelvtani és a szöveggyűjtés is igazolja — nyelvjárássok szerint igen egyenetlen: a leggazdagabb a KL és É, közepes a K és T, szegényes a P és AL anyag. Ezt nem is lehet csodálni, hiszen útinaplója alapján e két utóbbi nyelvjárásterületen mindössze egy-egy hetet töltött, azt is rossz munkaviszonyok közt. Inkább az a csodálatos, hogy ilyen körülmények között ennyi értékes anyagot tudott összehordani.

Mikor a szótár kéziratával megismerkedtem, akkor a cédulák nyelvjárásonként első betű szerint nagyjából rendezve voltak igen rossz minőségű karton cipősdobozokba zsúfolva. Az AL és az egyik KL doboz szétesett, és így az anyag csak ömlesztve állt rendelkezésemre. Az első teendőm tehát az volt, hogy a nyelvjárássok szóanyagát etimológiailag egyesítettem. Ez a munka —

egyéb elfoglaltságaim miatt évekig eltartott. Az így elrendezett anyagot az MTA kézirattára tartós kartondobozokba helyezte át a tőlem megállapított ábécérendben. Közben azonban egyetemi hallgatók segítségével (Keresztes L., Kiss A., Molnár F., Grega S., Balogh L.) kicéduláztattam minden más Munkácsitól származó nyomtatott forrást (Szilasi, Trócsányi, ÁKE, a VNGy. II/2, III/2, IV/2 szómutatói, a VNGy. kötetei). Ez az utólagos anyag körülbelül azonos mennyiségű a Munkácsitól és Knöpflertől kicédulázottal.

A szerkesztést magam végeztem, néhány betűt Keresztes László és A. Kövesi Magda közreműködésével, közben pedig folyt a megszerkesztett részek gépelése, a gépelés javítása.

Az utolsó akadémiai dobozban azután ömlesztve még mintegy ezer Munkácsi-féle cédula került elő, amit utólag találtak meg, mert a szétesett dobozok kihullott anyagát gondos kezek egy más alakú dobozba rakták annak idején, és ez csak a cédulaanyag átsomagolása után került elő. Így számos — már megszerkesztett — szócikket át kellett írnom.

Sok más elfoglaltságom, külföldi útjaim miatt még most sem mondhatom, hogy nyomdára kész kézirat áll rendelkezésünkre, bár a kéziraton szinte csak technikai simítások vannak hátra. Megíratlan még az előszó, az utalások megoldatlanok, és nagyrészt hiányzik a magyar és német mutató.

Munkácsi Bernát 1888—89-ben töltött nem egészen egy évet a vogulok közt. Hallás után jegyzett, akkor a hangrögzítő eljárások még nem álltak a kutatók rendelkezésére. Első célja a megfejtetlen Reguly-hagyaték földérintése és megfejtese volt. Ezért a hagyományos népköltészet felé fordult érdeklődése, adatközlői — bár korukat nem említi — főleg az idősebbek közül kerültek ki. Így ez a szótári anyag szinte vogul nyelvtörténeti szótár, mert a vogul nyelv múlt század közepi állapotát mutatja és olyan nyelvjárásokban is, amelyek azóta többségükben kihaltak. Gazdag középzozvai anyaga pedig pótolhatatlan, mert Kannisto már csak egyetlen KL adatközlőt talált, így ebből a nyelvjárásból alig vannak följegyzései.

A szótár szóanyagát 15—16 ezer szóra becsülöm, ami természetesen nem jelent ugyanennyi szócikket, hiszen az eddigi finnugor tudományos szótárak hagyományait követve az azonos tőből való származékokat, tehát a képzett szavakat és összetételeket az alapszónál tárgyalom. Példamondatokat vagy mondattöredékeket csak a szótári gyűjtésből közlök, a szövegekből csak egészen kivételes esetekben. Minden szót magyarul és németül értelmezek, oroszul főképpen akkor, ha jellegzetes nyugatszibériai növényről vagy állatról, szerszámról vagy ruhadarabról van szó. Az igekötős igéket a főigénél tárgyalom, de az illető igekötő szócikkében felsorolom mindazokat az alapigéket, amelyek előtt előfordul.

Munkácsi gyűjtése idején még a fonológia fogalma is ismeretlen volt, sőt még fonetikai ismeretei is sokkal fogyatékosabbak lehettek, mint az alig több, mint egy évtizeddel később gyűjtőútra induló Karjalainennak és Kannistonak. Mostoha körülmények közt gyűjtött, csak ritkán volt módjában szövegeit és

szótári anyagát ellenőrizni. Terepen későbbi finn kollégáinak ötször annyi idő állt rendelkezésükre.

Munkácsi vogul szótára még így is pótolhatatlan és nélkülözhetetlen anyag. A későbbi gyűjtések jóvoltából hangtani szempontból is értékelhető, mert lejegyzése bizonyos tévedései ellenére is megbízható és elég következetes.

Remélem, hogy annyit felelősséggel ígérhetek, hogy a turkui kongresszuson már bejelenthetem, hogy a szótár kézírata már nyomdára kész állapotban van, sőt talán már azt is, hogy nyomdai munkálatai megkezdődtek.

KÁLMÁN BÉLA

Munkácsis wogulisches Wörterbuch

Bernát Munkácsi hielt sich in den Jahren 1888—1889 unter den mit den Ungarn verwandten Wogulen in Sibirien auf. Er hat seine dort gesammelten wogulischen grammatischen- und Textmaterialien herausgegeben, aber sein lexikalisches Material liegt in einem halb bearbeiteten Zustand als Nachlaß im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Im Lehrstuhl für Finno-Ugristik der Debrecener Universität bereitet der Lehrstuhlleiter mit Hilfe der Mitarbeiter und Studenten dieses wertvolle sprachliche Material zur Veröffentlichung vor, das zugleich ein wogulisches geschichtliches Wörterbuch ist. Das Wogulische ist die einzige finno-ugrische Sprache, die bisher kein wissenschaftliches Wörterbuch besitzt. Seit der Sammeltätigkeit von Munkácsi sind manche wogulischen Mundarten ausgestorben, so enthält dieses Wörterbuch zahlreiche Angaben, die heute aus anderen Quellen nicht mehr nachzuweisen sind.

B. KÁLMÁN

A skóciai nyelvjáráskutatások

1. Skóciában az évszázadok alatt a nyelveknek — nyelvjárásoknak bonyolult rendszere alakult ki. Mind a mai napig két nyelv él ezen a területen: az angolszász eredetű skót és a kelta gael. Emellett azonban a standard angol és a kiejtésben az ún. Received Pronunciation is egyre nagyobb szerepet játszik. Az északi angol típusú skót kb. a XIII. sz.-tól terjedt el a skóciai Alföldön, és kb. a XIV. sz.-tól számolhatunk ennek nyelvjárásokra tagolódásával. A XIV. sz. végére, amikor Skócia önálló királyság lett, irodalmi—köznyelvi alakja is kifejlődött a főváros, Edinburgh nyelvéből. A XV. sz.-tól kezdődött a skót nyelv terjeszkedése: az Orkney- és Shetland-szigeteken kiszorította a skandináv norm-t (a norvég egy változatát); a XVI. sz.-ban a DNy-skóciai Gallowayban a brit keltát váltotta fel, a XVII—XVIII. sz.-ban a Belső Hebridák néhány szigetén és ÉK-Skóciában a gael keltát. Ebben az időben népesítették be skót telepések az észak-írországi Ulster néhány megyéjét (Antrim, Londonderry, Donegal), ahol eredetileg ír keltát beszéltek. A XVIII—XIX. sz.-ban alakult ki az ún. „Highland Line”, az a határvonal, amely a skót nyelvű Alföldet elválasztja a gael kelta Felföldtől. A gaelt a Felföldön kívül a Hebridákon beszél még, ahol ez a skandináv normt váltotta fel. A skóciai nyelvjáráskutatás keretében dolgozzák fel a Man-sziget nyelvjárását is, mivel itt is erős norm szubsztrátummal kell számolni, és az itt beszélt kelta nyelv a gaellel mutat nagyobb rokonságot.

2. A skót nyelvjárásokkal foglalkozó korábbi kutatások általában lexicográfiai jellegűek voltak. Különbőféle szógyűjtemények jelentek meg a XVIII. sz.-tól kezdve, nagyrészt azzal a céllal, hogy megkönnyítsék az angol olvasók számára a skót irodalom (főleg Robert Burns költeményei és a balladák) élvezetét. Az első jelentős vállalkozás J. Jamieson skót etimológiai szótára (Etymological Dictionary of the Scottish Language. Edinburgh, 1808) volt, amely sokáig forrásműként szolgált. 1931-ben indult meg a korai skót nyelv szótára (Dictionary of the Older Scottish Tongue; kb. 1200-tól 1700-ig), és a skót nemzeti szótár (Scottish National Dictionary; 1700-tól napjainkig). Az első skót nyelvjárás monográfia 1810-ben jelent meg (J. A. H. MURRAY: The Dialect of the Southern Counties of Scotland. London; először a Transactions of the Philological Society c. periodikában, majd 1873-ban önálló kötetként is). Ez a maga nemében példamutató mű, azonban nem volt képes iskolát csinálni. A XIX. sz.-i angol nyelvjárás leírások skót nyelvjárás anyagot is közöltek:

A. J. ELLIS (On Early English Pronunciation. Vol. V. London, 1889), J. WRIGHT (The English Dialect Grammar. Oxford, 1905). A századfordulón főleg német kutatók, Alois Brandl tanítványai írnak le egy-egy skót nyelvjárást, főleg fonetikai szempontból; ezek a leírások azonban általában nem támaszkodtak alapos kutatómunkára. Az 1930-as évektől svájci dialektológusok foglalkoznak skóciai nyelvjárásokkal (pl. EUGEN DIETH: A Grammar of the Buchan Dialect. Cambridge, 1932).

3. A skóciai nyelvjárás kutatásokat 1949-ben kezdték meg az edinburghi egyetem Angol és Általános Nyelvészeti Tanszékén (Linguistic Survey of Scotland; a következőkben LSS). A kutatások vezetője Angus McIntosh, a kelta szekcióé Kenneth Jackson, a fonetikai tanácsadó David Abercrombie. A. MCINTOSH An Introduction to a Survey of Scottish Dialects (Edinburgh, 1952) c. tanulmányában ismertette mindazokat a történeti és nyelvi tényezőket, amelyek szükségessé tették, hogy a skóciai nyelvjárások vizsgálatát kivonják Harold Orton és Eugen Dieth által tervezett és 1948-ban Leedsben megkezdett angol nyelvjárási atlasz kutatóköréből; ez utóbbi az eredeti tervek szerint az egész Egyesült Királyság angol nyelvjárásait lett volna hivatott feldolgozni. A bevezető ezenkívül felvázolta az LSS céljait: a skóciai nyelvjárások struktúrájának megállapítása; módszereit: indirekt és direkt gyűjtés; feladatait: az egyes nyelvjárások hangrendszerének megállapítása, hangrendszer- és szóföldrajz, az egyes nyelvek és nyelvjárások interferenciája, továbbá annak vizsgálata, hogy a nyelvi terjeszkedés mely nyelvjárásokat mozgósította.

Az LSS az első és eddig egyetlen olyan nyelvjárás kutatás az Egyesült Királyság területén, amely a kelta nyelvjárásokat is gyűjti és rendszerezi, és az angol nyelvjárásokkal való viszonyában is vizsgálja.

4. Az LSS kétféle módszert alkalmazott az adatok gyűjtésére.

a) *Indirekt módszer.* Korábbi próba-gyűjtőívek tapasztalatai alapján a tájszók gyűjtésére két kérdőívet szerkesztettek (A. McIntosh—H. J. Uldall—K. Jackson, 1951 és A. McIntosh—J. S. Woolley, 1953), egy harmadik pedig kiejtésre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. A könyveket postán küldték szét tanítókhöz, hogy ők válasszanak ki a szokásos szempontok figyelembevételével adatközlőket. A könyveket az adatközlőknek maguknak kellett kitölteniük, segítséget csak hasonló, adatközlőnek megfelelő személytől kérhettek. Az indirekt módszer feltételezte az adatközlők kétnyelvűségét, mert a kérdéseket standard angolul fogalmazták meg, erre kellett a nyelvjárási választ megadni; másrészt írástudást is igényelt. A korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy Skóciában mind a skót, mind a gael területen lehet találni olyan valódi nyelvjárást beszélőket, akik iskolázottak, büszkék nyelvjárásukra, és ismerik is annak sajátosságait. Kb. 900 helyesen kitöltött kérdőívület érkezett vissza, ez kb. minden 3000 lakos közül egy adatközlőt jelent. A könyvekben a válaszokat ún. „skót helyesírással” kellett beírni. Ez lényegesen eltér a standard angol helyesírástól, népi költészetben, humoros történetekben ma is használatos,

még nyomtatásban is. Bizonyos fokig a nyelvjárási különbségek is kifejezhetők vele. A kérdőfüzetek anyagának feldolgozása során természetesen adódtak problémák egy-egy adatközlő írásmódjának értelmezésekor, de mivel a kérdések általában lexikális jellegűek voltak, a legtöbbször nem okozott komoly zavart, ha a szó hangalakja nem minden esetben volt pontosan kielemezhető. A fonetikai kérdőfüzetben, ismét skót helyesírással, különböző kiejtési változatokat soroltak fel, az adatközlőnek ezek közül kellett megjelölni azt, amelyik az ő kiejtéséhez a legközelebb áll (pl. standard *enough*: skót nyelvjárási *enuff*, *enoch*, *enooch*, *eneech* stb.). Mind a lexikai, mind a fonetikai kérdőfüzetben felszólították az adatközlőt, hogy jelezze, ha a sajátjától eltérő alakot vagy kiejtést is ismer.

b) *Direkt módszer*. Az adatgyűjtők számára olyan kérdőfüzeteket kellett szerkeszteni, amelyek alkalmasak arra, hogy egy-egy nyelvjárási struktúráját lehessen megvizsgálni a kapott válaszok alapján. Mivel a korábbi kutatások vagy történeti alapokra épültek, vagy pusztán fonetikai kérdésekre korlátozódtak, nem lehetett ezekre támaszkodni. A direkt gyűjtést széles körű felmérés előzte meg, amelynek során igyekeztek képet nyerni a hang- és grammatikai rendszerek várható változatairól és a lexikai disztribúció eltéréseiről. Az adatgyűjtő ennek megfelelően szerkesztett gyűjtőfüzet alapján és magnetofonszalagra rögzített beszélgetések formájában gyűjtött. A beszélgetések általában a skót (vagy gael) nyelvről és az adatközlő nyelvjárási sajátosságairól folytak.

5. Az adatgyűjtők feljegyzéseire támaszkodva a fonémákat öt rendszerbe foglalva vizsgálták meg: 1. szókezdő mássalhangzók, 2. szóvégi mássalhangzók, 3. mássalhangzó-csoportok, 4. hangsúlyos szótagok magánhangzói, 5. szóhangsúlyon kívüli („hangsúlytalan”) szótagok magánhangzói.

a) *Mássalhangzók*. Az angol nyelvben a mássalhangzók viszonylag stabil rendszert alkotnak. A skót nyelvjárásokban is csak bizonyos esetekben mutathatók ki eltérések. Pl.: *who*: *hoo*, *aa*, *hwaa*, *faa*, *waa*; *knee*: *nee*, *k-nee*, *t-nee*, *kree*, *ch-nee* stb. A skót nyelvjárások sajátossága az [r] tremuláns ejtése. A [x] „ach-Laut”-ként (zöngétlen veláris spiráns) majdnem valamennyi nyelvjárásban, az „ich-Laut” (zöngétlen palatális spiráns) néhányban megőrződött.

b) *Hangsúlyos szótagok magánhangzói*. Ezeket a legcélszerűbb módon, egytagú szavakban vizsgálták, 11-féle hangkörnyezetben (10 zárt szótagban, 1 nyílt szótagban). Az így nyert magánhangzóállományból állítják össze a nyelvjárási magánhangzó-rendszerét. Ezek a rendszerek inkább fonémikusak, mint fonetikusak, mert a cél a rendszerek hasonlóságának és nem eltéréseinek feltárása. A magánhangzó-rendszerek földrajza fontos adatokkal szolgálhat a nyelvi—nyelvjárási interferencia és a kirajzás kérdéseire (a kelta nyelvjárásokat ugyanilyen módszerekkel kutatják). Megállapították továbbá, hogy a kvantitás csak kis mértékben fonémikus jelenség a skótban, inkább fonetikai és prozódiai jellege van. Eltérnek a vélemények a diftongusok értékelésében, J. C. CATFORD („Vowel Systems of Scots Dialects”. Transactions of the Phi-

lological Society. 1957, 107—17) például járulékos elemnek tartja őket, H. SPEITEL [„Schottische Dialektologie”. Zeitschrift für Mundartforschung. Beihefte Nf. 6 (1968), 520—41] azonban a rendszer részeinek tekinti.

c) *Hangsúlytalan szótagok magánhangzói*. Az erősen dinamikus szóhangsúly következtében a germán nyelvekben olyan nagy kontraszt alakult ki a hangsúlyos szótag és a hangsúlyon kívül eső szótag magánhangzójának nyomtatéka között, hogy még azonos eredet esetén is egymástól eltérően fejlődtek. Az angolban magánhangzó-kvantitásról és -kvalitásról csak a hangsúlyos magánhangzók esetében beszélhetünk, a hangsúlytalan helyzetű magánhangzó általában redukálódik, palatális [i] és centrális [e]-ként jelentkezik, és kvalitása sem teljes értékű. A skóciai nyelvjárások különleges vonása, hogy egyes esetekben ez a redukált hang is fölveheti a magánhangzó-illeszkedés kérdését. TREVOR HILL („Phonemic and Prosodic analysis in linguistic geography”. Orbis 12. 1963, 449—55) az -i végű szavakon vizsgálta ezt a jelenséget: egyes nyelvjárásokban [-u-, -i-] és zöngés zárhangok után [i], egyébként [e] az ejtés (*pisi, husi, ledi, dʌgi — lese, tate, bote, lʌke*); a szavak túlnyomó többsége a skótban gyakori [i] kicsinyítő képzős alak: *piecie, housie, lady, doggie, lacy, tattie = potato, boatie, lucky*). Az északi skót nyelvjárásokban azonban veláris simulóhang [ə] előzi meg az [e]-t: (*tatae, botae, lʌkæ*). A szerző a hármas rendszerű illeszkedést tartja eredetinek, a kettős már egyszerűsödés eredménye, részben a saját nyelvi tendenciák, részben az angol Received Pronunciation hatására. Figyelemreméltó, hogy a germán nyelvek közül a norvégban figyelhető meg a magánhangzó-illeszkedés jelensége.

6. *Nyelvtani rendszerek*. A skót nyelvjárások nyelvtana sok tekintetben eltér mind a standard skótétól, mind a standard angolétól. Az egyes jelenségek ismertek, de rendszer jellegüket még meg kell állapítani. A postai kérdőfüzetekben is, az adatgyűjtők gyűjtőfüzetében is szerepelnek olyan kérdések, amelyek a nyelvtani rendszerekre vonatkoznak: 1. tagadó adverbiumok használata; 2. mutató névmások, *this, that* többes száma; 3. a hármas mutatónévmás-rendszer, *this, that, yon* használata; 4. egyes főnevek többes számú alakja; 5. a sg. 2. szem. személyes névmás alakjai és használata; 6. melléknév-hasonlítás; 7. egyes adverbiumok használata, pl. *east-west* „over, along” jelentésben; 8. többes számú alany — egyes számú ige: *the horses pulls well*; 9. egyes igék ragozása, különös tekintettel a múlt idő és az analitikus alakok képzésére, pl. *bake—beuk—baken* (a standard *bake—baked* alakokkal szemben); 10. mellérendelt mondatok szerkezete; 11. egyes adverbiumok szórendje stb. Az előzetes elképzelések szerint legalább két olyan nyelvtani rendszert vizsgálnának meg, amelyek fényt deríthetnek a nyelvjárások grammatikai struktúrájára. Ezeknek megállapítása még folyamatban van.

7. A lexikai elemek gyűjtésénél csak olyan dolgok és fogalmak nevét kérdezték meg, amelyek lehetőleg az egész nyelvterületen ismertek, és amelyeknek jelentése világos, hogy a tájszók földrajzi disztribúcióját meg lehessen ál-

lapítani. Mivel a szóföldrajz egyik célja a nyelvjárást beszélők migrációjának követése is volt, a kérdőfüzetekben számos állat-, madár-, bogár- és növénynev is szerepelt. Ezeknek segítségével extralingvisztikai tényezők ismeretében különösen jól lehet vizsgálni egy-egy tájszó elterjedését. (Olyan esetekben például, amikor az ornitológia bizonyítékai szerint egy madár nem őshonos, és mégis skót nyelvjárási nevének ismerik, valószínű, hogy a lakosság olyan területről vándorolt oda, ahol a madár honos volt. Sokszor nemcsak a szót, hanem magát a madarat is elterjesztik új lakóhelyükön). Az ulsteri skót nyelvjárásokban azonban gyakran gondot okoznak a kelta kölcsönszók. A *fűlbemászó* neve nagyon sok skót nyelvjárásban gael eredetű. Az ulsteri kelta nyelvjárások kihaltak, így nem lehet megállapítani, hogy az itt használt kelta szó az írből származik-e, vagy a telepések magukkal hozták a gaelből átvett szót.

A halász közösségek nyelve konzervatív, az elmúlt időkig felszerelésük, halásztechnikájuk is változatlan volt. J. Y. MATHER (Scottish Studies 10. 1966, 129—53. és 13. 1969, 1—16) azt vizsgálta meg, hogy az egyes hajótípusoknak és ezek elnevezéseinek milyen a disztribúciója. A felszerelések elnevezéseiben (pl. *háló*, *a hajó berendezése* stb.) nagyobb kiegyenlítődést talált, valószínűleg azért, mert a közelmúltban jelentősebb külső változások történtek (pl. a hajók motorossá való átalakítása, áttérés a heringhalászatra stb.). A hagyományos halászati módok vizsgálatánál azt tapasztalta, hogy a műveletek közötti eltérések általában összeesnek egyéb nyelvi (pl. hangtani) eltérésekkel. Megállapította, hogy a szókincs alapján nem lehet olyan egységes lexikai struktúrát kimutatni, mint pl. a hangok esetében.

Az eddigi felmérések a mezőgazdasági és halászközösségek szókincsére vonatkoznak. A további feladatok közé tartozik a kismesterségek szavainak összegyűjtése és szóföldrajzi feldolgozása. Szükséges lenne a kisvárosi életre vonatkozóan is gyűjtőfüzetet szerkeszteni. Fontos lenne egy-egy nyelvjárás teljes szókincsének az összegyűjtése is, hogy meg lehessen állapítani a közös angol, a skót és speciálisan skót nyelvjárási rétegeket.

1975-ben jelent meg a skót nyelvjárási atlasz I. kötete, az első postai kérdőfüzet 70 szavát tartalmazza; 1977-ben a II. kötet a második postai kérdőfüzet anyagából. A fonetikai kérdőfüzet tartalmának atlászzerű feldolgozását 1979-re tervezik.

KNIEZSA VERONIKA

A fehérgyarmati járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a földrajzinév-gyűjtésben a fordulat éve 1965 volt. Ekkor (bár 1964 évjelzettel) jelent meg a Zala megye földrajzi nevei c. kötet nyelvészek, néprajzosok, önkéntes munkatársak valamint társadalmi szervek összefogásának ez a szép bizonyítéka. Természetesen, mint minden nagy vállalkozásnak, ennek is voltak előzményei (a korábbi gyűjtéseket és az irodalmat lásd LŐRINCZE L.: Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949; KÁZMÉR M.: MNy. LII, 238—43; LXIV, 108—14; SEBESTYÉN Á.: MNyj. XIII, 45—7), de a szervezett gyűjtés első eredményének a zalai kötetet kell tekintenünk. S ma már joggal mondhatjuk, hogy a zalai példa hatására országos méretűvé szélesedett ez a mozgalom.

A földrajzi neves gyűjteményeknek két típusa formálódott ki: az egyik egy egész megye helyneveit mutatja be, a másik járásonként bocsátja közre a névanyagot. Az elsőnek olyan eredményei vannak már, mint az említett „Zala megye földrajzi nevei”, valamint a „Somogy megye földrajzi nevei” (Budapest, 1974) c. impozáns kötetek. De tudjuk, nyomdában van már Tolna, Vas és Baranya megye névanyaga is. Ennek a módszernek az az előnye, hogy ily módon egy nagy közigazgatási egység teljes névanyaga együtt, egységes szakmai szempontok alapján és egységes nyomdai színvonalon mutatható be. Ilyen hatalmas munkát azonban csak önkéntes munkatársak: pedagógusok, középiskolai tanulók és mások bevonásával lehet elvégezni. — A járási kiadványok mellett szól viszont, hogy kis létszámú, nyelvészeti képzett szakembergárda is elvégezheti a munkát. Ezáltal egyrészt magasabb szakmai színvonal biztosítható, másrészt meg lehet takarítani azt a fáradságot (és pénzt!), amit az önkéntes gyűjtők szervezése, kiképzése, munkájuk állandó irányítása, ellenőrzése stb. jelent. Természetesen járási kötetek is készülhetnek önkéntes munkatársak bevonásával — tudjuk, így folyik a munka Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyében is —, de ahol megvannak a személyi feltételek, ott hasznosabb szakemberekre bízni már a gyűjtést is. A legtöbb érv azonban, hogy a terpmunka és a kiadás költségeit nem egyszerre, hanem részletekben kell előteremteni.

Ezen a járhatóbbnak tűnő úton indult el a munka Szabolcs-Szatmárban is. A zalai lelkesítő példa hatására még 1964-ben elhatározták a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és a nyíregyházi tanárképző főiskola nyelvészeti tanészékének oktatói, hogy összegyűjtik és kiadják a megye földrajzi neveit. A debreceniek a csengeri, fehérgyarmati, mátészalkai, nyírbátori és vásárosnaményi

járást, a nyíregyháziak pedig a baktalórántházi, kiskvárdai, nagykállói, nyíregyházi és tiszalöki járást vállalták. A gyűjtési útmutatást Jakab László készítette el. Hamarosan meg is indult a szervezett gyűjtőmunka, amelybe bekapcsolódtak a két intézmény magyar szakos hallgatói s fiatal tanárok is. Az volt a szép terv, hogy évenként két füzet fog megjelenni, s a sorozatot egy névmutató zárja majd. A nyomdai költségeket a Népművelési Tanács és az illető járás községei fedezték volna (l. MEZŐ, A baktalórántházi járás földrajzi nevei c. kötet bevezetőjét. Nyíregyháza, 1967). — S 1967-ben Mező András szerkesztésében már meg is jelent „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” c. kötet. A munka a szakemberek osztatlan elismerését váltotta ki. Sajnos folytatása mind ez ideig nincs. A megtorpanás okait és a továbblépés lehetőségeit SEBESTYÉN ÁRPÁD veszi sorra „A csengeri járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről” c. cikkében (kny. a *Csengeri Krónika néprajzi és helytörténeti antológiából* 325—32; é. n.). A leglényegesebb: a holtpontról csak úgy tudunk elmozdulni, ha a megyei tanács jogilag érvényes szerződést köt az egyes kötetek szerkesztőivel, s egyben megteremti a gyűjtés és a kiadás anyagi feltételeit. S erről azért is szükséges szólni, mert az utóbbi időben a gyűjtőmunkában a nem éppen kedvező körülmények ellenére is jelentős előrelépés tapasztalható. Tudjuk, Sebestyén Árpád már befejezte a terepmunkát a csengeri járásban, a végéhez közeledik az anyaggyűjtés a nyírbátori (Jakab László) és a vásárosnaményi (Felhős Szabolcs) járásban is. S végül: én magam is elkészültem a kiegészítő gyűjtéssel és ellenőrzéssel a fehérgyarmati járásban.

A munkát tulajdonképpen már egyetemi hallgatóként elkezdtem: diák-köri pályamunkáimban és szakdolgozatomban a fehérgyarmati járás néhány községének helyneveit mutattam be. Középiskolai tanárként pedig ugyancsak ebből a témakörből írtam bölcsészdoktori értekezésemet: „A Tisza—Túr közének földrajzi nevei” címmel 14 község névanyagát gyűjtöttem össze és rendszereztem. 1976 júliusában a debreceni tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére kerülve örömmel vállaltam a rám bízott feladatot: Sebestyén Árpád tanszékvezetőmmel társszerkesztője lettem a tervbe vett „A fehérgyarmati járás földrajzi nevei” c. kötetnek. A megbízatás számomra nemcsak tudományos feladat volt. Mivel magam is ezen a vidéken születtem, ezért személyes ügyemnek is tekintettem, tekintem ezt a munkát. A megkezdett munka folytatásához még 1976 nyarán hozzáláttam, java részét azonban tanév közben végeztem el. Oktatói teendőim ellátása után minden héten több hónapon át kiutaztam a terepre, hogy a helyszínen egészítsem ki, illetve ellenőrizzem a korábbi gyűjtéseket. Kiszállásaim anyagi fedezetét az akadémiai célhiteleből biztosítottuk. Terepmunkámhoz sok segítséget kaptam a járási, községi és egyéb szervektől is. A szállás és étkezés gondját a fehérgyarmati gimnázium vezetőinek segítségével sikerült megoldani. A járási földhivatalban nemcsak a különböző térképeket nézhettem meg, hanem díjtalanul megkaptam az egyes falvak 1 : 10 000 méretarányú térképvázlatait is, ezek nagyban megkönnyítették a földrajzi nevek helyhez kötését. A Tisza—Túr Vízszabályozási Társulat-

nál a tájegység vízrajzi térképét bocsátották rendelkezésemre, de a helyi tanácsok és tsz-ek vezetői is mindenben támogatták a munkámat.

A fehérgyarmati járás községeinek a száma a közigazgatási átszervezéssel 36-ról 48-ra emelkedett: 1969. július 31-én ugyanis megszűnt a csengeri járás (vö. A Magyar Népköztársaság helységnévtára. Bp., 1973., 977), s községeit a fehérgyarmati és mátészalkai járáshoz csatolták. Ez felvetett egy gyakorlati jellegű kérdést: mi legyen a tervezett kötettel? Igazítsuk-e az új határokhoz, vagy maradjunk meg a régi keretek között? SEBESTYÉN ÁRPÁD már idézett cikkében sorra veszi azokat az okokat, amelyek az eredeti elképzelés fenntartása mellett szólnak. (Érvei a fehérgyarmati járásra vonatkoztatva is helytállóak.) A leglényegesebb: a régi járás etnológiai, népnyelvi és néprajzi szempontból egységesebb, indokolt tehát a korábbi határok között maradni. Magam egy más jellegű érveléssel egészíteném ki véleményét. Tudjuk, Szabolcs-Szatmár megyében az átszervezés kapcsán nemcsak a csengeri járás szűnt meg, hanem a baktalórántházi és tiszalöki is (mindkettő 1970. június 30-án; vö. i. h.). Ha az új járáshatárokat vennénk alapul, akkor a baktalórántházi járás földrajzi neveit tulajdonképpen kétszer jelentetnénk meg, hiszen annak a járásnak a keretében is ki kellene adnunk, ahová ezek a községek újabban tartoznak. S mondanunk sem kell, hogy ez fölösleges pénzkidadás lenne.

A helyszíni munkáról, a „mit és hogyan gyűjtünk?” kérdéséről ma már nemcsak elméleti cikkeken, hanem az egyes gyűjtemények bevezetőjében is részletesen olvashatunk. Ezek fő mondanivalója, hogy minden földrajzi nevet vagy arra gyanús alakulatot gyűjtenünk kell, mert csak így lesz áttekintésünk földrajzinevi-állományunkról, névadási szokásainkról stb. Terepmunkám során magam is ezt tekintettem legfontosabb feladatommá. Minden községben igyekeztem összegyűjteni a ma használt vagy még ismert helynévanyagot, feljegyeztem a nevek társadalmi elterjedtségének mértékét is. Nemcsak a népi elnevezéseket gyűjtöttem, hanem a hivatalos névadás termékeit is. Ez utóbbiaknak van egy sajátos csoportja, amelyre — véleményem szerint — az eddigi gyűjtőmunka nem fordított kellő figyelmet: ez a hivatalos eredetű vízrajzi nevek csoportja. A belvízveszély elhárítása végett a fehérgyarmati járásban — s bizonyára másutt is — az utóbbi években nagyon sok csatornát építettek. A legtöbbnek nevet is adtak, gyakran annak a mezőrésznek a nevét (hozzátéve a *csatorna* közsózt), ahonnan a vízvezető kiindul, vagy amelyiken áthalad. (A kérdés korábbi irodalmára vö. SEBESTYÉN Á.: Földrajzi nevek Gacsályból. Acta Univ. Debreceniensis. II. 1955., 63) Igaz, a lakosság körében ezek ismerete és elterjedtsége rendkívül alacsony, a vízügyi dolgozók azonban használják őket, s szerepelnek a vízgazdálkodási társulat nyilvántartásában és térképén is. Mindenképpen érdemes tehát feljegyezni ezeket az adatokat.

Gyűjtőútjaimon sok tapasztalattal lettem gazdagabb. Az a folyamat, amely tulajdonképpen már a felszabadulással elkezdődött a mezőgazdaságban, s a tsz-ek szervezésével vett újabb lendületet, az utóbbi években a nagyarányú gépesítéssel szinte robbanásszerűen felgyorsult. A nagyüzemi gazdálkodás szükségszerűen maga után vonja a régi határárképző gyökeres megváltozását. Hatalmas

földtáblákat alakítanak ki úgy, hogy felszántják a régi dűlőutakat, kiirtják a fasorokat, betemetik az árkokat stb. S az új táblákban máshol haladnak a belvízelvezető csatornák és a széles földutak is. Mindez a fehérgyarmati járás legtöbb községében még nagyarányú talajjavítással is párosul: a földgyaluk a felszín egyenlenségeit, a kisebb dombokat és laposokat is eltüntetik. Elmondhatjuk, hogy napjainkban az ember korábban soha nem tapasztalható módon változtatja meg a tájat. Terepmunkám során többször volt olyan élményem, hogy az idős adatközlő, aki előzőleg otthon szép sorjában elmondta a határrészek neveit, kint a határban már alig tudott tájékozódni. — Ez az átalakulás természetesen kihat a földrajzinevi-állományra is. A legszembetűnőbb a nevek rohamos pusztulása. A nagy földtáblává alakított területen már nincs szükség a kisebb egységek megnevezésére, az objektumok felszámolásával nevük is kihalásra van ítélve. A hajdani dűlőnevek egy része ugyan még fennmarad, de rendszerint ezek használatában is változás történik: nagyobb terület megjelölésére használják őket, mint korábban. S ezzel a jelenséggel párhuzamosan terjedőben van egy sajátos névadási mód is: újabban hivatalosan az egyes földtáblákat az abc valamelyik betűjével és egy számmal jelölik. S ez a kezdetben térképezési megjelölés sajnálatos módon a szóbeli közlésben is kezd teret hódítani. Nem egy tsz-ben hallottam a vezetőktől, hogy ők már csak akkor mondják a földterület népi nevét, ha a tagoknak adnak ki utasítást; egymás között a munkaértekezleteken inkább az előbb említett megjelöléseket használják. S hogy itt nem elszigetelt jelenségről van szó, azt „A füzesabonyi járás földrajzi nevei” c. kiadvány szerkesztőinek hasonló tapasztalata is bizonyítja (I. MNyTK. 144. sz. 7). — Természetesen a földrajzi nevek tömeges pusztulásával párhuzamosan új nevek keletkezése is megfigyelhető: talán ide vehetők már az említett A_{1,2} stb. típusú alakulatok is; idővel az új csatornák, utak s más objektumok is nevet kapnak; esetenként a tréfás névadásra is akad példa, de nem kétséges, hogy a nagyüzemi gazdálkodás körülményei között fennmaradó helynévanyag a régieknek már csak töredéke lesz (vö. KIRÁLY L.: A történeti és hivatalos nevek kérdéséhez. NytudÉrt. 70. sz. 384).

A földrajzi nevek nemcsak a nyelvtudomány s más tudományozások számára jelentenek gazdag, kikapadhatatlan forrást, tanulságait a helyi közművelődés is sokoldalúan hasznosíthatja, hiszen ezek az adatok népünk hajdani életformájának, történelmének emlékeit is őrzik. Összegyűjtésük, kiadásuk sem lehet pusztán a nyelvtudomány belső ügye, a munka elvégzéséhez szükség van a hivatalos szervek — elsősorban a megyei és járási tanácsok — hathatós anyagi, erkölcsi támogatására is. Hazánk legtöbb megyéje felmérte már ezzel kapcsolatos teendőit, legfőbb ideje, hogy Szabolcs-Szatmárban is elmozduljon a holtpontról a helynévgyűjtés ügye.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

Автор вызвался собирать топонимические названия в районе Фехердярмат и контролировать уже существующие данные. В статье обрисовывается общее положение собирания географических названий, потом говорится об опыте, который автор приобрел в ходе собирания данных. Автор обращает внимание на своеобразные типы названий, на группу гидрографических названий официального происхождения. Он говорит об изменении края, о забывании большого количества названий, о возникновении новых названий и т. д. Подобно другим, автор тоже подчеркивает значение собирания географических названий, так как эти данные являются неиссякаемым источником не только для языкознания, а их выводы важны и для других наук, более того, народное образование тоже может разносторонне их использовать.

А. КАЛЬНАШИ

Peremszókincsünk orosz elemei

Az idegen eredetű szavaknak két rétegét szoktuk megkülönböztetni: *a)* a nyelvben már teljes polgárjogot nyert jövevényszók és *b)* a megmaradásért küzdő idegen szavak csoportját. Gyakorlatilag igen nehéz e két csoportot elkülöníteni egymástól, mivel az idegen eredetű szavak csoportján belül is nagy különbségek vannak az egyes szavak elterjedtségét és használatának gyakoriságát illetően. A hagyományos felosztásból — okkal vagy véletlenül — kimarad egy harmadik réteg: azok az idegen szavak, amelyek ugyan nem épülnek be az átvevő nyelv szókészletébe, a nyelvközösség tagjai — néha annak csak bizonyos rétegei — azonban passzívan ismerik, esetenként pedig használják is őket.

Több tucat azoknak az orosz szavaknak a száma¹, amelyek a második világháború során váltak ismertté a magyar nyelvterületen. Dolgozatunkban közel száz lexikai egységet elemzünk — olyan informánsok adatait, akik nem tanultak idegen nyelveket, soha nem éltek idegen nyelvi környezetben. Elemzésünkéből természetesen kimaradtak a mozgalmi nyelv (*bolsevik, mensevik, sztahanovista* stb.) és a szakszókincs (*szputnyik, lunyik, szovjet, kolhoz* stb.) elemei, amelyek az elmúlt harminc év folyamán — vagy már jóval korábban kerültek a magyar nyelvbe. Meglepő, bár lélektanilag megmagyarázható, hogy néhány rövid hét elég volt ilyen sok orosz szó megismerésére, átvételére, s ma, több mint negyed századdal később, ezek a szavak még élnek az adatközlők emlékezetében, ha itt-ott megfakultak is. Az adatközlők — ötven éven felüli nők Debrecen környékéről — valamennyien az *i-ző* nyelvjárást beszélik.

Szóaljanak meg maguk a szavak. A magyar kiejtésnek megfelelően közöljük őket: az *a* betű az illabiális magyar *a* hangot, az *á* rövid *a* hangot jelöl. A hangsúly minden szóban az első szótagon van.

Igen tanulságos, valósággal lenyűgöző dolog a harmincöt évvel ezelőtti körülmények rekonstruálása a rendelkezésünkre álló orosz szavak segítségével.

Az évszakokat jelölő szavak csoportjából csupán egyetlen szót ismert valamennyi informáns: *zima* 'hideg van'. A front október végén, november elején vonult át a környéken. A *zima* szó eredeti jelentését (tél) egyetlen adatközlő sem tudta: „Még nem vót tél, csak hideg vót. Sokszor hallottuk, hogy monyák: *zima-zima*...” A *zimankó* szó hasonlóságát többen említették.

¹ ERDŐDI JÓZSEF: Orosz eredetű szavainkhoz. MNy. XLV, 95—6.

A vizsgált szavaknak körülbelül egyötöde magára az emberre (*csilavik*) vonatkozik. A férfiakat jelölő szavak természetesen a katonaság, a hadsereg szavai, s úgy állnak szemben a nőkre, a gyermekekre vonatkozó szavak csoportjával, mint ahogyan az embereket szeretteiktől, otthonuktól elválasztó háború mindig szemben állt a békével: *komandó, szoldát, oficír, kapitán, generál, major, lityinánd, társlityinánd*. A nőket és a gyermekeket jelölő szavak a meghitt emberi kapcsolatok, az otthon, a család szavai: *mamocska, mamka, sztari mamka, bábuska, zsená, zsenka, gyevuska, szesztra, barizsnya, klopec*. (Az adatközlők közül senki sem ismerte az *apa, nagyapa, férj, fiú, báty* szavak orosz ekvivalenseit.)

Külön csoportot alkotnak az üdvözlést, köszönetnyilvánítást, általában a pozitív irányultságot kifejező szavak: *drasztutye, dobre vecser, daszvidányija, nyebojsza, karasó, dobre, pasziba, dá-dá, kusáj, kraszivűj*. Talán itt említendőek meg a következő szavak is: *nyicsevó, szicsász, szagyisz, bozsemoj*. 'Mindig este jöttek...': innen van, hogy az adatközlők nem ismerik az orosz *jó reggelt, jó napot* kifejezéseket. „A libát elduktam a kemencébe, nekik ety kis aluttejet attam kenyírrrel. Ojan jóízűen ettük, közbe meg csak bólogattak, hogy *karasó* meg *pasziba*. Én meg sírni kesztem, mer eszembe jutott Sanyi fíjam, az is katona vót, tán attúl is eldukták a húst...”. . . „Tettünk a kancsóba ety pár szál novemberi rózsát, oszt bevittük. Teczet is az öreg félkezű majornak, monta, hogy *kraszivűj*.”

Találunk káromkodásokat, negatív irányultságot kifejező szavakat is: *durák, igyi ti csort, zabráł*. „Ez a Rózsi mindig csak aszt hajtotta, hogy addig nem hal éhen, míg másnak van mit enni, mer megy, oszt *zabráł*, hogy neki is legyík.”

A népek, nemzetiségek orosz nevei közül a következők váltak ismertté: *germányszki, nyimecki, magyarszki, vingerszki, román, rományszki*, régebről pedig a *ruszki szó*.

A társadalom ideológiai—politikai szférájából valók a következő szavak: *búrzsúj, kulák, bárizsnya, fasiszt(a)*. „A búrzsújt montuk rigebben is. Olyan ember vót, aki mindent összeharácsolt magának, de ennek akkor mán víge vót.”

Az állatnevek közül három lett közismert: *konyi, szobáka, karova*. „A lovakat úgy állították meg, hogy *prü-prü!*”

Jelentős az étel- és italnevek száma (kb. 20%): *kleba, kartoska, kapusztá, borcsa, haluska, zsír, szalo(nna), jajca, luk, vodi, csája, malaku, vina, votka*. „Minden nap nagy üstbe fősztik a levest. Raktak bele sok kolompírt, úgy mondták neki, hogy *kartocska*, vagy mi a fene, meg ekkora nagy darab szalonnákat, hagymát meg káposztát.”

A katonaság bevonta a munkába a helybeli lakosságot is. A nők burgonyát tisztítottak („híttak bennünket krumpli hámozni”), kenyeret sütöttek. Az orosz nyelvű utasítások, felszólítások gyakran már két vagy több elemű, mondat értékű szerkezetek, elég ritkán találunk közöttük egyedül álló szavakat (pl. *sztój!*): *igyi szuda, igyi szudáj, továris, davaj robot, pasli rabota, pasli doma*,

pasli-pasli, nyeponyemáj poruszki, germán jeszt?, dokument jeszt?, kuda igyus?, nu pajgyom.

Az oroszoknak hitt, de nem orosz eredetű szavak az ukrán és a román katonák jelenlétére utalnak: *klopec* (fiú, kisfiú), *pomali* (lassan), *nyima* (nincs); *lapyte* (román: *lapte* 'tej'), *jeszte* (román: *este* 'van'). A *nuscsuru munuscsu* (román: *nu știu românește* 'nem tudok románul') kifejezés tulajdonképpen a *nyeponyemáj poruszki* román párja.

Ha az orosz szónak a magyarban van hasonló hangzású és jelentésű ekvivalense, akkor az adatközlők általában a magyar alakot említik mint orosz szót: *kapitány*—*kapitán*, *generális*—*generál*, *mama*—*mamka*, *mamocska*, *robot*—*rabota*, *rabot*, *szalonna*—*szalo*, *galuska*—*haluska*, *káposzta*—*kapuszt*, *kapuszta*.

Olykor mulatságos félreértésekre, félremagyarázásokra is sor került:

Kyuaü, Космя! „Egyed a kosztot!” *Kanyml!* „Nyissátok ki a kaput!” „Összetört (egy orosz katona alatt a szék)!”, *солдам* „Szódát (mosószer) kér.”, *часы* „Egy csésze kell neki”. „Vót ety szíp prémes kabátom, ot vót a fogason. Nízi a major, oszt aszongya, hogy *barizsnya*. Én meg mutatom neki, hogy nincs nekem, csak ez az ócska patentharisnyám, mán ez is tiszta juk.”

Fonetikai megformáltság tekintetében az átvett orosz szavak igen heterogének: *karasó*, *kárásó*, *xárásó*, *karosó*, *karos*, *nyekaros*, *nyakaros*, *nyekarasó* stb.; *malakó*, *malaku*, *máláku*; *szobáka*, *cobáka*, *szobák*; *piját*, *pijá*; *császi*, *császa*; *rabota*, *robot*, *rábota*, *rábot*, *robot*; *barizsnya*, *bárizsnya*, *bárisnya*; *aficir*, *oficir*, *oficer*; *gyevuska*, *gyevucska*, *gyevoska*; *pasziba*, *pásziba*, *paszibo*, *szpasziva*; *daszvidányija*, *dászvidányija*, *daszvidányi*; *drasztutyi*, *drasztutye*, *drasztotyí*; *vina*, *viná*; *voda*, *vodi*, *vadá*, *vudu*; *szudáj*, *szuda*; *igyos*, *igyus*; *kartoska*, *kartuska*, *kártocská*, *kartucska*; *kapuszta*, *kapuszt*; *szódát*, *szoldát*; *da*, *dá*; *pasli*, *pásli*; *karova*, *korova*; *lityinánd*, *lityinánt*, *lajtinánd*; *davaj*, *dáváj*, *davoj*; *kleba*, *klebá*, *továris*, *taváris*; *záftra*, *zautra*; *konyi*, *konye*, *konyec*; *dobri vecser*, *dobre vecser*, *dobre vicser*; *prü*, *pr*; *klopci*, *klapci*, *klapec*, *klopec* stb. A szavak sokalakúságának okait egyfelől az átadó nyelv, másfelől az átvevő nyelv sajátosságaiban s a kettő különbségeiben kell keresnünk.

Az orosz hangsúly — a magyartól eltérően — nem kötött és nem állandó: a szó alaktani megváltozásakor — pl. ragozás, fokozás alkalmával — változtatja a helyét. Beszéd közben egy-egy szót csak akkor lehet felismerni, ha helyesen hangsúlyozzák. A hangsúlyváltozás viszont szinte minden esetben befolyásolja, módosítja a szótó vagy a ragok hangalakját: ez a hangsúly- és hangváltakozás (esetváltozás, ill. a nemek szerinti változás) az egyik oka annak, hogy az átvett szavak a magyarban több alakban is előfordulnak, pl.: *vadá*, *vudu*; *karos*, *karasó*; *dobri vecser*, *dobre* → *dobre vecser* stb.

A magyarban nincs meg az orosz *o* hang, mely hangsúlyos helyzetben *üo* színezetű, hangsúlytalan helyzetben viszont rövid *á*. A hangsúlyos orosz *o* igen gyakran *u* alakban jelenik meg a magyarban: *igyus*, *malaku*, *kartuska*, *vudu*. Még nagyobb ingadozás tapasztalható a hangsúlytalan orosz *o* és *a* (kiejtésben mindkettő rövid *á*) magyarítása terén: leggyakrabban az illabiális *a*, néha

a hosszú *á* vagy a rövid *o* helyettesíti, ill. igen ritkán az eredeti hang szerepel a szavakban: *karasó, kárásó, kárásó, nyekarosó; malaku, máláku* stb. A hangsúlyos orosz *á* is lehet magyar *a* vagy *o*: *davaj, davo, szuda, sztari* — egyébként hosszú *á*: *bábuska, szobáka, szódát, szudáj, lityinánd*.

Az orosz mássalhangzók közül tizenötnek két változata van: egy kemény és egy lágy változat (önálló fonémák). A kiejtésbeli különbséget az okozza, hogy a lágy változat képzése során a nyelvhát középső része kissé felduzzad a szájpadról felé, ami a hangnak *j*-s mellékszínzetet ad. A lágy mássalhangzók képzése kezdetben meghaladja egy átlagos magyar nyelvtanuló képességeit, az azonban kétségtelen, hogy az emberek többsége már első hallásra meg tudja különböztetni a lágy orosz hangot a megfelelő magyar hangtól. Vizsgálati anyagunkban a *j*-s mellékszínzet — amennyiben nem *ty* és *gy* hangokról van szó — önálló *j* hangban realizálódik (valahol a szóban, de ritkán a megfelelő mássalhangzó után, ahol várható lenne a *j* megjelenése): *сюда—szudáj, восемь—vojszem, пять—piját*. A lágyulás egyébként átcsúszhat másik mássalhangzóra is: *работать—rabortyi*.

A szavak végén a lágy orosz *t'* a magyarban rendszerint kemény marad: *jeszt, piját, seszt, gyeszt*.

Az oroszra jellemző, hogy a szóvégi zöngés mássalhangzók zöngétlenednek. A *lityinánd, társlityinánd, kuságy* szavakban éppen ellenkező tendencia figyelhető meg, azaz az eredeti *t-t'* hang zöngésedett.

A mássalhangzótorlódást a magyar igyekszik kiküszöbölni, különösen a szavak elején: *(z)dra(v)szt(v)u(j)tye, (sz)picski, (sz)pasziba*.

Az anyagnevek többségét birtokos esetben (genitívusz partitívusz) vették át az oroszból: *kleba, csája, vina, vodi*; esetleg a többes számú alakban: *jajca*.

A múlt időben álló orosz igék: *кушал, конал, забрал* stb. a magyar fül számára jelen idejű, egyes szám 3. személyű igealakoknak tűnnek: *kusál, kapál, zabrál* stb. E tőhöz járul a főnévi igenév képzője: *kusálni, zabrálni* stb. A felszólító mód jele igen gyakran az oroszban is *-j*: *емою, кушаю*, talán ezért is volt könnyű megérteni az orosz nyelvű felszólításokat: *kusáj, nyekusáj, sztoj, kapáj* stb.

Egy-két továbbképzett igealakkal is találkozunk: *elpaslizni* 'megszökik, ellóg', a *ноули* 'indulj, elindultak, elmentek' igéből. Hasonló a *davajozni* ige is.

Külön érdekesség az a ritmo-melodikai párhuzam (hangsúly és szótag-szám szerinti kiegyenlítődés), mely az orosz kifejezések és magyar ekvivalenseik között kimutatható. Ez a jelenség különösen akkor érzékelhető, ha az informánsokkal magyarra fordítatjuk az orosz kifejezéseket: *davaj/davaj* 'gyerünk/gyerünk', *daszvi/dányija* 'isten/megáldja', 'viszont/látásra', *pasli/pasli* 'eredj/eredj', *pasli/doma* 'eredj/haza', *igyi/szuda* 'gyere/ide', *karasó/karasó* 'nagyon jó/nagyon jó', *pasziba* 'köszönöm', *drasztutyi* 'jó napot, szervusztok' stb.

Talán nem tévedünk, ha néhány orosz szó hangalakjában magyar tájnyelvi hatást keresünk: *szoldát—szódát, oficér—oficír, csilavék—csilavík*.

A szóátvétel gyakran jelentésváltozással jár együtt. Olykor ez a szemanti-

kai változás minimális: *drasztutyi* 'jó napot' (talán nincs is megfelelő szavunk az orosz *здравствуйте* szó lefordítására), *zsena* 'asszony', *zima* 'hideg'. Máskor viszont a jelentésváltozás lényegesebb: *masina* 'vonat, bicikli', *burzsuj* 'zsugori, harácsoló', *rabota* 'kényszermunka'.

Írott orosz nyelvű szöveg olvasására a háború idején a magyaroknak nemigen volt alkalmuk. Arról tehát, hogy az orosz betűk, az írott orosz szavak felismerése, megfejtése hogyan történt, szinte semmi bizonyosat nem tudunk. Egyetlen eset áll rendelkezésünkre: két tisztet elszállásoltak egy parasztházban, s a kapura kiragasztottak egy cédulát: *2 ОФИЦЕРА*. Szinte minden arra járó magyar el tudta olvasni a szöveget: „két oficera”.

Egy nyelv idegen eredetű szavainak összegyűjtése szinte lehetetlen, hiszen a nyelvközösség jelentős része még a leggyakrabban előforduló idegen szavakat sem érti. A passzívan élő idegen szavak összegyűjtése során még kevésbé törekedhetünk teljességre. Egy-egy idegen szót egyes közösségek, egyének értenek, és bizonyos szituációkban használnak, mások nem. Így van ez peremszókincsünk orosz elemeivel is.

Az általunk vizsgált szavakat összevetettük dunántúli és észak-magyarországi informánsok adataival — az eltérés minimális volt. Tudjuk, hogy az itt felsorolt orosz szavak nem mind a háború idején váltak ismertté mindenki számára, s nem is merítettük ki az összes lehetőséget. Csupán szeretnénk volna hozzájárulni a harminc évvel ezelőtt elkezdett gyűjtőmunkához.

LÉVAI BÉLA

Русские элементы венгерской периферийной лексики

Традиционное деление слов иностранного происхождения не охватывает определенный пласт лексических единиц, а именно — те иностранные слова, которые, правда, не включаются органически в словарный состав заимствующего языка, но известны пассивно членам языковой общности и при случае употребляются ими. тех русских слов, которые стали известны на венгерской языковой территории во время второй мировой войны, насчитывается несколько десятков. В настоящей работе анализируется около ста русских лексических единиц — данные информантов, жителей окрестностей города Дебрецена, главным образом села Йожа. Статья является продолжением той собирательной работы, о которой Йожеф Эндреди сообщил тридцать лет тому назад на страницах журнала «Мадьяр Нелвер».

Б. ЛЕВАИ

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

SZABÓ T. ATTILA: Válogatott tanulmányok, cikkek. **I. Anyanyelvünk életéből** (1970, 574 l.), **II. A szó és az ember** (1971, 574 l.), **III. Nyelv és múlt** (1972, 623 l.). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Szabó T. Attila nemrég ünnepelte jó egészségben 70. születésnapját. Az előző évben jelent meg a már olyan rég várt páratlan gazdagságú *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. (A—C) kötete.

Az ismertetendő három kötet több mint másfélezer lapján 225 tanulmánya és cikke jelent meg. Minden kötet végén található egy hasznos függelék, amely a forrásjelzés-rövidítéseket, a rövidítések és jelek, valamint a hangjelzések magyarázatát és a tanulmányokhoz tartozó jegyzeteket tartalmazza. A harmadik kötetben olvasható az említett fejezeteken kívül az illusztris szerző szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek könyvszerkezete Sz. Csáti Éva összeállításában. A könyvszerkezet 1929—69, tehát 41 év termését sorolja fel időrendben. A felsorolás — noha az elmúlt nyolc esztendőben megírt munkákat nem tartalmazza — félezernél több tételből áll. Ezután következik a név- és tárgymutató, majd a szó- és szólásmutató, végül a helyesbítések és pótlások.

A három kötet külön-külön is 5—6 tárgykörre oszlik, és bemutatja a sokoldalú szerző széles érdeklődési körét. Az első kötet nagyobb, összefoglaló szakaszai: I. A nyelvművelés elvi kérdései, II. A nyelvművelés gyakorlatában, III. A román szókinchata vizsgálatához, IV. Az ember és a név, V. A hely és a név, VI. Tervek és eredmények a nyelvtérkép-munkában, vagyis válogatás a nyelvművelő, névtani, nyelvatlaszra és a román eredetű szavak kutatására vonatkozó tanulmányaiból.

Szabó T. Attila nem szobatudós, noha a leggazdagabb magyar nyelvtörténeti szótár gyűjtőjeként hosszú éveket töltött levéltári kutatással. Nyelvművelő cikkei széles körben olvasott folyóiratokban (*Erdélyi Múzeum*, *Élet és Tudomány*) jelentek meg vitázva és vitát keltve, átérezve a „kisebbségi nyelv” problematikáját is. Nemcsak részleteket érint, átfogóan is tárgyal nyelvművelő alapelveket. A könyv cikkeiben tárgyalt konkrét kérdések ma is időszerűek (pl. idegen szavak, asszonynevek, igekötőhasználat, ikes igék, a határozatlan névelő, a „csinál” igés szerkezetek). Nyelvművelő cikkeiben a tudós alaposság társul csevegő humorral és gazdag, árnyalt stílussal.

A harmadik nagyobb fejezet a magyar nyelvbe került román jövevényszavakkal foglalkozik. Bátran állíthatjuk, hogy ennek a kérdéskörnek a szerző a

legjobb szakembere. Mintaszerűen tárja fel ennek a kutatási ágak történetét Gyarmathi Sámueltól napjainkig. Néhány jelentős jövevényszócsaládot (*krajnik, esztena*) bő anyagon mutat be. A már említett páratlanul gazdag Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárához végzett gyűjtésében minden eddiginél pontosabb időhöz és helyhez kötött adatok birtokába jutott, amelyek a jövevényszó át-kerülésének körülményeit a szakértő számára megvilágíthatják.

A két következő rész a névtan két fő ágával, a személy- és a helynevekkel foglalkozik. A magyar névtudomány történetében Szabó T. Attilát megkülönböztetett hely illeti meg. Nemcsak hatalmas anyagot gyűjtött és dolgozott fel, hanem a névadás elméleti kérdésével és történetével is foglalkozott számos tanulmányában. Az ismertetett kötetben a történettudomány szempontjából is érdekes módon foglalkozik a 17—18. századi erdélyi jobbágyszökések névtani vonatkozásaival. Gazdag adattár alapján rendszerezi a 16—18. századi nemzedék-viszonyítást. Több cikke magyaráz női neveket. Mintaszerű a Syl-vester vezetéknev változatairól írt tanulmánya.

Az általánosabb vonatkozású helynévi közlésein kívül betűrendbe szedve több tucat névfejtését olvashatjuk. (*áj~ágy, Aradókut, Bányabükk, Benkes, Bollig* stb.). Az első hallásra értelmetlennek tűnő helyneveket a régi adatok tanúsága alapján a szerző rendszerint elavult vagy tájnyelvi szavakból vagy személynévekből fejt meg. Nem egyszer a népetimológias torzulásokból kell kibontania az eredeti elnevezést (*Riszeg, Solyom*). Nem ritka a szóhatár tévesztésével keletkezett z-kezdetű helynév: *Zámborus, Zanda, Zimola, Ziver, Zor-dományos*.

Szabó T. Attila a tájnyelvi atlaszoknak (az ő szóhasználatában „nyelvtérképeknek”) is egyik előfutára, szervezője és megvalósítója. Csodálatosan gazdag térképanyag halmozódott már föl Kolozsváron. Reméljük, hogy rövidesen megkezdődik a páratlan és a magyar, de egyben a román dialektológia számára is nélkülözhetetlen atlasz-sorozat kiadása. E munka végrehajtói mind a szervező tanítványai voltak, de maga a szervező-irányító Szabó T. Attila is derekasan kivette részét a gyűjtőmunkából. Az előkészítés folyamán az addig felgyűlt tapasztalatok alapján igen hasznos és a további gyűjtések részére gyümölcsözőn felhasználható gyakorlati utasításokat is e fejezet részeként olvashatjuk.

A második kötet (*A szó és az ember*) a címhez híven a szókinccs nagyobb tárgykörével foglalkozik. Ez megint jellemző szakterülete a tudós szerzőnek, hiszen a nyelvjárások és a régi erdélyi nyelv — mindkettőből saját gazdag gyűjtésére is támaszkodhat — csak úgy ontja a megfejtésre váró színesebbnél színesebb adatokat.

A szavak szólásainkban c. fejezet húsznál több szólás eredetét és történetét tárgyalja (pl. *Baj van Köpecen, Él a gyanúperrel, Fogadatlan prókátor, Hírharang, Szemenszedett hazugság*). „A szavak sorsa” 15 belső keletkezésű szavunkkal foglalkozik, „A szókinccshatás köréből” pedig egy tucatnyi román, szász és szláv jövevényszavunkról gazdagon adatolt érdekes tudnivalókat közöl. A tájszavak életéből c. fejezet főleg erdélyi vagy Erdélyben is előforduló

tájszavakkal foglalkozik eredet, jelentés, történet és földrajzi elterjedés szempontjából. A tájszavak eredetének megfejtése vagy valamilyen nagyon fontos adatsoroporttal való kiegészítése a tudós szerző érdeme. Az V. fejezet címe: Holt és halódó szavak, változó jelentések. Az egyik cikk egy eddig sehol sem szótározott, de az SzT-ban gazdagon adatolt *barnasib* 'lovass küldönc' szót mutatja be. Némelyik cikk (A gyermeklő és rokonsága, A magyar felező számnevek...) terjedelmes — egy-két íves — tanulmányra terebélyesedik. Az itt vázolt szótörténeti cikkek közül tizenben térképre is veti szóföldrajzi eredményeit. A könyv utolsó fejezete a „Széjgyezetek nyelvemlékeinkhez” szerény címet viseli, de ennél lényegesen többet tartalmaz.

A harmadik kötet a „Nyelv és múlt” címet viseli. Nagyobb fejezetei a következők: I. Népszerű nyelvészet, II. Régi és mai nyelvjárásaink, III. Nyelvtörténeti tanulmányok, IV. Tervezés, módszer és értékelés a nyelvtörténetben, V. Az emlékezés fényében (megemlékezések, tudománytörténet).

Az első csoportba tartoznak a szerzőnek igen hasznos, tartalmas és lebilincselő stílusban megírt tudománynépszerűsítő cikkei. Az első két tanulmány a sajnós — ma is fel-fel bukkanó — tudománytalan, délibábos, de ugyanakkor erőszakos és hangos nyelvrokonítgatásokról szól. Apostolai rendszerint nem is filológusok, képzett nyelvész eddig egy sem akadt köztük. Ezek a fellejjáró nyelvészkedők a nyelvtörténetnek és általános nyelvészetnek még az ábécéjét sem ismerik, de igyekeznek rágalmazni a magyar nyelvtudományt kezdeteitől napjainkig. Ilyen kuruzslók egyébként más anyanyelvűek közt is bőven akadnak. Az emberi korlátoltság nemzetközi betegség. De nemcsak a téves nézeteket cáfolja, hanem bizonyítja is nyelvünk rokonságát. Itt néhány kisebb kiigazításra hívom fel a szerző figyelmét: a magyar *egér* szó megfelelője, a votják *šjř* azonos hangalakú az idézett zürjén szóval (33). A magyar *had* szó finn megfelelője *-kunta*, mert csak összetétel második tagjaként fordul elő (uo.). A finn, *permi* stb. ige- vagy névszótövek végéhez — ha csak ragosan élnek — mindig ki kell tenni a kötőjelet, pl. finn *anta-* (33), *kuudente-*, *rakenta-* (39). A 39. l. alján a finn igenév helyesen: *menevä*. Következő cikkében röviden áttekinti a finnugor nyelvtudomány történetét. Meggyőzően magyarázza a *harmadfél* típusú számneveket. A további cikkek azokat a fogalmakat magyarázzák tudományos alapon, de közérthetőn, amelyek leginkább izgatják a laikusok képzeletét: Nyelv és társadalom; Nyelvjárás, köznyelv, irodalmi nyelv; Mi a nyelvtörténet? Hány szó van a magyar nyelvben? Rendkívül tanulságos, és ma már tudománytörténeti jelentőségű az 1965-ben írt, de először itt megjelenő beszámolója: A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede (1945—1965).

„Régi és mai nyelvjárásaink” címet viseli a következő változatos tárgykörű tanulmánycsoport. A moldvai csángókról szóló cikk a szerző számos e tárgyban végzett kutatásából eredő tanulmányainak rövid vázlata. Egy-egy tanulmány foglalkozik a csángó csillagnevekkel és a csángó kicsinyítő képzők gazdag rendszerével. Az erdélyi magyar *ls > rs* hangváltozásról olvashatunk a következő tanulmányban. Egyes toldalékok (*-bali* képző, *-ni ~ -nit* és *-nul ~ -nüil*

ragcsoport, *-n* igerag) régi elterjedésével és kronológiájával gazdagítja történelmi alaktanunkat.

Ugyancsak rendkívül változatos a „Nyelvtörténeti tanulmányok” tárgyköre. Hangtani-helyesírási jellegű cikkek számolnak be a szerzőre jellemző rendkívül gazdag adatolással a magyar bilabiális *v* jelöléséről, az *y* betű *ü* hangértékéről és az *Annasszony* jellegű magánhangzókiesésről. A Temesvári János diákról szóló tanulmány egyrészt tisztázza, hogy két személy élt hasonló névvel Désen a 16. században, másrészt nyelvi sajátágaikból von le következtetéseket. Egy rövid cikkben tisztázza, hogy egy többféleképpen olvasható 16. századi énekszerző nevének helyes olvasása *Nagybáncsai Mátyás*. Az *-e* ~ *-é* kérdőszócskáról bizonyára tudós szerzőnk írta eddig a legterjedelmesebb, legbehatóbb tanulmányt (277—312). Noha főleg a 19—20. század költői nyelvében vizsgálja a két változat gyakoriságát, úgy véli, hogy az *-é* is irodalmi nyelvi alaknak tekinthető. Egyetemünk tanácsulésain — kissé ünnepélyes színezettel ugyan — de nem ritkán hallottam és hallom az *-é* változatot az *-e* mellett. Eszerint nemcsak irodalmi, hanem (regionális?) köznyelvnek is tekinthető a hosszú magánhangzós alak. A magyar becenevek alakulásmódjairól szóló tanulmány nélkülözhetetlen mindazok számára, akik névtannal foglalkoznak.

A IV. fejezet egyrészt tervekből, bevezetőkből, másrészt részletes ismertetésekből áll a magyar nyelvtudomány főbb vállalkozásairól. Itt olvashatjuk a szerző egyik legkorábbi művét, az 1933-ban, 27 éves korában tartott előadásából kisarjadt tanulmányát, amellyel egész életére elkötelezte magát a névtudománynak. Ez pedig Szabó T. Attila sokirányú tudományos munkásságának terjedelemre és jelentőségre is igen tekintélyes része. Az ő érdeme az élő helynevek tudományos alapokon és módszerekkel való gyűjtésének megkezdése. Bár nincs közvetlen kapcsolat Szabó T. Attila személye és az elmúlt másfél évtized magyarországi megyei és járási helynév-monográfiái között (Zala, Somogy, részben Heves és Szabolcs-Szatmár), az utóbbiak mégis nehezen képzelhetők el a három évtizeddel korábbi lendületes kezdeményezés nélkül. Az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár” egy mintegy 650 ezer adatot tartalmazó gyűjtemény (nagyrészt a szerző gyűjtése) hasznosításának terve. Négy terjedelmesebb tanulmány van kapcsolatban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárral: munkaterv, módszer, szerkesztési elvek és egy szócikk-mutatvány jegyzetekkel. Alapos, terjedelmes vizsgálatnak veti alá a következő két nagy szótári vállalkozás első kötetét: A Magyar Szókészlet Finnugor elemei és A Magyar Nyelv Történeti—Etimológiai Szótára.

Az emlékezés fényében c. fejezet a következő személyek tudományos és tudományszervező érdemeit méltatja: Kriza János, Gáspár János, Kosztolányi Dezső, Kannisto Artúr, Csűry Bálint, Kelemen Lajos, Kristóf György, Cs. Bogáts Dénes, Brüll Emánuel, Gergely Béla, Mindszenti Nagy Ottó, Sándor Gábor, Mikecs László, Kniezsa István. Kriza, Gáspár, Bogáts és Mikecs kivételével mindegyik tudósnek a fényképe is megtalálható a kötetben.

Már ez a szinte pusztán felsorolás is bizonyítja azt a hallatlan munkaerőt, azt a széles körű érdeklődést és tájékozottságot, amely Szabó T. Attilára jel-

lemző. Életművének ez a három kötetre zsugorított válogatása is számos követendő (ha követhető) tudós erényére figyelmeztet. Az igazi tudós — akár rá van kényszerítve, akár nem — sokoldalú. A nyelvész legyen érzékeny az irodalom, a történelem iránt is. Nem az az igazi tudós, aki nyakatekert tolvajnyelven ír néhány hasonszőrű számára, hanem az, aki közérthetően és ugyanakkor érdekesen ír. A tudós az igazságot keresse, ne csak a népszerűséget.

Ha ezek az „igazságok” közhelynek tűnnek is, nem időszerűtlenek, és éppen azért, mert az ellenkezőjére is bőven akad példa, tisztelettel adózunk az olyan tudósoknak, akinek sikerült az eszményeket megközelítenie, és ugyanakkor megmaradt embernek, közeli jó barátoknak.

KÁLMÁN BÉLA

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I.k. A—C. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA I. kötet A—C. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975, 1225 l.

Egy várva várt nagy vállalkozás első kötete jelent meg. E kötet még alig nevezhető kollektív munkának, hiszen az idegen nyelvi fordítókon kívül az egész kötetet SZABÓ T. ATTILA gyűjtötte és szerkesztette. Világszerte megbecsült szótárirodalmunk egy új és sajátos művel bővül. Műfaja szerint a SZARVAS—SIMONYI szerkesztette NySz.-hoz a SZAMOTA—ZOLNAI-féle OklSz.-hoz áll legközelebb. Az előbbi azonban a múlt század végén, az utóbbi a századfordulón jelent meg. Jelentős terjedelmük ellenére mérhetetlen gazdagságú nyelvtörténeti anyagunknak szükségszerűen csak elenyésző hányadát dolgozták fel. Azóta számos, új forráskiadvány jelent meg, amelyeket szótár számára még nem hasznosítottak, de legalább a kutatás rendelkezésére állnak. A hazai és külföldi levéltárakban azonban óriási kéziratos anyag lappang: jegyzőkönyvek, hagyatéki lajstromok, levelek stb. Érthető, hogy elsősorban a legrégebbi anyagot dolgozták fel eddig, de a 16. századtól kezdve napjainkig megszámlálhatatlan nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti dokumentum vár még a kiaknázásra.

Csak hálások lehetünk a tudós gyűjtőnek és szerkesztőnek, hogy több évtizedes munkával mintegy egymillió adatot gyűjtött egybe, és részben fel is dolgozta. Hálások vagyunk a Kriterion kiadónak, hogy ennek a páratlanul értékes műnek kiadására vállalkozott.

A nagy mű első kötete az A—C betűket tartalmazza 1183 lapon, a *Tájékoztató* (15) alapján kb. 114 000 cédula felhasználásával. Összehasonlításképpen: az A—C az ÉrtSz.-ban 813 lap. Így tehát a munka terjedelme 8—10 az elsőhöz hasonló kötet lesz. Túlnyomórészt kéziratos forrásokat használ fel, anyaga mintegy hússzorosa lesz az *Oklevél-szótárnak*, amely eddig a legerjedelmesebb levéltári anyagot feldolgozó nyelvtörténeti szótár volt.

A kötetet magyar, román és német nyelvű előszó vezeti be (5—10), majd az ugyancsak három nyelvű tájékoztató (11—35). Ez utóbbi nyolc fejezetre oszlik, és tájékoztat a *Tár* történetéről, rendeltetéséről, anyagáról, a szóanyag

tér- és időbeli határaitól, anyagának forrásairól, az adatok kijegyzésének és felhasználásának módjáról, az anyag nagyságáról és felhasználásának csökkentéséről, valamint a mű szerkezetéről és szerkesztési kérdéseiről.

A tájékoztatóból megtudjuk, hogy az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (a továbbiakban SzT; szerencsés véletlen folytán a rövidítés egyben a gyűjtő és szerkesztő kettős vezetéknevének kezdőbetűiből áll) gondolata mintegy két évtizedig érlelődött gyűjtés közben, míg 1966-ban a gyűjtő megkezdte az első kötet szerkesztését, a végleges kézirat pedig 1973-ban készült el. Az SzT rendeltetéséről szóló fejezetben az NySz. és az OklSz. érdemeit elismerve megjegyzi, hogy az előbbinek anyaga Mohács előtt túlnyomóan latinból fordított egyházi jellegű forrásokra támaszkodik, későbbi adatai pedig szinte kizárólagosan irodalmi művekből valók, és így eltávolodott a köznapi beszéd nyelvétől. Az utóbbi színesebb, de jelentős része szórványemlékből való, és gyakran a szövegösszefüggés hiányzik. E fejezet egy töredékét idézem: „Nem hallgatható el az a hiány, illetőleg egyoldalúság sem, hogy mindkét történeti szótárunk a múltbeli nyelvi valóság tükröztetésében purista szellemű anyaggyűjtésével már eleve kizárta az egykori közhasználatú szóanyag teljes egészében való bemutatásának lehetőségét. Milyen egyoldalú megvilágításba kerül pedig az idegen és a jövevényszavak élete, ha ezeket a rendelkezésre álló történeti szótáraknak »purista« szellemű anyaggyűjtéssel egybeszerkesztett, hiányos szókészlete alapján vizsgáljuk, és viszont mennyivel sokszínűbben, életszerűbben jelentkeznek az egyes szavakkal kapcsolatos kérdések, ha a purizmus szempontját félretéve minden kor szókészletét a maga teljességében szemléljük! Végül, de nem utolsósorban az NySz.-ben az egyes adalékok időbeli és mindkét szótárban a szóföldrajzi rögzítésnek hiánya gátolja a szótörténeti kérdésekben bajoskodót a modern szellemű vizsgálódásban” (12).

Az SzT tehát gazdag példaanyagában az élő nyelv teljes színpompáját bontja ki a letűnt korokra vonatkozóan. A hivatalos iratok száraz (de művelődéstörténeti és néprajzi szempontból hallatlanul érdekes) felsorolásai mellett helyet kapnak a bírósági jegyzőkönyvek szókimondó tanúvallomásai, a XVI—XIX. századi Erdély „chronique scandaleuse”-e, a babonák, boszorkányhit, a munka, az adók, a háborúk (de nem a hadvezér szemével), tehát az egész színes élet minden szépségével és rútságával együtt gyönyörű veretű magyar nyelvvezeten.

Az SzT anyagára vonatkozóan megtudjuk, hogy a szerkesztő kirekesztette a tulajdonnevek legnagyobb részét, de toldalékok szempontjából igyekezett szélesre tárnai a kaput. A szótár térbeli határait a történelmi Erdélyen kívül kiterjesztette a szerző Máramarosra és Szatmárra, az időbeli határokat pedig a XV. sz. közepétől a XIX. sz. végéig vonta meg.

A mű forrásai főképpen a nagyközönség számára alig hozzáférhető kéziratok voltak, de felhasználta a jelentősebb történeti forráskiadványokat is, ez utóbbiakat korántsem a teljesség igényével. A szerző betű szerinti hűséggel közli anyagát — nem törekedve az egyénekenként is változó legkülönfélébb mel-

lékjelek minden változatának paleográfiai hűséggel való visszaadására. Nyelvészeti szempontból ennél többre nincs is szükség.

Nagy gondot okozott a szerkesztőnek a nagyjából egymillió cédulányi anyag csökkentése a kiadhatóság mértékére. Elsősorban a hiányos, kétes, időben vagy földrajzi szempontból rögzíthetetlen adatokat hagyta ki, és a helyben és időben közel álló adatokat ritkította.

A *Tájékoztató* 8. fejezete hasznos útmutatásokat ad a szótár használói részére. Maga a szótári rész a 43. lapon kezdődik. A szótár már említett és említetlenül maradó értékei mellett jelentősen gazdagítja tudásunkat az egyes szavak első előfordulására vonatkozólag is. Tucatjával találunk ugyanis olyan szavakat, amelyeknek az SzT az eddig (TESz.) ismert első adatánál valamivel, néha évtizedekkel, sőt évszázadokkal is korábbi előfordulását közli. Tudjuk, hogy egy-egy szó első írásos előfordulása még korántsem jelenti a szó meghonosodásának időpontját, de mégis fontos fogózó. Nem kevésbé értékesek az eddig ismert előforduláshoz közel eső, de valamivel későbbi adatok. Az alábbiakban megkísérlem teljességre korántsem törekedve egy jegyzék összeállítását azokról a szavakról, amelyekről az SzT korábbi vagy majdnem egykorú adatot közöl. A zárójelben levő évszámok közül az első a TESz., a második az SzT legkorábbi adata (az SzT utáni felkiáltójel az igen jelentős eltérésekre figyelmeztet): *abszolút* ~-us (1599—1579), *abszolúte* (1835—1732!), *absztrakció* (1806—1786), *adtáz* (1776—1740), *adjunktus* (1792—1732), *adjusztál* (1717—1721), *adjutáns* (1703—1709), *adminisztrál* (1682—1598!), *adminisztráció* (1788—1632!), *adminisztrátor* (1783—1688!), *adrezzál* (1802/1891—18. sz. v.), *ágál* (1575—1568), *agitál* 'mozgat' (1847—1757), *agitálandó* 'tárgyalandó' (1643), *agresszió* (1929—1755!), *agresszor* (1950—1761!!), *(ki)agyal*, *agyal* 'agyba-főbe ver' (1793—1779), *ágynemű* (1763—1748), *ajánlott* 'megtett' (1895—1778), *akadály* (1585—1591), *akceptál* (1656—1579!), *akció* (1789—1592!!), *akkora* (1577 k.—1587), *akkurátus* (1810 k.—1758), *ákovita* (1620—1625), *aktivizál* 'feljogosít' (1951—1820!), *aktus* (1789/1890—1649!) *alamuszi* (1767—1632 szn.), *alkalmatosság* (1585—1583), *alkalmasint* (1594—1599), *alkörmös* (1690—1666), *alkonyat* (1813—1746!), *állandóság* (1621—1573), *állapít* (1588—1569), *alá* (1749—1756), *általvető* (1672—1627), *amúgy* (1578—1573), *ámbitus* (1800—1720!), *angária* (18. sz. e.—1595), *angin* (1799—1805), *ángyó* (1833—1766!), *anslógol* (1893-6—1784), *antik* (1796—1793), *apellál* (1562—1568), *apelláta* ~-ás (1787—1752), *áperete* (1647—1617), *aprehendál* (1645—1572!), *apródonként* (1604—1584), *araszos* (1787—1726!), *árendás* (1673—1680), *argumentál* (1604-1—1584), *árkol* ~-ás (1577—1580), *ármális* (1668—1629), *ármás* (1772—1772), *arnót* (1634—1604/53), *ártalom* (1583—1590), *áskálódik* (1757—1741), *asszisztál* (1700—1703), *asszisztencia* (1740—1682!), *asztrakán* (1807/1890—1807), *atlasz* (1789—1560!!), *avas*² (1580—1582).

bábaság (1726—1706), *babra* (1809—1808), *bács* (1569 Szabó T. A. adata), *bakancsos* (1790—1744), *bálmós* (1695—1652), *balta* (1612—1611), *bamba* ~ *bambuc* (1777/1932—1652!), *bárányoz* (1637—1579!), *barázdál* (1585—1586),

barkó (1816—1809), *basz(a)kodik* (1914—1597!!), *batiszt* (1763—1756), *baszarózsa* (1577 k.—1574), *becstelenít* (1723—1668!), *befőtt* (1835—1816), *becs* (1774—1781), *berreg* (1787—1634!!), *bertós* (1572—1560), *beszélget* (1584—1584), *beszerika* (1645 SzTA adata), *bibelődik* (1762—1752), *bibliotéka* (1765—1609!), *bicskia* (1708—1632!), *bigámia* (1835—1763!), *billeg* (1712—17. sz. köz.), *birál* (1620—1619), *bízást* (1584—1592), *blokád* (1703—1707), *boa²* (1834—1843), *bódorog* (1650—1648), *bohókás~bolyókás* (1585—1585), *bojt* 'fenyőgally' (1948—1607!!), *bokréta* (1585—1570), *bolydul~ás* (1794—1601!!), *bomladozik* (1757—1694!), *bongor* (1624—1618), *borító* (1578—1583), *borravaló* (1631—1582), *borvíz* (1720—1677), *bőviben* (1796—1598!!), *bráha* (1787—1755), *bricska* (1831—1820), *brigadéros* (1707—1708), *bronz* (1808—1805), *brossztű* (1848—1854), *buggy* (1801—1777), *bunda* (1723—1732), *burján* (1673—1592-3!), *butélia* (1752—1735), *bűbájos* (1585—1584), *büdösödik* (1767—1679!), *bürokrata* (1842—1826), *büszke* (1702—1696), *bütü* (1688—1607);

caknis~cakenes (1876—1807/18!), *céloz~-ó* (1683—1661), *celebrál* (1600—1597), *cenzúra* (1644—1586!), *cenzuráz* (1833—1788!), *cibóka* (1888—1756!), *cigányoz* (1588—1586), *ciher* (1776—1744), *cika²* (1761—1681!), *cylinder* (1792—1793), *cimbora* (1598—1597), *cimborál* (1563—1570), *cinemintye* (1848—1674!!), *ciráda* (1778—1732), *cirkulál* (1740—1739), *citadella* (1702 SzTA adata), *civódik* (1662—1668), *civil* (1816—1825), *civilis* (1845—1757!), *civis* (1766—1736), *civódás* (1662—1668), *col* (1757—1647!), *colstok* (1833—1829), *cölöp* (1651—1590!), *cubák* (1700 k.—1630!).

Arról ez a jegyzék természetesen nem tájékoztat, hány szóval és szóalak-
kal, hány jelentéssel van több az SzT-ben, mint a TESz.-ben. A TESz.-ben is
vannak olyan szavak, amelyek itt nem fordulnak elő. Az SzT nagy terjedel-
mi többletét az okozza, hogy etimológiát nem ad, de az egyes szavakat nagy
bőségben adatolja teljes mondatokban az egész korszakon keresztül.

A korábbi vagy egyidejű alakok fentebb közölt listája megerősíti a *Tájé-
koztató* megjegyzését, hogy a TESz. két elődje nem fordított kellő figyelmet a
jövevényszavakra. Így történhetett meg, hogy a TESz. csak jóval későbből
adatol — főleg latin jövevényszavakat. Nyelvtörténeti főforrása ugyanis az
NySz.-en és az OklSz.-en kívül a kéziratos Nagyszótár volt, amely anyagát el-
sősorban XVIII—XIX. századi nyomtatott forrásokból vette. Akadnak egé-
szben meglepő időbeli különbségek a TESz. és az SzT első adatai közt, néha
száz évnél is nagyobbak, mint az *abszolúte*, *adminisztráció*, *agresszió*, *agresszor*,
akció, *alamuszi*, *bamba*, *bolydul*, *cibóka*, *cinemintye*, *col*, de van két-háromszáz
év különbség is, mint az *atlasz*, *basz(a)kodik*, *bojt*, *bőviben*.

Meglepő a jelentések gazdag változatossága. Ugyancsak érdekes a szó-
lásanyaga. Csak taláломra közlök néhány kevésbé ismertet (köznyelvi átírás-
ban): *Az özvegyet és árvát a szél jobban éri* (449); *Az török malmát csak az adom
hajtja* (82), *Eb adós kurtának kolbász árával* (105), *Két ajtó közé nem örömet
teszi az ujját* (152), *Az éj senkinek sem barátja* (579), *Ökör alatt borjút keres*
(1016). Számuk sajnos nem nagy, de a források nagy része hivatalos irat, ame-

lyek nem nagyon bővelkednek szólásokban. Az alkalmi szókapcsolatok nagy része is színes, érdekes.

Felbecsülhetetlen nyelvtörténeti és nyelvjárástani értékei mellett a néprajz, a művelődéstörténet kutatói is teljesebb és igazabb képet kaphatnak a földolgozott századokról, mintha a korabeli széphistóriákat vagy az egyházi irodalmat tanulmányozzák.

A gyűjtőnek és szerkesztőnek hálás lehet a magyar tudomány, hogy évtizedek fáradságos munkájával elének varázsolta az elmúlt századok színes hétköznapjait, és egyébként is nagyírú szótárirodalmunkat egy ilyen páratlan értékű művel gazdagítja. Műve a jövő kutatások nélkülözhetetlen és gyakran idézett forrása lesz. Türelmetlenül várjuk a következő kötetet, és a szerkesztőnek hosszú, nyugalmas életet kívánunk minden egyéb mellett azért is, hogy befejezhesse nagyszerű vállalkozását.

KÁLMÁN BÉLA

KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Historica LV). Szeged, 1976. 100 l.

Kristó Gyula az egyik szerzője az Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I—II. c. műnek (ugyane sorozat XLIV. és XLVIII. számaként; ismertetem: MNyj. XX, 150—52).

A mű az előszóból (3—6) és a következő további fejezetekből áll: Névtelenség, elnevezés (7—14), Formáns nélküli helynevek (15—49). Ide tartoznak a pusztá személynévből, a törzsnévből és a templom védőszentjének nevéből alakult helynevek. Az *-i* képzővel alakult helynevek (50—84). Ide veszi a szerző külön alfejezetként a népnévből és a foglalkozásnévből alakult helyneveket. Rövidebb fejezet a *-d* képzővel (85—8) és az utótaggal (89—97) alakult helynevek. A kötetet rövid orosz és francia nyelvű összefoglaló zárja le.

A szerző jól ismeri a legfontosabb névtani irodalmat. Sajnálom azonban, hogy három kiadást megért névtani könyvecskémet (A nevek világa. Gondolat K. 1967., 1969., 1973) valamint kisebb névtani cikkeimet nem vette figyelembe.

Nagy gondot fordít a különböző helynévtípusok kronológiájára. Gyakorlati szempontból főleg a X—XV. századdal foglalkozik, hiszen a XVI. századtól kezdve viszonylag kevés és nagyon szétszórt a helynévanyag.

Mivel a honfoglalástól 1002-ig semmiféle oklevelünk, és így helynevünk sincsen, közvetlen bizonyítékunk nincs akkori magyarországi helynevekre. A Kárpátok medencéje a honfoglalás idején majdnem „üres” volt. Néhány víznévén kívül csak egészen kivételesen öröklődött át név a római korból. A X. században a gyér települések egy része még mozgó lehetett. A csekély népsűrűség és az állandó települések ritka és új volta miatt első okleveleink számos birtokot csak körülírnak, vizekhez, erdőkhöz, fákhoz, halomhoz viszonyítanak, tehát nem is tekinthetjük őket igazi helységneveknek. A birtokos

személyéről elnevezett falvakban kezdetben a nevük is változhat, ha változik a birtokosuk. A községnevek megszilárdulása egy hosszabb folyamat eredménye.

A szerző vizsgálódásainak eredményeként több helyen módosítanunk kell az egyes helynévtípusok kronológiáját. Így a pusztá személynevekből keletkezett helynév MOÓR és KNIEZSA szerint a legősibb névadási forma, amely még a nomád korra megy vissza, és csak a X—XI. századra jellemző. Kristó szerint valóban ősi, de virágkora a XI—XIII. század, sőt — egyre csökkenő mértékben — a XIV. századig eleven névadási mód, egyes esetekben napjainkig működik. A fejedelmi család tagjainak nevéből keletkezett helynevek sem vihetők vissza mind a X. századig, hiszen mások is fölvettek ilyen neveket. A törzsnevekből elsősorban a XI. században váltak helységnevek, de néha később is keletkezettek. A templomok védőszentjei lehettek elvéve névadók már a XI. században, de még a XV. században is alakultak ilyen típusú nevek. Az *-i* képzős helynevek virágkora a XIII—XIV. sz., de korábbról és későbből is ismerünk példákat. Az *-i* képzős nép- és foglalkozásnevekből keletkezett helységnevekből sem szabad mindig messzemenő következtetéseket levonnunk az egykori etnikai elterjedésre vagy az illető település foglalkozására, mert ezek már lehettek abban az időben személynevek is. A *-d* képzős helységnevek keletkezésének kora a XI—XV. sz. Az összetett (*-falva*, *-háza* stb.) helységnevek ugyanebben az időben keletkeztek, virágkoruk a XIV—XV. sz.

Igen érdekes a névadás indítékainak vázlatos felsorolása (10—14). Közismertek a természeti nevek (*Szakadát*, *Fizegy*, *Árpás*), a birtokos nevéből keletkezett helynevek (*Endréd* András püspök birtoka, *Asszonyfalva* a királynőé). Gyakran megállapítható, hogy a falu a birtokos, a telepítő vagy a lakosok nemzetiségéről veszi nevét (pl. *villa Suewi*, Svábfalva vagy *Írófalva* egy *Goblinus* nevű íródeáktól). Az egyházi birtoklás alapján keletkeztek az olyan nevek, mint *Monostor*, *Piski* ~ *Püspöki*, *Keresztes*.

Kevésbé volt eddig ismeretes az ún. névköltöztetés, mikor a telepések régi lakóhelyük nevét viszik át távoli új falujukba. Így a túróci *Kismajos* nevét a *Majos* (*Majsa*) községből áttelepült lakosok vitték át a hegyekbe. Ugyanúgy a csallóközi *Ráckeve* az al-dunai *Keve* megyétől, ill. várostól kapta nevét, mikor a török elől menekülő *rác* lakói a szigetre költöztek. Említ a szerző számos kettős, egy hármas nevet, névváltozásokat a középkorban, sőt hivatalos (mesterséges) névadásra is hoz példát. (A „névköltöztetés” volt az egyik legősibb indíték Amerika helységneveinek kialakulásában.)

Mivel igen sok lehetséges indíték közül csak egy, esetleg kettő érvényesült, a természetes nevek kialakulását nem lehet megjósolni, és pusztán rájuk építve merész dolog messzemenő következtetéseket levonni.

Kristó Gyula tanulmánya új szempontokat vet föl, igen hasznos és élvezetes olvasmány.

KÁLMÁN BÉLA

Heves megye földrajzi nevei. II. A füzesabonyi járás. Pelle Béláné vezetésével gyűjtötték középiskolai tanulók és pedagógusok. Tudományos irányító: VÉGH JÓZSEF. Közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. Szerkesztette: VÉGH JÓZSEF és PAPP LÁSZLÓ. MNyTK. 144. sz. 176 l. Megjelent Heves megye Tanácsának támogatásával.

Közhelynek számít, hogy nyelvtudományunk egyik legfontosabb feladata hazánk földrajzi neveinek összegyűjtése. Amint nagy nyelvtudósunk, BÁRCZI GÉZA megfogalmazta: „Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik” (MNy. LX, 13). Ugyanakkor tudjuk, amilyen fontos és sürgős az országos gyűjtés, olyan nagyok a nehézségek is. Elég, ha csak az önkéntes munkatársak toborzásának, felkészítésének, a gyűjtött anyag ellenőrzésének s megszerkesztésének munkájára, valamint a terepmunka és nyomdai megjelentetés pénzügyi problémáira utalunk, s láthatjuk, hogy egy-egy adattár elkészítése igen fáradságos és bonyolult feladat. Ezért is üdvözljük örömmel Heves megye földrajzi neveinek újabb kötetét, a füzesabonyi járás helyneveinek gyűjteményét. A kiadvány az MNyTK. 144. számaként jelent meg, Heves megye Tanácsának támogatásával. Ezzel Heves megye 119 településéből immár 68 község névanyaga látott napvilágot. 1970-ben jelent meg „I. Az egri járás” (MNyTK. 125. sz.), amely 48 település helyneveit tartalmazza. Hat év múlva követte a jelen kötet, amelyben 17 falu névanyagát találjuk. (Az egri honismereti és helytörténeti kiadványok sorában adták ki 1972-ben, illetve 1973-ban az „Eger és Felnémet földrajzi nevei” című gyűjteményt. Szerkesztette: BAKOS JÓZSEF és FEKETE PÉTER)

A kötet tagolása a következő: Bevezetés (5—14), A névanyag (15—126), Mutató (127—176). A bevezetésnek a gyűjtés történetével foglalkozó részéből megtudjuk, hogy az előző kötethez hasonlóan ennek anyagát is társadalmi munkában, elsősorban középiskolai tanulók bevonásával gyűjtötték. A gyűjtők kiképzését s munkájuk irányítását, ellenőrzését Pelle Béláné végezte. Bár a gyűjtemény elsősorban a ma élő névanyagot tartalmazza, az adattárban megtaláljuk Pesty Frigyes 1864. évi országos gyűjtésének idevonatkozó anyagát, valamint a századfordulón készített színes kataszteri birtokívek elnevezéseit is. Ezek java része még ma is él. A bevezetésben szó van a földrajzi nevek rohamos pusztulásáról is. A *Bika-fertő* a tsz térképén már B—1—2—3 „néven” szerepel, a *Szikszai-dűlő*ből is C—1—2 lett. Míg az egri járás neveinek gyűjtésekor még csak elvétve találkoztak ezzel a jelenséggel, ma már egyre általánosabb. S ez országosan is így van. — A nevek fonetikai lejegyzésében egy mérsékelt átírási módot alkalmaztak: jelölték a zárt *ë*-t, az *ly*-et, a magánhangzók időtartamát, a köznyelvitől eltérő hasonulást; a kettőshangzókat, a hangszint azonban nem. — Ezután következik az útbaigazítás az adattár használatához a füzesabonyi járás térképével (10—14).

Az adattár összesen 4079 nevet tartalmaz, ez a változatokkal együtt kb. 5000 adatot jelent. Az egyes részadattárak felépítése a következő: a község neve helyi formában ejtve, a *hol?*, *honnan?*, *hová?* kérdésre felelő helyragos

alakok és az *-i* képzős változat; a település területének nagysága hektárban, lakóinak száma; esetenként a Pesty-anyagának a község történetére, lakóira stb. vonatkozó része és a falucsúfoló. A községen belül az egyes objektumok sorszámot kaptak, ez után következik a név vagy névváltozat élő formája. A bel- és külterületi nevek sorszámozása folyamatos, de a két névcsoport új bekezdéssel el van egymástól különítve. Bár az adatközlőktől származó közléseket szükségszerűen rövidíteni kellett, még így is bőséges információt találunk az egyes nevek után: utalás a földrajzi viszonyokra, a terület művelési ágára, a név népi magyarázatára, a vele kapcsolatos hiedelmekre, hagyományokra, az ott talált régészeti anyagra stb. Ezek végső megfogalmazása a közzététől származik. Az adattár a névélettani szempontok figyelembevételével készült: gyakran történik utalás a névváltozatokra, a nevek használati körére stb. A gyűjtemény végén minden községnél megtudjuk, hogy a történeti források mely elnevezéseit nem ismerték az adatközlők. S esetenként találunk még itt igen hasznos hangtani megjegyzéseket is. A füzesabonyi járás ugyanis több nyelvjárási egység ütköző területe, s ez a változatosság tükröződik egyes nevek kiejtésében is (pl. Aldebrőn *Feneketlen-tó*, Dormádon *Gyëpföd ~ Gyepföd*, Füzesabonyban *Laskó ~ Lasko* stb.). Legvégül pedig a gyűjtők és az adatközlők nevét tüntetik fel. A falvakhoz egy-egy arányos kicsinyítésű térkép vázlat tartozik.

Az alábbi két megjegyzés tulajdonképpen nemcsak a jelen kötetre, hanem a helynévgyűjtés mostani gyakorlatára, a „mit gyűjtsünk?” kérdésre is vonatkozik: 1. Véleményem szerint az *ÁBC, ÁFÉSZ, TŰZÉP, Honvédelmi Sportszövetség*, valamint a *Daráló, Kultúrház, Iskola, Templom* stb. belterületi adatokat nem kellene felvenni az adattárakba. Ezek intézménynevek vagy köznévi megjelölések, keletkezésük oka nem az volt, hogy az ember tájékozódni akart a környezetében (vö. LŐRINCZE L.: MNyj. XIII, 3). Ha ilyen „rugalmasan” értelmezzük a földrajzi nevek fogalmát, hogyan tudjuk majd elkészíteni egy nagyváros (pl. Budapest) helyneveinek adattárát, ahol szinte minden épületben van valamilyen — néha nem is egy — intézmény, üzlet stb., amit az ott élők ismernek, s alkalmilag tájékozódásra is használnak. S az is szempont talán, hogy ezek az adatok — különösebb haszon nélkül — jelentősen megnövelik az ilyen gyűjtemények terjedelmét, a ráfordított munkát. Természetesen a probléma alaposabb elméleti tisztázást igényelne, mint arra korábban már SEBESTYÉN ÁRPÁD is utalt (MNyj. XX, 147). — 2. Az előzőnél több haszonnal járna az élő adatok *hol?* (vagy: *hová?*) kérdésre felelő helyragos alakjának lejegyzése. Nemcsak a nevek nyelvtani szerkezetét ismernénk meg ezáltal teljesebben, hanem azt is, hogy egyes elnevezések (pl. *Kert alja*) hol tartanak a névvé válás útján (vö. LŐRINCZE L.: i. m. 8—9).

Külön kell szólni a Kovács Béla által összeállított mutatóról. Ebben a nevek mellett a nevek alkotóelemeit is megtaláljuk, s ezáltal nemcsak az anyagban való tájékozódáshoz nyújt segítséget, hanem már egyfajta feldolgozása is a változatos, gazdag névanyagnak.

Összegezve: A kiadvány nagy nyeresége névtani irodalmunknak, anyagá-

hoz bizonyára gyakran nyúlnak majd azok, akik névtani kérdésekkel szándékoznak foglalkozni. Reméljük, hogy a sorozat következő kötetét is hamarosan üdvözölhetjük.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

ÖRDÖG FERENC: Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973., 619 l.)

Névtani irodalmunk jelentős gyarapodása ÖRDÖG FERENC Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén c. monográfiája. A szerző, aki korábban egyik lelkes munkatársa volt a Zala megye földrajzi nevei c. kötetnek, ezúttal az eddig kissé elhanyagolt személynévkutatás terén végzett igen értékes munkát. Kutatási területe a Göcsej és Hetés néven ismert tájegységek 82 — zömmel kis lélekszámú — települése volt. Adatait egy alapgyűjtés és két más-más szempontú kiegészítő gyűjtés során gyűjtötte össze, községenként 2—3 adatközlője volt, kérdezőskor a Magyar Nyelvjárások Atlaszának „aktív indirekt” módszerét alkalmazta. A neveket az ún. nagyolt fonetikus átírással jegyezte le: nem jelölte a diftongust, a többi lényeges sajátosságot (zárt *ë*, palatalizáció, *l*-ezés stb.) azonban igen. A gyűjtött anyag feldolgozásában szemléletmódja szinkronikus, azaz a neveket mint egyidejű nyelvi tényeket vizsgálja. Módszere leíró-összehasonlító, s ezt a névstatistika (grafikonok, táblázatok) és névföldrajz (térképek) segítségével valósítja meg. Vizsgálati szempontjait gyűjtés közben is módosította. Figyelembe vette B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi személynévekről szóló értekezésének (MNy. XIV, 3—14) módszertani szempontjait, hogy a két tanulmány összevethető legyen.* Ugyanakkor háttérbe szorult a szociológiai és felekezeti szempont, mivel a lakosság zöme paraszti foglalkozású, illetve katolikus vallású (9).

A szerző a neveket nem a hagyományos formai szempontok alapján (családnév, utónév stb.), hanem funkciójuk szerint tárgyalja. Két nagy csoportot különít el: írásbeli nevek és szóbeli nevek. Az írásbeli neveket az egyén írásbeli megkülönböztetésére használják. Ide tartoznak: a vezetéknevek, a keresztnévek (ezeket az elnevezéseket használja a család-, illetve utónévek helyett) és a megkülönböztető nevek. A vezetéknevek fejezete viszonylag rövid. Ez azonban nem a szerző „bűne”, hiszen tudjuk, itt hiányoznak a kutatáshoz szükséges komoly előmunkálatok (pl. személynévi szótárak, szakbibliográfiák stb.) is. Statisztikai szempontból azonban sok érdekességet megtudunk a vezetéknevekről. A két tájegység 47 082 lakosának 2065 féle vezetékneve van; egy névre átlagosan 22,8 személy, illetve 7,6 család jut. Igen tanulságos a nevek gyakorisági sorrendje: az első tíz helyen a *Horváth, Tóth, Kovács, Varga, Németh, Szabó, Nagy, Molnár, Farkas, Simon* nevek állnak. Bár a három névből keletkezett vezetéknev az összesnek csak 0,9%-át teszi ki, mégis ezekre

* Azóta megjelent az említett értekezés alapján készült önálló kötet is *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere* (Kriterion, Bukarest, 1977) címmel.

hallgat a lakosság 11,4%-a. Magas előfordulási arányuk, valamint a sok szláv (*Stefanec, Zsilovec* stb.) és német eredetű (*Stark, Wiesner* stb.) név is megerősíti, hogy története folyamán a magyarság nagy mértékben keveredett ezekkel a népekkel. (Ézért igen tanulságos lett volna a statisztikában a vezetéknevek nemzetiségi megoszlását is bemutatni.) A többi név gyakorisága — kisebb eltérésekkel — alighanem megfelel az országos helyzetnek. Meglepő viszont, hogy a máshol gyakori *Juhász* családnév a gyakorisági listán csak a 148. helyen áll. — Érdekes településtörténeti tanulsággal szolgál a 2. és 3. számú térkép (24—5). Ezekről leolvasható, hogy az ún. *szegeken* ma is ott élnek a hajdani névadó családok, sőt némelyek a legszámottevőbbek közé tartoznak: pl. Kustánszegen a *Kustán*, Pálfiszen a *Pálfi*, Paisszen a *Pais* családnév a legelterjedtebb.

A keresztnevekről szólva megtudjuk, hogy a két tájegység lakosságának 383 féle keresztnéve van, ebből 166 férfi, 217 női név; egy férfinévre tehát 138,9 férfi, egy női névre 110,7 nő jut. Statisztikája elkészítéséhez Ördög külön névként kezelte a hivatalos iratokba bekerült becézőneveket is (pl. *Kati, Magdus, Marika* stb.), azaz nem „hivatalosította” őket. A *Benjámín~Bénjámín, Johanna~Johana*, valamint a vezetéknevek gyakorisági listáján a *Tóth~Tót, Lőrincz~Lőrinc* stb. írásváltozatokat azonban helyesebb lett volna együtt említeni. — Fontos megállapítás, hogy míg a vezetéknevek megterhelése általában településtörténeti okokkal, egyes családok szaporodásának ütemével hozható összefüggésbe, addig az egy keresztnévre jutó személyek száma csaknem mindig a falu lélekszámának a függvénye (33). A leggyakoribb 15 férfi és női nevet a szerző részletesen is megvizsgálja. Ezek: *József, István, Ferenc, János, László, Lajos, Sándor, Gyula, Károly, Imre, Jenő, Tibor, Zoltán, György, Pál; Mária, Erzsébet, Anna, Rozália, Ilona, Margit, Katalin, Irén, Julianna, Gizella, Teréz, Magdolna, Zsuzsanna, Irma, Éva*. Megterhelésükre jellemző, hogy ezeket a neveket viseli a lakosságnak mintegy háromnegyed része. Időbeli változásukat öt életkori szakaszra bontva grafikonokon is bemutatja (37, 44). Ennek alapján négy csoportba sorolja őket: egyenes vonalú a névdivat görbéje a *Máriának*; ereszkedő, azaz divatja csökken többek között a *Pál, János, István, József, Anna, Teréz* neveknek; emelkedő a görbéje, azaz divatos névvé vált a *László, Tibor, Zoltán, Éva, Judit, Ibolya*; hullámozó a *Gábor, Katalin, Julianna, Károly* görbéje (47—8). Külön előnyük e statisztikáknak, hogy nem egy-egy évjárat anyakönyvei alapján készültek, hanem a jelenleg együtt élők névanyagát mutatják. Így lesz érthető, hogy bár a *Tibor*, és *Zoltán* ma az egyik legdivatosabb férfinév, az összesítésben mégis csak a 12., 13. helyet foglalják el. Ördög külön megvizsgálja a szokatlan nevek viselőinek társadalmi, nemzeti, felekezeti hovatartozását, sőt azt is, hogy bevándorolt vagy helybeli születésű-e az illető személy. Más vidékről származók viselik pl. a *René, Konrád, Leontin, Szerafin* neveket; szlovének az *Iván, Drago, Danica*, olasz származásúak az *Umbertó, Leonardó*; értelmiségiek és alkalmazottak gyerekei pedig az *Armand, Erik, Norbert, Henrietta, Renáta* neveket. Szól a csatári esperes névadási gyakorlatáról is, aki az újszülötteknek a születés vagy keresztelés nap-

jának, illetve az ezekhez közel eső napnak a martirológiumi nevét adta. Így érthető, hogy a legtöbb szokatlan név az ő plébániája területén található: *Jermos, Albina, Cirella, Marcellin, Martina* (50, 66—9).

A névdivat okait nyomozva Ördög a nevek esztétikus hangzása mellett nagy szerepet tulajdonít az utánzási vágnak (53). Másokkal együtt (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. LXXXVIII, 291) ő is úgy látja, hogy a szentek tisztelete ma már alig van hatással a névdivatra (55—7). Sajnos, a protestáns lakosság elenyésző száma miatt a névdivat felekezeti különbségei alig tűnnek elő. Az alapvető különbséget az ún. nemzeti nevek kedvelésében látja (60—1). E megállapítás igazolására a tisztántúliai bizonyára még több példát tudnának felhozni. Legyen szabad itt kettőt említenem: Szülőfalumban, a szatmári Tiszakóródon az egyik családban a fiúk a következő neveket viselik: *Géza, István, Árpád, Béla, Imre, Gyula, Kálmán*. De még ezen is túltett a kisújszállási református lelkész, aki hét fiát a hét vezér nevére keresztelte. — A hagyományos keresztnévadás vidéken is egyre inkább háttérbe szorul: a keresztszülők, a keresztelő pap, a naptár már alig játszanak szerepet a névválasztásban (66). Ördög kutatásai csak megerősítik, hogy a férfiak névzítése a nőkénel jóval konzervatívabb. Ez nemcsak az általuk viselt nevek vizsgálatából derül ki, ezt támasztja alá az is, hogy a fiúk jóval nagyobb arányban öröklik apjuk keresztnévét, mint a lányok az anyjukét (61). Bár a névöröklésben bizonyára szerepet játszik az apának a családon belül elfoglalt helye, az ún. családfő-kultusz is. — A névdivat alakulását vizsgálva a szerző vitázik a szélsőséges álláspontokkal. Szerinte a vidék névadását nem a fővárosi szokások „aggódva követése” s nem is a „hisztérikus kapkodás” jellemzi (58). Természetes folyamatról van itt szó, s teljes mértékben egyetértünk vele, hogy egyáltalán nem volt ideális állapot, amikor a falu férfainak egyik felét *József*nek, a másikat *János*nak hívták. Ezért csak örülni lehet annak, hogy a falvak személynévállománya is felfrissült a fővárosban divatos *Tibor, Csaba, Zoltán; Éva, Ildikó, Judit* stb. nevekkal.

A keresztnévek fejezete a kettős keresztnévek vizsgálatával zárul. Itt talán hiányolhatjuk, hogy a szerző nem érdeklődte meg adatközlőitől (vagy e nevek viselőitől), hogy mi volt a második név kiválasztásának az indítéka. A *Ferenc József, Péter Pál, Mária Valéria* stb. nevek esetében bizonyára igaza van, ha a névválasztás okát abban látja, hogy ezek a nevek a naptárban együtt szerepelnek, illetve ismert személyiségek viselték. A *Ferenc Frigyes, Gyula György, Emese Erzsébet, Terézia Teadóra* nevek választásában azonban — véleményem szerint — az alliterációnak is szerepe lehetett (vö. 73).

Az írásbeli nevek érdekes csoportját alkotják a megkülönböztető nevek. Ezek a hivatal kényszerű alkotásai, ugyanis ha az anyakönyvezett nevek nem elegendők az egyének azonosítására, akkor valamilyen megkülönböztető név vagy egyéb adat feltüntetésére is szükség van. Számuk nem nagy: 44 községből összesen 437 adata van. Jó részük ragadványnév, a többi is ilyen jellegű: a szóbeli használatú ragadványnevekkel szemben azonban ezek nem a vezetéknev előtt vagy helyett állanak, hanem általában a keresztnév után, ritkábban a vezetéknev és keresztnév között, s csak 4 esetben a vezetéknev előtt.

A szóbeli neveket funkciójuk alapján ismét két csoportra oszthatjuk: szólítónevek és említőnevek. Szólítóneveknek az egyének megszólítására használt keresztneveket, becézőneveket (*Jani*) és a tulajdonképpeni beceneveket (*Öcsi, Baba*) nevezi. Tágabb értelemben idetartoznak még az ún. névhelyettesítők (*Tanár, Tekintetes asszony*) és névkiegészítők (*néni, elvtárs*) is. Közülük részletesen csak a becézőnevekkel foglalkozik. Alaposan feldolgozza, hogyan aránylik egymáshoz az alapnévvel, tehát az anyakönyvezett keresztnévvel és a becézőnévvel való megszólítás. Statisztikájából megállapítható, hogy sokkal több embert szólítanak becézőnéven, mint alapnéven, s hogy míg a férfiak körében a fiatalabb nemzedék felé haladva egyre csökken az alapnevek száma, a nőknél ennek a fordítottja tapasztalható. Ez a jelenség az újabban divatozó, de kevés becéző változatú, illetve alapalakjukban is becéző jelentéstartalmú keresztnevekkel van összefüggésben: az *Andrea, Anikó, Erika* stb. nevek önmagukban is becéző jelentéstartalmúak (81—3). Különösen érdekes a becézőnevek alakulásmódjainak részletes vizsgálata. Nemcsak az egyes típusokkal ismertet meg (tőrövidülés, képzés stb.), hanem az életkori szakaszokra bontás segítségével bemutatja a becézőnevek életkori hangulatát, a divat változásait is: fiatalosak a *Pisti, Pityu, Panni, Titi, Dita, Nusi* nevek; öregesnek, divatjamúltnak érzik a *Naca, Reszka, Rezi, Nani* és az érdekes kiejtésű *Csicsa* (<*István*) neveket (103—5). Bár a becézőképzők rendszere igen gazdag — összesen 47 képzőre van adata —, mégis nagy elszíntelenedés tapasztalható becézőneveink életében, a származékoknak a fele ugyanis az *-i, -ika, -ike* képzőkkel alakult (128). Legtöbb képzőnk egyaránt alkalmas férfi és női nevek becézésére. A *-có, -cska, -esz, -ska, -uca* stb. azonban csak férfi neveken található; míg például a *-cu, -cuka, -ikó, -nka, -tyi* kizárólag női neveken fordul elő.

A szóbeli nevek másik csoportját az említőnevek alkotják. Ide azok a nevek tartoznak, amelyeket az egyén megnevezésére távollétében használnak. Említőnévként szerepelhet a keresztnév, a becézőnév, a vezetéknev, a teljes név-együttes vagy a ragadványnév. Közülük Ördög csak a ragadványnevekkel foglalkozik. Keletkezésükkel kapcsolatban kimutatja, hogy a sok azonos vezetéknevvel nem áll szükségképpen egyenes arányban a ragadványnevek száma, mert lehet olyan személynek is ragadványneve, akinek vezetékneve nem tartozik a leggyakoribbak közé (152—4). Gyűjtőterületének 36 falujában nincs megfelelés az azonos vezetéknevek, illetve a ragadványnevek számaránya között. — A szülők, nagyszülők, dédszülők, házastársak vagy más közeli rokonok keresztnév, illetve becézőnévből keletkeztek a személynévi eredetű ragadványnevek. Mivel a pontos vagy egyszerűbb megkülönböztetés eredményeként jöttek létre, hangulatuk általában közömbös, öröklődésre erősen hajlamosak. Bár használati formájuk nagyon változatos, többségük szórendje megegyezik a magyaros névrenddel: ragadványnév + keresztnév (*Juli Pista*); ritkábban a ragadványnév újabb ragadványnévvel bővül (*Lacku Pali Albin*), illetve beékelődik a vezeték- és keresztnév közé (Boronyák *Ferku* Misi), de előfordul a vezetéknev előtt (*Kecskés* Tuboly) vagy a teljes név-együttes után (Hor-

vát Vendel *Radics*) is. — A ragadványnevek másik típusa az elnevezett személyvel van valamilyen kapcsolatban. Az elnevezés indítéka igen változatos: testi-lelki tulajdonság, szavajárás, foglalkozás, életkor, származás stb. Ennek megfelelően nyelvi eszközük is nagyon gazdag; egyrészt konkrét, másrészt átvitt értelemben használt szavakkal: hangutánzó (*Kikiriki Ica*), hangulatfestő (*Salabakter*), ellentétes jelentésű (*Igazmondó*) stb. szóval, metaforával (*Angyal Pista*), metonímiával (*Rózsafüzér Rozi*) történt a megnevezés. Szerkezetük hasonló az előző csoportéhoz; a bók- és gúnynevek azonban önmagukban állanak, mert egyedül is elvégzik az azonosítást. Öröklődési hányadosuk általában alacsony, sőt az életkorra, külső-belső tulajdonságra utaló ragadványnevek nem vagy alig öröklődnek.

Az értekezés stílusa, nyelvi megformálása igényes. Ezzel kapcsolatban csak két apró kifogásom lenne. A nehézkes *frekventáltság* (57) helyett jobban hangzana a megfelelő magyar szó: *közkedveltség*; mint ahogy a sportnyelvi *favorizál* sem illik bele a szövegkörnyezetbe: „... (nepomuki Szent Jánost) mint a gyónási titok vértanúját tiszteli és *favorizálja* a katolikus egyház.” (56).

Az értekező rész után a kötetnek a több mint felét kitevő adattárak és névmutatók következnek. A szerző gyűjtőterületének falvait földrajzi elhelyezkedésük rendjében felülről lefelé, balról jobbra haladva sorszámozta. Először külön-külön bemutatja mind a 82 község névanyagát: a településre vonatkozó, névtani szempontból fontos adatok után a vezetékneveket, a keresztnéveket és megszólítási formákat (nemek szerinti bontásban), s végül a ragadványneveket rövid értelmezésükkel. Mindez kiegészül az előfordulási számokkal és százalékokkal. — A vezetéknevek mutatója egyben összesítő adattár is: nemcsak a nevek előfordulási helyét, hanem a nevet viselő családok és személyek számát, valamint a vezetéknev személyekre vonatkoztatott gyakorisági sorszámát is közli. — A keresztnévek mutatója nemek szerint elkülönítve mutatja be, hogy az illető név a gyűjtőterület mely falvaiban fordul elő. — A szólítónevek mutatója a nemek szerinti két fő csoporton belül két részből áll: alap- és becézőnevek, valamint a nem keresztnévi eredetű szólítónevek mutatójából. Az ezt követő összesítő adattár már életkori szakaszokra bontva tartalmazza az írásbeli használatú keresztnéveket és szólítóneveket, illetve a nem keresztnévi eredetű megszólítási formákat. Minden adatnál feltüntetve az előfordulási számot, a százalékot, sőt a keresztneknekél a gyakorisági sorszámot is. — A kötetnek ezt a részét a ragadványnevek mutatója és összesítő adattára zárja.

Ördög Ferenc műve méltán keltette fel a szakemberek érdeklődését. A gyűjtött anyag mintaszerű feldolgozását tartalmazó értekezés a szakirodalom legjobb eredményeinek hasznosítása mellett számos új megállapítással gazdagította ismereteinket. Szinkron adattára pedig nemcsak a későbbi személynévvizsgálatokhoz nyújt kitűnő összehasonlítási alapot, hanem a vidék nyelvi, település- és művelődéstörténeti kérdéseivel foglalkozni kívánó kutatók számára is értékes „nyersanyagot” tartalmaz.

A monográfia megjelenésében tevékeny szerepet vállalt Zala megye Tanácsa is, ezzel újabb szép példáját adva, hogy ebben a megyében „a tudomá-

nyos kutatás megkülönböztetett figyelemben részesül”, amint azt a kötet előszavában a szerző is írja.

KÁLNÁSI ÁRPÁD

RÄISÄNEN ALPO: **Kainuun murteiden äännehistoria. I. Vokaalisto.** [Kainuu tájnyelveinek hangtörténete. I. Magánhangzók] 1972. SKST 307. Joensuu Korkeakoulun Julkaisuja, Sarja A, No 3. Joensuu, 1972, 353 l.

Korszerű nyelvjárási monográfiák megírása terén Finnországban nem mutatkozik ugyan olyan méretű hiány, mint magyar viszonylatban (vö. KÁLMÁN: MNyj. XIII [1967], 108; Uő, *Nyelvjárásaink* 104—6. Bp., 1971), pótolnivaló azonban ott is bőven akad. Északi rokonainknál a második világháborút követő időszak hangtörténeti jellegű monográfiáinak sorát P. VIRTARANTÁNAK módszerében útmutató munkája nyitja meg: *Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria* (Länsiyläsatakunta tájnyelveinek hangtörténete. I [1946: mássalhangzók]; II [1957: magánhangzók]). E 800 lapnyi terjedelmet meghaladó, filológiai alaposságában is mintaszerű kétkötetes munka a finn nyelvjáráskutatók leggyakrabban idézett „kézikönyve”. V. RUOPPILA 1955-ben megjelent „Äyrämöismurteiden äännehistoria” és H. LESKINEN 1963-ban kiadott „Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria” c. munkája hangtörténeti feldolgozás: egy-egy, a világháború zivatarában szétszéledt keleti finn nyelvi közösség hanganyagát teszi hozzáférhetővé a kutatók számára. Hangtani kérdéssel foglalkozik M. PÄÄKKÖNEN értekezése is: egy részletkérdés, a szóbeljei zárhangok fokváltakozásbeli viselkedésének monografikus tájnyelvi feldolgozása az „Oulun seudun murteen äännehistoria. I. Sanansisäisät klusiilit astevaihte-lusuhteineen” (Helsinki, 1971. 228 l.) c. műve.

Időrendben a legújabb monografikus hangtörténeti munka a savói nyelvjárás északkeleti csücskének tájnyelveivel foglalkozik. E vidék, Kainuu (svédül *Kvenland*), a „királyi föld” nevét már egy régi, Nagy Alfréd angol király (849—899) uralkodása idején írt krónika említi. A történészek és a néprajzkutatók jól ismerik e földet, mind ez ideig azonban (egy-két részlettanulmánytól eltekintve) Kainuu elkerülte a nyelvjáráskutatók figyelmét. Pedig a múlt század elején megjelent szótárak tanúsága szerint a kainuuiak a legszebb irodalmi finnt beszéltek (vö. K. VILKUNA: *Kainuu-Kvenland missä ja mikä?* SKS Helsinki, 1957 [nyomt. Turku]). S talán az sem véletlen, hogy a nyelvi választékoság tekintetében oly igényes finn államelnök, Urho Kekkonen gyermekkorát és iskolai éveit jó részét éppen e vidéken töltötte (l. *Suomen Kuvalehti* 35:28. Helsinki, 1975).

Az előttünk levő hangtörténeti monográfia írója, A. Räisänen a történelmi Kainuu, Suomussalmi szülöttje, e vidék nyelvét már gyermekkorában megismeri, maga is beszéli. Egyetemi tanulmányai idején a Helsinki Egyetem híres CASTRENIANUMában érlelődik meg benne a gondolat: szülőföldje nyelvjárású monográfiájának megírása. Érdeklődését már tanulmányi éveiben olyan

neves professzorok irányítják, mint Martti Rapola, Terho Itkonen, R. E. Nirvi s nem utolsósorban éppen a finn nyelv tanszéke tudományos kutatómunkáinak vezetője, P. Virtaranta (akit A. Räisänen lejegyzőútjaira is elkísér [I. P. SOUTKARI és P. VIRTARANTA mutatóváziszevegeit — hanglemzemelléklettel — „Näyteitä suomen murteista” címen a *Tietolipas* 34. sz.]. SKS Helsinki, 1964, 49—50). Az egyetemi évek során így szinte magától kínálkozik a nyelvészeti érdeklődésű diák előtt az alkalom, szülőföldje hangtörténeti monográfiája összeállításának lehetősége. A gyűjtőmunkát 1959-ben kezdi meg Räisänen, s 1972 decemberében védi meg az előttünk levő doktori értekezést. E munka (a világháborút követő évek) a korszerű hangtörténeti jellegű nyelvjárási monográfiák sorában időrendben az ötödik kiadvány. Módszertanilag a „Virtaranta-iskola” alaposágának bélyegét viseli magán mind szerkezetében, mind pedig modern nyelvjáráskutató szemléletében. Räisänen a történelmi Kainuu minden egyes községében gyűjt: Paltamóban, Ristijärviden, Hyrynsalmiban, Suomussalmiban, Kuhmóban, Kajaaniban, Sotkamóban, Vuolijokiban, Vaalában és Puolankában. Összehasonlítási alap megteremtése végett bevon a gyűjtőpontok sorába Kainuval határos községeket is (Kuusamót, Posiót, Taivalkoskit, Pudasjärvit és Ranuát). Összesen 270 munkanapot tölt a szerző terepen, s mintegy 142 órányi magnófelvételt rögzít szalagra az említett községekben. A legtöbb munkanapot (60-at) Suomussalmiban tölti Räisänen, a legtöbb magnófelvételt pedig (29 órányit) Sotkamóban készíti. Nem csekély időt szán a monográfia írója a levéltárakban lappangó nyelvjárási anyag kiértékelésére; a „Teljes Békesség” (Täysi-rauha 1595) utáni idők települési viszonyait például egy 1673-ból való telekkönyv segítségével állapítja meg. E telekkönyv szerint a betelepült családok vezetőneve jórészt *-nen* végződésű, ami arra enged bennünket következtetnünk, hogy Kainuu (a *-nen* végződésű névtípusban igen gazdag) savói nyelvterület felől népesedett be. Keletről, az ún. Vienala és a délebbre fekvő Karjala vidékéről valószínűleg csupán csekélyebb számú telepes érkezett. E településtörténeti tény, a levéltárak nyelvészeti bizonyítékait, a mai nyelvjárási sajátosságok, az ún. savoizmusok is igazolják. Az ilyen jellegű település-, ill. névtörténeti kutatások fontosságát a magyar nyelvjárások viszonylatában is többen hangsúlyozzák (vö. SZABÓ T. ATTILA: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I, 17. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975 [nyomt. Kolozsvár]; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Gondolat. Bp., 1967, 76—107; Uő: XVI. századi jobbagyveveinkhez. MNyj. VII [1961], 32—43; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XIII [1967], 29—55).

Räisänen monográfiájának tulajdonképpen anyagfeldolgozó része a hosszú magánhangzók, az *ā, ǎ, ō, ǒ, ē* hangtörténetével (a tájnyelvre jellemző és a kirívó alakok elemzésével) kezdődik (31—42). A szerző az újabb keletű svéd (ill. skandináv) jövevényszavak hosszú magánhangzójának viselkedését is vizsgálja hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben. Feltűnő megállapítása, hogy az újabb keletű skandináv jövevényszavakban mind hangsúlyos, mind pedig hangsúlytalan helyzetben az ereszkedő, ill. emelkedő diftongus vagy az azonos megvalósulás közötti ingadozás (a hosszú magánhangzók tekintetében)

szinte községenként változik. (Ezen esetben talán nem árt társadalmi keresztmetszetet is készítenünk, pl. egy falu különböző korosztályához tartozó, eltérő iskolai képzettségű adatközlők bevonásával.) Az anyagfeldolgozás második nagyobb fejezete a magánhangzók időbeli tartamával foglalkozik a főhangsúlyos és az ezt követő szótagban (43—59). Ezt követően a magánhangzó-illeszkedést vizsgálja meg Räisänen az első szótagbeli *e*, *ei*, *ie*, *i-t* és *i-t* követő szótagokban (60—70). Az irodalmi finntól eltérő tájnyelvi alakok szemléltetik e kérdést (pl. az *eläke* 'nyugdíj' szó *elakkella—elakket—elakkelle* alakban jelentkezik, sőt ugyanazon adatközlő nyelvhasználatában párhuzamosan *eläke—elake* alakra is akad példa; l. i. m. 60). Hasonló párhuzamosságra magyar vonatkozásban a háromszéki Sepsiszentgyörgy (rom. Sf. George) székelységének nyelvhasználatában találunk nyelvi bizonyítékot: a *sűpsisängyörgy* első szótagbeli nyílt *ä*-je hangzásában az *ä*-t súrolja (vö. MÁRTON GYULA, Magyar nyelvjárstan. A Babeş—Bolyai Tudományegyetem Kolozsváron megjelent sokszorosított egyetemi jegyzete. Cluj, 1970, 88—9). A labializáció Kainuu tájnyelveiben is érvényesül: erős fokú az *o*-zás, *ö*-zés (*e > o/ö*). Az *ö ~ ü/ o ~ u* váltakozás a deverbális névszóképző esetében Kainuura igen jellemző. Az egyes szavakat illetően bizonyos mértékig területi megoszlást is észlelhetünk: pl. az *ajo—aju* 'út; Fahrt' alakváltozatok közül az első (*ajo*) Koillismaa vidékére jellemző, a második (*aju*) szinte törvényszerűleg Kainuu községeire korlátozódik; az *aukko—aukk^u* 'nyílás, rés' alakváltozatok egymás mellett a kainuui községek szinte mindegyikében egyaránt előfordulnak, Koillismaa falvaiból azonban csupán alsó nyelvállású alakot jegyez le Räisänen. Az *ö ~ ü* váltakozásra szintén szép számmal találunk példát: *külvö ~ külvü* 'vetés', *hüötö ~ hüötü* 'haszon', *pätö ~ pätü* 'Giebel' (90—1); ez esetben olyan európai párhuzamosságról van szó, amelynek északkeleti határa valószínűleg éppen a Räisänen vizsgálta területen húzódik (vö. B. KÁLMÁN: Une isoglosse phonémique européenne [L'extension des phonèmes vocaliques palatolabiaux en Europe]. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (1—4) (1974), pp. 197—203 (1974). A mai finn irodalmi nyelv mintegy 17—18 magánhangzó-kettőshangzóval rendelkezik. Főhangsúlyos szótagban a vizsgált tájnyelvi alakok diftongusainak száma megegyezik az irodalmi nyelvi „szabvánnyal” (18), az ezt követő (2., 3., 4.) szótag kettőshangzói azonban számbelileg meghaladják az irodalmi nyelvi normát. [Valószínűleg a tömegkommunikációs eszközök: a rádió, a televízió hatása (a finnugor nyelvekre jellemző főhangsúlyos első szótagban) erősebb — ez is olyan kérdés, amelyet talán érdemes lenne európai viszonylatban is megvizsgáljunk!]. Räisänen mintegy 16 lapot szentel a vidék diftongusainak leírására (94—110), s négy szemléltető táblázat foglalja össze egy-egy község (Sotkamo, Säräisniemi és Taivalkoski) magánhangzó-kettőshangzóit, valamint a teljes kainuui diftongusrendszert. A következő igen tekintélyes terjedelmű fejezet (11—194) a *γ* és a *δ* réshangok magánhangzóközi helyzetben történt elsorvadását tárgyalja. E kérdésről már az ötvenes évek végén P. VIRTARANTA egész könyvet írt, megállapítva, hogy hangsúlyos magánhangzóközi helyzetben a *γ* és a *δ* réshang elsor-

vadt, s ennek következtében az alsó, valamint a középső nyelvállású hosszú magánhangzó a finn nyelvjárások többségében kettőshangúsodott (I. P. VIRTARANTA: Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaalispirantin edustus suomen murteissa. SKST 252, Helsinki, 1958, 224). Hasonló fejlődési irányt észlelhetünk Kainuu tájnyelveiben is, a magánhangzó megnyúlására azonban gyakrabban találunk példát. A zöngétlen γ hang elsorvadása gyakoribb (70%), a zöngés δ eltűnése ritkább (30—40%). Az északibb nyelvterület a zöngétlen változat megőrzésében erősebb: Pudasjärviben az ilyen jellegű alakok kb. 70%-a még ma is él.

Az első szótagot követő magánhangzók viselkedésével külön fejezetben, közel száz lapnyi terjedelemben foglalkozik a szerző (195—288). Néhány szemléltető térképlap nyújt segítséget a jelenséghatárok megvonásában. Részletesen tárgyalja Räisänen az *i*-re végződő diftongusok fejlődéstörténetét is (289—311). Levéltári névanyag elemzése segítségével a szerző arra a figyelemreméltó megállapításra jut, hogy hangsúlytalan szótagban az *i*-re végződő diftongusok *i*-jének elsorvadása az 1700-as évek elején fejeződik be, lényegében ugyanabban az időben, mint Länsiyleissatakunta tájnyelveiben [vö. P. VIRTARANTA i. m. II (1957), 791]. A savói nyelvjárásra jellemző belső hangkivetés Kainuu tájnyelveiben is érvényesül, erőssége azonban csekélyebb: pl. az irodalmi finn *ei tarvitse* 'nem kell/szükséges' *ei tartte* változata meglehetősen elterjedt alak (312—5). A szóvégi hangkiesés, ill. a rövid magánhangzó elsorvadása Kainuu területén igen ritka (akárcsak az egész finn nyelvjáróterületen). E jelenség tekintetében a vizsgált terület a többi savói tájnyelvi változatokkal összevetve is erősen hagyományőrző — Észak-Pohjola tájnyelveihez hasonlóan (316—21).

A mássalhangzó-torlódás feloldása végett az *lk*, *lkk*, *lp*, *lpp*, *lm*, *lv* és *lh* hangkapcsolat közé ékelt rövid magánhangzót, az ún. Schwa (švá) hangzót (jal^aka 'láb', tal^avi 'tél', mel^eko 'majdnem') időtartambeli mérések alapján RÄISÄNEN önálló fonémának tartja, morfofonológiai viselkedése (gemináció) alapján azonban nem tekinthető a szerző szerint önálló, a szótaghangsúlyt megváltoztató hangnak (322—9).

Az észt és a svéd nyelvjárások kutatói már korábban felfigyeltek egy szóvégi rövid magánhangzó alkalmoszerű jelentkezésére (vö. J. MÄGISTE: Eesti murdekujudest *one*, *ono* ja *nendega* ühenduses kerkivast lisandvokaaliproblemist. Eesti Keel. Tartu, 1938; EVA GÄRDING: Prosodiska drag i spontant och uppläst tal; megjelent a Svenskt talspråk c. kötetben, G. HOLM szerkesztésében. Uppsala, 1967). P. VIRTARANTA a länsiyleissatakuntai nyelvjárásból (i. m. II [1957], 792) mutat ki ilyen alakokat. Egy 1764-ből származó, Kajaaniban keltezett panaszlevélben Räisänen is talál adatokat a jelenségre (*herrat^a* 'urak', *papitⁱ* 'papok', *nämät^a* 'azok', *tarckittawat^a* 'jelentik', *antanut^a* 'adott'). E szóvégi rövid magánhangzó a mai kainuui tájnyelvi változatokban is megvan. A kérdéses hang ma a *-t* és az *-n* után jelentkezik. Mind teljes értékű magánhangzóként, mind pedig elsorvadt alakban (*nütü* 'most', *sen^e*) sorol fel Räisänen példákat (330—1). [A magyar nyelvjárásokban a moldvai csángóban észlelünk hasonló jelenséget, ott azonban mássalhangzó (*-d*, *-gy*) bukkan fel szóvégi

inetimologikus helyzetben: osztánd, toronygy (vö. MÁRTON Gy., Magyar Nyelvjárás: i. h. 172. Érdekes lenne a jelenség elterjedésének nagyobb, több nyelvterületet átfogó alapos kivizsgálása — ez azonban olyan feladat, amelyről az Európai Nyelvatlasz (Nijmegen) szerkesztőségi tagja, Terho Itkonen professzor bizonyára észak-európai viszonylatban jóval többet tud e sorok írójánál. Magyar vonatkozásban a hangzótöbblet kérdésével NYIRKOS ISTVÁN cikke (A szöveji inetimologikus hangok keletkezésének okairól. MSFOu. 150. Helsinki, 1973, 260—8) értékes hozzájárulás e témához.

Räisänen monográfiáját rendkívül gazdag (332—9) szakirodalom és szómutató (340—53) zárja. Talán hiányolhatnánk a tárgymutatót, de a könyv elején levő (7—10) tartalomjegyzék oly rendszeres és áttekinthető, hogy eloszlatja ilyen irányú kételyünket. Ami a könyv szómutatóját illeti, e hasznos munka igen megkönnyíti majd a könyvben levő anyag bedolgozását egy összesítő finn tájszótárba. — Befejezésül még néhány szót a könyv finnországi visszhangjáról: a két nyelvjárási érdeklődésű folyóirat, a *Virittäjä* (1973:175—80, R. E. NIRVI professzor cikke) és a *Sananjalka* (1974: 171—6, PÄIVI RINTALA bírálata) foglalkozik Räisänen értekezésével, sürgetve hasonló jellegű hang- és alaktani kutatások szükségességét a többi finn nyelvjárásterületen is. Magam T. ITKONEN professzor szavaival élve (Joensuun Korkeakoulu. Tiedote Nr. 9, 1973: 14) „az ilyen jellegű kutatóeredmények nemzetközi megismerésének fontossága” mellett igyekszem lándzsát törni e néhány sorral is.

AATAMI VAATTURI

Nyelvjárási szövegek*

IX. Szabolcs-Szatmár északkeleti része

Tarpa, Szabolcs-Szatmár megye. A felvételt Kálnási Árpád készítette 1977. május 23-án.

— [Meséljen valamit a lakodalmáról!]

— *Még diëlig odavó^utam, a riëpábõ leszettük a tengerit. Mer az apám ugy vetette mindék, hogy mindë hãrmadik sörba ety sör tengerit a riëpa közzéⁱ. Osz^t akko^r teccik tudni, iédesapám asz mongya: Na halaty hazafele, mer este esküsz^tök. Hát, láttam, hogy a testvⁱérem ot vó^ut reggë, de nem monták nekem reggë, hogy... A keresztapám it lakott, csak ez a bádogos ház van kösz^tök. Ëmegyek hozzá, hogy jöjjenek átã má, mennyünk el a menyasszonyér. Hát, mi led belõ^ul'e. Felõ^utösztek osztán... Jóu csikó^unk vó^ut, hároméⁱvesek, ojaⁿ, hogy le a kalappã. N' akkor, felütetem õköt hátra, segbe csaptam, osz^t halattunk. Hát ugy lakott egy másik uccán, ahom most a téⁱjesznek a raktárja van, azon az uccãⁿ lakott. Ëmentünk. Hát nem vó^ut othon a menyasszony. A hãrmadik szomszⁱéd^uba vó^ut. Asz mondom: Ne busòjanak, meglessz a! Ëmentem osz^t ér^te. Gyere, te — mondom —, megyünk esküdni. Mennyünk — asz mongya. Hát mid bánom éⁱn! Hát osz^tã hazajött. A bãt^uta meg neki ot lakot mingyã a hãrmadik szomszⁱéd^uba. Átãszalad iér^te: Jöjjenek má — asz mongya —, mer má esküdni kē menni. Jó^u vaⁿ. Asz mongya kinek hijják, a bãt^uta, hoty hozzá má ety félliter pãjinkãt te, legalãbb igyunk id Béⁱnivel — asz mongya —, mer ez Olã Béⁱni vó^ut, a meg Vãrga Kãròj... Hát hozott osz^t a menyasszony, fészalatt a bõ^udbã, hozott ety félliter pãjinkãt. Annyira, hoty tizë vó^utunk... Asz mongya, hoty hadd õ hãjcsa a lovat. Mondom: Ojan nincs! Méⁱg akkor nem vó^ut kövesut... Méⁱg akkò téⁱrdig iër^õ sãr vó^ut... Hát vó^utunk tizen a szekerë. Mondom: Hadd éⁱn hãjcsam, mër megãl. Na akkor osz^tã, én szõ^uttam a csikó^unak, mik fëmentünk a kövesutra, uty^uhogy¹ csak ugy repõ^t fëfele... Ëmegyünk a jeddzõ^unéⁱ, hát nincse jeddzõ^u. Asz mondom: Vãrjanak, hat szalaggyak le iér^te, ot vó^ut. Basszom meg az ánti bennetek! Hom vó^utatok? Má meguntam ott úⁿi — asz mongya. Jóu. Fëjön a jeddzõ^u, megesket. Akkor mentünk a papná. A papná Ëmegyünk, hát azok othoⁿ vó^utak. Osz mentünk. Hát hazajõttünk. Hát it láttyuk, hogy a ház le van terⁱé^tve, mindë rendbe vaⁿ. Iédesanyám asz monta, hogy: Na újetek le, komák! Minden²*

* MNyj. XII, 193—210; XIII, 173—90; XIV, 117—33; XV, 143—56; XVI, 137—52; XVIII, 173—82; XIX, 155—63; XX, 161—72.

¹ osz^t = aztãn

² mindannyian, mindnyãjan

komák lesztek most! Leütünk osztt minden. Lettünk mi tizegárman, ott a leüléssné. Na jöttek osztt, akik köszöngettek. Asz mongyák nekem, hogy: Ide hágass! Má csak jó^u viséd gongyát az asszonnak! Hát örötem neki, hát szerettük egymást, hát mondom, még az iskolába is uty szerettük egymást. Ojanok vótunk má, hoty csufingótak³ a puják, hoty: Te, ez lesz (!) a te feles'égged... Na jó^u vaⁿ. Miko^r emút a lakadalom 'éjfé'lko', asz mongyák az öregek: Na mos má egyyöve ké feküdni. Hát hova mennyünk? Hát a konyhába feküggyetek. Igy osztt itédesapám kacakta az egésszet, hogy mi kimentünk a konyhába. Nagyóⁿ jó^u ember vót más-külömben. Csak szigoró.

— [Milyen ember volt?]

— Szigoró. Nagyóⁿ kemény ember, mer ő árva fíjő vót, kilencéves korába mekhó^{tt} az annya, oszttán écsapta az apja. Oszttán másná nő^{tt} fē. Tizegkilenc éves korába nagyapám hazaszeréte⁴, mer annak mek három felesége vót addiG... Negyvenöt é'vig vót özvegy. Asz monta: Nem nő^{ss}öl mek többet. Nő^{ss}öj mek te! De jóba vótak mind'ég egyyött. Szerették egymást. Uty hogy, ami fő^udet vót nagyapám, asz mindég az apám nevére t'ítettete... Nagyóⁿ jó^u ember vót... Nyó^ucvankét éves vót, mikó^r mekhó^{tt}.

[Elmondta: Gyöngyösi János, 80 éves.]

— [Tessék elmondani, hogy a kenderrel milyen munkák vannak!]

— Legēső^ube évetettük, legēső^ube jó^u mekcsínátuk a fő^uggyét, hogy jó^u puha legyen, sima legyen a fő^uggye, osztt akkor bevettük kendermaggā. Akkor osztt ot megn'ézektük, hogy vajoⁿ mije is lesz a kenderünk, rosszab ne legyen, mint a másiké, hoty sz'éggyent ne vājjunk. Akkor aszttat niézektük, mikor a virágossát lehetet nyőni, külön nyőttük ki a virágossát, k'ívégbe kötöttük, kite-r'ítettük, hogy a kis virágát lecs'épetük, osztt kéccēre⁵ mekkötöttük, az ajját is, a tetejét is k'ívégbe. Akkor elásztattuk a kendert, vaty hó^{tt} Tiszába, vagy Bazsi-ba, uty hijtuk aszt a hejeket, osztt akkor hé^{tt}-nyó^uc napig ázott.

— [Hogy csinálták ezt?]

— Elásztattuk a vízbe, osztt akkor az ot mekpuhót. Ké^{tt} rut közé^{tt} be kellett rakni, osztt akkor mikor má gondótuk, hoty hé^{tt}-nyó^uc napos, meg-megn'ézektük, hogy jó^u van-ié má a töréshez. Akkor kiköütöttük, ha vót kedvünk, meg vót rá idő^u, évittük az eleve Tiszára, ot legjobbaⁿ szerettük kimosni, tisztára, szépen[!]. Osztt ott a vízétő — kiteréttük a homokra — lecsörgött, mekszikkatt, akkor hazahosztuk, ithom mekszároगतuk, akkor sz'épen étörtük, törő^uvel. Teccik tudni, fatörő^u vót. Oszttán hát asz sz'épen kitilötük⁶, mektörtük, étörtük. Oszttám babágbá⁷ tettük össze. Husz f^uő vót ety kita⁸. . . ety kita szösz.

— [Mennyiből állott?]

— Husz f^uőbő. Má mikor a f^uőköt összeraktuk, n'éggy mar'ékot tettünk

³ csúfoltak

⁴ hazavitte

⁵ két helyen

⁶ pozdorjától megtisztították

⁷ baba alakú türetekbe

⁸ húsz főből álló, teljesen elkészített szösz

össze, abbõ vó^{ut} ety f^üõ — ity tudom paraszton. Akkor osztán, mikò^r vó^{ut} ety kita, asz husz f^üõ vó^{ut}, összekötöttük. Ha mé^k töb vó^{ut}, akkor többet csinátuk (!), akkor asztat is összekötöttük. Akkor oszt alkalomattán megdõrzsõtük lábbã vagy dõrzsölõ^übe, fadõrzsölõ^übe raktuk. Oszt akkòr hãjtogattuk ère is, ère is, ère is, mig jóu puha nem lett a szõsz. Jóu puha vó^{ut}. Akkor, mikor abbõ kiszettük, hatytuk ety kicsit a pòrjába pihenni. Akkòr kicsaptuk⁹ tisztára, kicsaptuk a pòrtõ, meg ugy lehazsgattuk, hoty sima legyen, tisztára. Akkor õ^üsszè, mikòr má mekthehtük, hìjtunk egy nⁱèhány asszont, oszt mekhuzoktuk a berenán, . . . a gerebembe. Mekhuzoktuk jóu, akkòr nagyoⁿ szⁱèpe kitilõtuk, a gerebembe. Oszt az apró^üját¹⁰ begõngyõtüg göngyölégbe, a fejét pedig összefontuk ojaⁿ fõ^rnek, a vó^{ut} a fõ^rse. Fèfúsztük ety sodrot maddzagra, amibõ, csepõbõ sodortunk maddzagot, fèfúsztük rá, oszt onnet szⁱèpen le, mikor fontunk, felátytuk¹¹ ity simáⁿ, szⁱèpen. Oszt akkòr fèkõtöttük a guzsàjra. Nekem vó^{ut} ke-rekezsugzsajom, oszt èⁿ azoⁿ fontam. Az apró^üszõszt meg uty fontuk meg niè, izé^rõ, guzsàjrõ, orsó^vã. Ki mijere fonta. Kellet szⁱèpen is fonni, mert ezelõd gatyaszárba jártak az emberek, osztán szⁱèp tizehatozs bòrdába szövõgétük meg a jóvát. Az apró^üszõszt meg zsáknak, mek pokróucnak, meg^l fogó^ükendõnek, mikò^r hoty sikerõt a fonása. Mit mongyak mé^g ròlla, mekszõtöttük.

[Elmondta: Cser Andrásné Kovács Jusztínia, 76 éves.]

Összeállította és lejegyezte: KÁLNÁSI ÁRPÁD

Tiszabecs, Szabolcs-Szatmár megye. A felvételt Kálnási Árpád készítette 1977. augusztus 17-én.

— [Beszélgessünk a földművelésről!]

— Èm feles ember vó^{ut}am Boromisza Andrásná, Hadi Antalná, Filep Ele-mérnéⁱ. Ezek mint kulákok vó^{ut}tak. Hát ugyi a kulák nem abba igyekszik, hogy jóu főüdet aggyon ki ety szegénnek, hogy műkögyõⁿ. A leksoványap főüdeket attá ki. Például Boromisza Andrásná bementem felesnek tizennyó^üdzba, tizen-nyóuc szeptemberébe. Kimentünk az ű birtokába, tagjába. Megmutatot nekem tisz hó^{ut} főüdet: ebbe vetè buzát. De eddig ièrõ^ü buzatalló^ü vó^{ut}, az a vat pèrje, hogy nem vó^{ut} képes a munkás megdó^ügozni. Asz mondom neki, hoty hát: And-rázs bácsi! Hát mi lessz evvel a naty talló^vã, hogy lehet esztet jóuvá tenni? Esz mán èn nem tudom, fijam — asz mongya. Hát akkor mijè^r gazdája kétszáz köblõs fõ^üdnek, ha nem tuggya, mi csinájom vele? Èⁿ tuggyam?! Hát te jobbaⁿ tudod. Hallom, hogy mijè jó^ül munká^lkodõ. Na — mondom —, ide tessék hãgat-ni: de ne tessék beleszóllani a munkámba, mer akkò röktõn it hagyom! Èⁿ a főüdet, megmagyarásztam neki, mit kè vele csináni. Magának is, nekem is ugyanaz az èszámításom van, mint magának, hogy jóu méjen mek kéⁿ szántani. De hát a naty pèrje, erõ^üs vat pèrje talló^üt, mer nem buza talló^ü vó^{ut}, csak vat pèrje. Buza ot nem vó^{ut} mék husz szál se ety kⁱévébe. Ha most leszántom, jó^ü méjen, az a talló^ü ot nem rothad meg, csak meksàrgul. Akko^r, mikor vetni aka-

⁹ 'kiráz'

¹⁰ 'rövidebb szálú szõsz'; vö. aprószõsz

¹¹ 'fonásra alkalmas csomóba rendez'

rok, asztat fordicsam vissza? Mi csinátunk? Jövõüre még annyi se lesz, mint most. Kéit unnyira lesikátam a fődet, uty hogy a pèrje csak észáratt a főt szinen. Juha vóut, hatszáz darab juha vóut az öreg Boromiszának. Mondom a vén juhásznak: Na — mondom —, öreg, eszt a fődet jóvá kén tenni! Hogy? Bé!la! — asz mongya. Mondom: Tessék nekem, mikòr lekszárazabb a főüd, pornak vágatni a főüdet! Ugy is csináta a vé Haska. Hát ementem, oszt megnészttem. Ém mek kimentem, megberenátam az összes fődet, mindet; uty hogy a berena mind összesetzte aszt a rengeteg gaszt. Tiszta szárazon a berena széjjémorzsóta. Akkòr mentem a szekerrè¹, oszt lehòrtam ety fődnek a végire oszt meggyútottam, elégett. Na — mondom —, most má mit kéim vele csináni?! Akkor úra hozzáfoktam, jól megberenátam. Na mondom: Haska bácsi! Ha it van a járás, oszt a juval it kè keresztümenni, esõs idõben rá ne lépjen a fődemre, mèr baj lessz. Csak száraz idõübe; száraz idõbe nem bánom én — mondom —, ha újra ojam pornak vágattya, mint amijé vóut. De nedves idõbe nekem a fődre ne lépjen a ju, mer a ju a szinét keményetette (!), acélosztatta, hoty szakadozott a főd. Akkòr megént mi csinátam? Semmit... Uty hogy éin negyvennyóudzba bementem, behijtak bennünket katonának ide a laktanyába, a fészabadulás amikòr vóut Erdéjbe, akkor. Hát tiz napig vóutam bennl katonának, osz pontoson október... , szeptember utóuján vóutunk, hát októberbe végeszttem be a vet'ést. A sógorom szántot hejettem. Megmutattam neki: Na sógor! Ebbe a jugba járazsd az ekét. Ha két'vükás fődet, hogy ugy mongyam hat-hétszáz öl fődet mekszántol egy nap, el'ég. De nekem ity szánzsd meg a fődet. Meg is szántotta a fiyu. Ém meg oszt mikor leszerétem, mer tiz napra leszerétem, hazajöttem, ementem Boromisza Andrásná: Vethettyük a fődet, gazda — mondom —, k'észem van. Na de mek kéin triðrözni¹ a buzát, hóunap triðrözünk. Rendbe vam — mondom —, nincs semmi baj, éin triðrözök egész nap. Mektriðröszttem tizenöt mázsa buzát. Másnap má ém mentem vetni, akkor nap évetettem fel'èt. Megberenátam. Akkor úra másnap a másik fel'èt. Othattam. Vetettem nyóuc hóud buzavet'ést, két' hóud gabonát, két' hóud árpát, osztán evvè bevégeszttem az õszi vetést. Uty hogy más esztendõin, mikor aratásra kerüt a dolog, na — mondom —, lehet aratni, gazda. Hozzáfokhatok az aratáshoz? Hozzá — asz mongya —, a tije'd a legérteb buza. Vóut egy ember feleségestü, oroszok vó'tak, ruszinok a Felvidékrü, onnet kaptam egy asszont az urávā, aratásra. Hát a nyóuc hóud buzát öt nap alat leváktam. Be is v'égesztük a gabona-, a buzaaratást. Uty hogy éin a nyóuc hóud főüdrü — kíërem —, harmincnyóuc mázsa buzát kaptam bel'öüle. Mer abba vóut nekem harmados is, feles is, mèr nem vóut elég buzavetõmagom. Hát asz montam, évetem felébe. A gazda adott egész magot, oszt ugy let hãrmados. Hát nekem jutod bel'õle harmincnyóuc mázsa buza, neki pedig ötvehárom mázsa buza. Na — asz mongya —, ère régem pájásztam. A saját tãrmésem vam vaty tizenöt vaty harminc hóud főüd buzavetésem, az összesrü nem lessz annyi, mint èrü a kis főüdrü. Mer csak moszatot vetett, a fődet nem munkáta. Két lúvā kiment szántani, oszt három hóut fődet ha le nem szánt,

¹ szeméttõl megtisztítani

addik haza ne mennyen a cseléd. Hát három hóut fő^udet két lúvā leszánt, jó^ul van az megmunkáva?! Ém mek — csak két tehenem vóut, avvā dó^ugosztam.

[Elmondta: Horváth Béla, 81 éves.]

— [Hogyan telik el egy napja? Hánykor kel fel?]

— *Éⁱm, fijam? Héⁱt ó^urador. Aszt a néhány apró^umarhámat éⁱn — mer anéⁱkű éⁱn nem tudok lenni. Vam méⁱk tizenkéⁱt tyukom. Na, nacs csirke, ami még ö^lö, huszonnégy vaⁿ. Meg ije vaⁿ harminckettő (!). Ezekkē fogla^ukozok. Vált² monta a fijam, az ém fijam Csekéⁱbe gátó^ur, vinne az éⁱngem ēfele, de nem vágyok, pedig nagyon szeretem, nagyon jó^u fiju. Ez a lakás az övéⁱ. Asz monta az éⁱm fijam: Éⁱdes! Mēr hogy a számás ház vó^ut. Hát igaz, hogy a nevekre nem [irattam], mer az uraméⁱ vó^ut a telek, nekem csak az élvezeti. Mēr ha éⁱn nem akartam vó^un eladni, ha nem irtam vó^un alá ugyi, nem athatta vó^un el a fijam. Hát asz monta, hogy: Éⁱdes! Maga rendēkezik evvel a lakássā. Ha ki akarja adni, kiaggya. De ha nem aggya ki, ez mán magán áll, mig maga 'él, maga rendēkezik vele. Hát — mondom —, fijam, hát éⁱn hogy rendēkezzek? Ha te kiadod, kiadod. Nahát a téⁱlem vó^ut valami vizügyezs géⁱpkocsisok, de nincs abba haszoⁿ. Dorombōnak, dorbēzōnak. Montam is neki: Na, fijam! Látod? Őt hó^unapig vó^utak itt, két hó^unapi fizetés kapocs csak. Két hó^unapit! Hát a brigádvezető^ü nem jelentette, biztosoⁿ, vaty kicsoda. A vó^ut a bitang! Hēj bitang vó^ut! Nyiretházára való^u vó^ut. Montam is: Fijam. Á nem éⁱdes! Mán hijába is izéllem... Pedig a tanácsná csinátak szerző^üdést. Hát ém meg, ēkérte tüllem, odattam. Mēr ha nem kérte vó^una vagy nem attam vó^un oda. Má most nekem lehetetlen követelő^üzni...]*

[Elmondta: File Sándorné Kerti Emília, 80 éves.]

Összeállította és lejegyezte: KÁLNÁSI ÁRPÁD

Nagyecsed, Szabolcs-Szatmár megye. A felvételt Kálnási Árpád készítette 1978. február 26-án.

— [Beszéljen az ifjúságáról! Hogyan éltek régen?]

— *Hát annyit tudok csak mondani, miko^r megeskü^utünk, sokat dó^ugosztunk, kapáltunk. Még akkor nē vó^ut se kapálló^u eke, se vető^ügép, kézzel kapáltunk. Igasz, hogy mentünk szekér^rre^l, de mig az eke meg a jó^uszak szántott, addig meg a szekér mellett leültünk kézimunkálni, vāⁿni. Mikor oszt kiszántott egy darabot, akkor oszt megindú^utunk sarokkal vetni. Mer ne vó^ut méⁱg akkor vető^ügép se, kapálló^u eke se. Tizennégy ógusztuzsba kiütött a vilákháboru, a fiē^rfjak mind odavó^utak. Akko^r összefoktunk az asszonyok és arattunk is. Éⁱm vó^utam a kaszás, vó^ut egy másik asszony a kiévekö^ü meg a marokszedő^ü. Igy éⁱtünk niégy éⁱs féⁱl esztendőjig.*

— [Mikor ment férjhez!]

— *Tizehárom november tizeharmadikán tizehét éves koromba. Uty hogy elé^k fijataloⁿ (!) vó^utunk, éⁱs fijataloⁿ rá kellett a nagy munkára szokni. Mikor*

² váltig; ugyancsak, nagyon

osztán hazakerült [a férje], akkor osztám máⁿ kezdet kapálló^u eke lenni, meg vetőgép¹ is. Akkor osztán máⁿ könnyeb vóut az ¹élet. De má mikòr kapátunk, akkor csag gyalog jártunk. Mezitlább! Mé^g akkòr nē vót cipő^ü senkinek se, csak vasárnap a lábán. Csak mezitláB. Ha mentünk, má^m mikòr kezdet világosodni, annyi vizet kellett vinni, hoty ha akàrtunk jóu vizet inni. Vízét vittünk, két^t kor-só^u vizet, kenyeret, szalonnát. Mé^g ojankor is vó^ut, hogy ot kellett hálⁿi, mèr messzire menni kellett kapálni. . . A Pòrcsàlmi-fő^üd lehetet hat-hé^t kilamé^tter, annyira kellett menni. Akkòr megvettük a szö^üllő^üt, hogy legye rendbe a szö^üllő^ü. Akkòr mám Bálint nagyocska kislejju vó^ut, ű ment szántani. Mik meg az apjáva¹ kimentünk a szö^üllő^übe. Dó^gosztunk. Pèrmetèltem, mer az apja beteges vó^ut, nem bírta a meleget, ozd bezártam, vó^ut nekiünk ety szobakonyha a szö^üllő^übe. Ráförditottam az gjtó^ut, hogy ne lássák, hogy be vaⁿ, fekszik, mer nem bírta a meleget. É^{im} meg egész nap pèrmetèltem. Tavasszál meg meccettem a szö^üllő^üt.

— [Szeretett a szö^üllőben dolgozni?]

— Nagyóⁿ szerettem a szö^üllő^üt. É^ts most is haraguszⁿak, ha kimegyeg Giziné¹, pedig az az ¹élvezetem, ha rán¹ézek a szö^üllő^üre. Nagyóⁿ-nagyóⁿ szerettem a szö^üllő^ümunkát. Uty hogy máⁿ mikòr nagyok vóutak a gyermekek, monták, mentünk öüsszel tengeriszedni. Mán akkor szeké^rrel jártunk ugyi, mer a tèmènt haza kellett hòrdani. Akkòr, na mondom, kő^üt fel a gyermekiket, v¹égez^d el a jó^uszág dóugát. Ké^t karos kasitát¹ a kezembe vettem a seté^ten, hat-hé^t kilamé^tterre van ide a szö^üllő^ü, kiszalattam. Uty hogy mé^g alig lehetet látni a szö^üllő^ü tövét, de tuttam, hogy mé¹k tövön, mé¹k vaⁿ jó^u szö^üllő^ü. Szettem két^t kasita szö^üllő^üt, hazajöttem, mire űk elvégez^stek [!] a házimunkát, meg a jó^u-szág dó^ugát, akkòra máⁿ én [!] hazaszalattam a szö^üllő^üvè. Hát sokad dó^u-osztunk, ennyit tudok mondani.

[Elmondta: Nyíri Bálintné Némedi Róza, 83 éves.]

— [Meséljen az életéról! Sokat tetszett dolgozni?]

— É^m má mikòr nyó^uc éves vóutam, akkòr máⁿ a Maxi-tagba lèjártam kapálni, miko^r az iskolának vége lett, kapáni, mer ezelő^ut nē vó^ut ekeka, min mos, hogy gé¹ppel vetnek meg megeké^zik. Ké¹zze¹ kelet kapá¹ni, közit, mindent tējesen. É^ts akkòr éⁿ lementem apámmal. Apám ot maratt, kunyhó^ucs csinátak, a fi¹rfijak kunyhó^ucs csinátak, ott aluttak. É^m minden esté^re hazajöttem. Anyám amit fő^zött, más¹ik regge¹ vittem le apámmal is az é^telbül (!) egy étel-hordó^uba, levittem, meg dohánt. Ezelő^ut nem cigaretta vó^ut, hanem pipáltak, é^ts ije zacskó^u dohányokat kellett vinni, mèr nagyba dohányzott az apám. Asztán (!) levinni, gyalog mindég esz mektenni. Hát a Maxi-tag vóut nyó^uc kilamé^tter. Esté^re haza, reggè¹ vissza, reggel le, akkòr esté^re vissza. Akkò máⁿ mikò^r nõ^üték, mer kilencé vó^utunk mi tesvé^rek, miko^r nõ^üték a gyermekik, öüsszel apám hòrta a tengerit hazafele, mi mek szettük. Akkòr a gró^uféⁿ, az É¹grezsbe nagy iégés vó^ut. A fő^ud ¹égett. Uty hogy asz csak füstö¹t, láccott, de ha odalépet

¹ vesszőkosár

vó^un valaki, lesüppet' vó^un, ot marat vó^un, leéget vó^un a hus is a lábárù^l. Osz abba mindég vittünk egy-ety kasita krumplit, hogy... beletelük abba a szé'mbe, az dèye meksùt' ojan iézù krumpli nem sül sehon... Danögattunk, mikò^r jöttünk hazafele, ijjem világ... Nem ugy min mos', hogy mos harangozáskor mé'g it vannak a buszok, várják össze-vissza, viszik a munkásokat. Neküng gyalok kellett eszt az utakat mektenni. Akkòr mikò^r èjött az aratás, mikò^r máⁿ èn (!) férhez mentem, akkor a férjemmel mindég ugy igyekezünk, hoty kora reggè^l, hogy mire èljön az a harangozás, hogy a hãrmat fészãrad, az egész napra való^u kötelet mekcsinátuk, ami^t kiévèbe kötnek buzát, akkò^r mé'g uty kellett kaszãvãl vágni, nem gé'p vãkta. Kaszãvãl, a férjem vãkta, éⁱn szettem, éⁱs akkò^r reggel mekcsinátuk az egész napra való^u kötelet hãrmatoson, hogy ety szem buza is el ne hùj'on. Hogy akkor aláraktuk a kiévèknek, hogy ne szãraggyon, osz mindég uty hãrmatoson szettèk, akkò mikò^r sziep idò^ü vó^ut, nem hòrtuk összefele a kiévèket se, csak màj naplement fele, hogy nehogy ety szem is èhùj'on. Ij'e világ, mihò^uta a nap az ege jár, éⁱn sokat mondom, hoty soha ne vó^ut. Bár ötven éⁱve^l ezelò^üt jòt vó^un ez a téjcecsé^l.

[Elmondta: Molnár Sándorné Varga Róza, 73 éves.]

— [Hogyan éltek régen a nagyecsedie emberek?]

— Abba az üdò^üszagba halãszattal, csikãszattal, nádasréⁱsz vó^ut, abbul éltek [!]. Nádat vãktak, sãsat vãktak, Debrecembe elhurcò^ltãk, ot kaptak ety kis kenyeret. Teremre, Pó^urhãzãra jártak ety kis tengerit kapãnyi... Kukorica, ha vó^ut, mek kolompièr, ezen ièltek. Aki szerette a halat, asz tudot szerezni vagy enni. Az éⁱn apãm szerette a halat. De mán nagyanyãm nem szerette szegèny, ù mán éⁱhezett. Az apãm nagyoⁿ szerette. Nyète èfele az a kis aprò^u halakot., mek csikot... Ajajaj! Nem bãnta, csak legye, hus legye.

— [Mi volt a lãp?]

— Hãt ké^rem, az ojaⁿ, hogy a viz... odarathatt az a sãs, gyièkèny. Minden esztendò^übe nõütt és nõütt, ebbùl szãrmazott a lãp. Nekem is vó^ut fò^üdem, tiszta lãp vó^ut rajta. Uty hoty, ha meggyútottãk, hãt a templonnãl kötòt ki a tüze. Mé'g a fìjam is tuggya. Kaptam is ojaⁿ fò^üdet, tizezer ölet... , hogy nem tuttuk elò^utani, mindég 'ègett éⁱs 'ègett. Ha kùrùlhãntuk, hogy ne éⁱgjen [!], lementünk, locsòtuk, a szè^l jòt, kilòkòtt ety kis tüzet, megènt 'èget tovább, langgal^l.

— [Hogyan ègett?]

— Langgal ègett (!). Ojaⁿ szòszòs lãp vó^ut, hogy éⁱget^l, langgal. Ha jó^u-szãg beleesett, vagy ember, vagy nyùl, az biztos, hogy beleègett.

— [Hogyan akadályoztãk meg, hogy ègjen le az egész hatãr?]

— Uty, hoty kùrùlhãntãk, éⁱs a kemⁱènyep fò^üdet rãhãntãk a szⁱèlire, hogy ne tèrjeggyen tovãb. Dè nem tuttãk vó^un megakadãjozni soha. Nem. Agyagòd buritottãk rã.

[Elmondta: id. Sarkadi Gyula, 83 éves.]

Összeãllította és lejegyezte: KÁLNASI ÁRPÁD

TARTALOM

Cikkek

<i>Márton Gyula</i> : Adatok az asszociatív <i>â</i> -zás elterjedéséhez az udvarhelyszéki nyelvjárásban	3
<i>Gálffy Mózes</i> : Egyeztetési eljárások a marosmagyarói nyelvjárásban	9
<i>Kótyuk István</i> : Az ungi nyelvjárás névszótőrendszere	27
<i>Kiss Jenő</i> : Tájszómagyarázatok II.	39
<i>Kálmán Béla</i> : Buda vidéki helynevek a 18—19. századból	51
<i>D. Máta Márta</i> : A moldvai csángó nyelvjárás első kutatója	71
<i>Jakab László</i> : A debreceni „Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék” (1914—1952)	81
<i>Keresztes László</i> : A debreceni önálló „Finnugor Nyelvtudományi Tanszék” (1952—1977)	95
<i>Sebestyén Árpád</i> : Névutóhasználatunk főbb sajátosságairól	107
<i>Kálmán Béla</i> : Munkácsi Bernát vogul szótára	123
<i>Kniezsa Veronika</i> : A skóciai nyelvjárás kutatások	127
<i>Kálnási Árpád</i> : A fehérgyarmati járás földrajzi neveinek összegyűjtéséről	133
<i>Lévai Béla</i> : Peremszókincsünk orosz elemei	139

Ismertetések, bírálatok

<i>Szabó T. Attila</i> : Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Anyanyelvünk életéből. II. A szó és az ember. III. Nyelv és múlt. Ism. Kálmán Béla	145
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. (A—C). Ism. Kálmán Béla	149
<i>Kristó Gyula</i> : Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Ism. Kálmán Béla	153
Heves megye földrajzi nevei. II. A füzesabonyi járás. Ism. Kálnási Árpád	155
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetes területén. Ism. Kálnási Árpád	157
<i>Räisänen Alpo</i> : Kainuun murteiden äännehistoria. I. Vokaalisto. Ism. Aatami Vaatturi	162

Nyelvjárási szövegek

<i>Kálnási Árpád</i> : IX. Szabolcs-Szatmár északkeleti része	167
---	-----

Resumés

<i>Gy. Márton</i> : Beiträge zur Erscheinung des assoziativen <i>â</i> -Sprechens in der Mundart des Udvarhelyer Stuhls	8
<i>I. Kovtyuk</i> : Система типов именных основ в ужанском венгерском говоре	37
<i>J. Kiss</i> : Über die Etymologie von Dialektwörtern	48
<i>B. Kálmán</i> : Ortsnamen von der Gegend von Buda (Ofen) aus den 18—19. Jahrhunderten	70
<i>D. Maria Mamau</i> : Первый исследователь венгерского диалекта „чанго” в молдавии	79
<i>L. Jakab</i> : Der Debrecener „Lehrstuhl der Philologien für Hungaristik und Finnougristik” (1914—1952)	89
<i>L. Keresztes</i> : Der eigendständige „Lehrstuhl für finnougriische Sprachwissenschaft” in Debrecen (1952—1977)	103
<i>Á. Sebestyén</i> : Zu den wichtigen Eigenheiten unserer Postpositionen	121
<i>B. Kálmán</i> : Munkácsis wogulisches Wörterbuch	126
<i>A. Кальнаши</i> : О собирании географических названий в районе Фехердьярмат	137
<i>Б. Лёваи</i> : Русские элементы венгерской периферийной лексики	143

Kossuth Lajos Tudományegyetem

A kiadásért felelős: Kónya István

Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Kovács István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. január hó. Megjelent: 1980. május hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 700. Terjedelem: 13 A/5 ív.

80.7559.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

5953-1982